

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1991

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥΜΠΑ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ. — **Ώρολογία καὶ «θεωρία» περὶ μυθιστορήματος
στὴν Ἑλλάδα (1760-1850)**, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἀποστόλου Σαχίνη.

Πρὶν ἀπὸ τριάντα χρόνια εἶχα ἀρχίσει μιὰ ἔρευνα, πού θὰ τὴν τιτλοφοροῦσα «Ἰδέες ἢ ἀντιλήψεις περὶ τοῦ μυθιστορήματος στὴν Ἑλλάδα (1800-1863)» θὰ περιελάμβανε τὴ μελέτη ὅλων τῶν ἄρθρων ἢ τῶν σημειωμάτων περὶ τοῦ «εἴδους», πού δημοσιεύτηκαν στὰ λογοτεχνικά περιοδικὰ τῆς περιόδου αὐτῆς, καθὼς καὶ τῶν προλόγων ὅλων τῶν μυθιστορημάτων, πρωτότυπων ἢ μεταφρασμένων, τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Ἀπὸ τὴ συγκεντρωτικὴ αὐτὴ μελέτη θὰ μπορούσε νὰ συναγάγει κανεὶς ἐνδιαφέροντα γενικὰ συμπεράσματα γιὰ τὴν ὁρολογία καὶ τὴ «θεωρία» περὶ τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἴδους κατὰ τὴν, ἀνεξέλικτη ἀκόμα γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ἀφηγηματικὴ πεζογραφία, περίοδο τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰώνα. Ὡστόσο ἡ πλήρης αὐτὴ ἔρευνα, ὅπως τὴν εἶχα σχεδιάσει ἀρχικά, μὲ τὸν ἐνθουσιασμὸ τῆς νεότερης ἡλικίας, ἀποδείχτηκε ἀνεφικτὴ γιὰ ἓνα καὶ μόνον πρόσωπο· προϋπέθετε συλλογικὴ ἐργασία ἀμοιβομένων ἐρευνητῶν, ἢ ὁποῖα δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθεῖ. Παρ' ὅλα αὐτά, ὅσα στοιχεῖα εἶχα συγκεντρώσει τότε ἀπὸ τὴν ἔρευνά μου στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης — ἢ ὁποῖα περιλαμβάνει καὶ τὰ βιβλία τῆς βιβλιοθήκης Νικολάου Πολίτη — καὶ στὴ Δημοτικὴ βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης — ἢ ὁποῖα περιλαμβάνει καὶ μέρος τῶν βιβλίων τοῦ συλλέκτη Λευκαδίτη — ἔρευνα πού, στὶς περιπτώσεις αὐτές, ὑπῆρξε ἐξαντλητικὴ, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν λογοτεχνικῶν περιοδικῶν τῆς περιόδου 1811-1863, συμπληρωμένα ἀπὸ ὀρισμένες νεότερες ἔρευνές μου σὲ δημόσιες βιβλιοθήκες τῆς Ἀθήνας, εἶναι νομίζω ἀρκετά, ὥστε νὰ μπορούν νὰ μᾶς δώσουν μιὰ εὐλογικὴ εἰκόνα τῶν ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης περὶ τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἴδους. Τὰ

στοιχεῖα αὐτὰ προσπάθησα νὰ συνθέσω στὴν παροῦσα ἐργασία μου. Εὐχομαι νεότεροι ἐρευνητὲς νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ θέμα καὶ νὰ συμπληρώσουν τὰ ἐνδεχόμενα κενά.

Ὁ πρῶτος, ὅσο γνωρίζω, πὺ ἐπιχείρησε νὰ δημιουργήσῃ ἕναν ὄρο στὰ νεοελληνικὰ γιὰ τὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος εἶναι ὁ Ἰωσήπος Μοισιόδαξ τὸ 1761. Στὴ μετάφρασή του τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* τοῦ Ἰταλοῦ λογίου Lodovico Antonio Muratori (1651-1715) χρησιμοποιοῖ τὴ λέξη «Ρωμάνσον» γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Fénelon *Les Aventures de Télémaque* (1699). Μεταφράζει: «Ἐμὲ πολλὰ μ' εὐχαρίστησεν ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Μέντων τοῦ περιφήμου Ρωμάνσου τοῦ Τηλεμάχου¹, εἴλκυσε τὸν αὐτὸν Τηλέμαχον ἀπὸ τὰ δίκτυα ἐνὸς Ἑρωτος, ὁποῦ ἐνίκα ἔλας τὰς συμβουλὰς, ἔλα τὰ δίκαια»². Ἐπτὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1768, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, σὲ μιὰ σημειώσή του στὸ μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο *Λοκίμιον περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Πολονίας* τοῦ Voltaire (1694-1778), προσπάθησε νὰ εἰσαγάγῃ ἕναν νέο ὄρο γιὰ τὸ μυθιστόρημα: τὸ ὀνομάζει «πλασματικὸν ἱστόρημα». Γράφει: «Ὁ συγγραφεὺς τοῦ πλασματικῶ ἱστορήματος, ὃ ἐπιγραφὴ *Βελισάριος* τὸ ὁποῖον διεδόθη μὲ τόσην φήμην καὶ ἐπροξένησε τόσην ταραχὴν εἰς τὰς ἡμέρας μας...»³. τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι ὁ *Bélissaire*⁴ τοῦ Marmontel (1723-1799). Ἡ προσπάθεια τοῦ Βούλγαρη δὲν εὐδοκίμησε, ἴσως γιὰτὶ ὁ Κοραῖς τὸ 1804 ἀπέκρουσε τὸν ὄρο ὡς ἀδόκιμο, εἰσάγοντας ἕναν ἄλλο: τὸν «μυθιστορία»⁵, ὁ ὁποῖος ἐπικράτησε γιὰ πολλὰ χρόνια.

1. Τὸ «Ρωμάνσον τοῦ Τηλεμάχου» εἶναι τὸ μυθιστόρημα τοῦ Fénelon· τὸ «Μέντων» εἶναι προφανῶς τυπογραφικὸ λάθος: τὸ σχετικὸ λογοτεχνικὸ πρόσωπο τοῦ Γάλλου συγγραφέα εἶναι ὁ Μέντωρ, βασιλεὺς τῆς Ἰθάκης. Πρὶν ἀπὸ τὸν Μοισιόδακα, σὲ ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία Φαναριωτῶν λογίων, συναντᾶται ἐπίσης ὁ ὄρος «ρομάντζο». Ὁ Θωμᾶς Τεσταμπούζας, πιθανὸς διδάσκαλος τοῦ Σιακράτου Μαυροκορδάτου — γιοῦ τοῦ Νικολάου, συγγραφέα τοῦ ἀφηγήματος *Φιλοθέου Πάρεργα* — σὲ ἐπιστολὴ τῆς 21 Ἰανουαρίου 1721 πρὸς τὸ μαθητὴ του, ὀμιλεῖ περὶ «κάποιων ρομάντζων», βλ. Ἄννας Ταμπάκη, *Ὁ Μολιέρους στὴ φαναριώτικη παιδεία*, *Τετράδια Ἐργασίας* 14, 1988, σ. 20-22.

2. Βλ. *Ἠθικὴ Φιλοσοφία*, μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Ἰταλικῶ ἰδιώματος παρὰ Ἰωσήπου ἱεροδιακόνου τοῦ Μοισιόδακος, Ἐνετίησι 1761, τόμος Α', σ. 134.

3. Βλ. *Περὶ τῶν Διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τῆς Πολονίας Λοκίμιον Ἱστορικὸν καὶ κριτικὸν*, ἐκ τῆς Γαλλικῆς εἰς τὴν κοινοτέραν τῶν καθ' ἡμᾶς Ἑλλήνων Διάλεκτον μεταφρασθὲν, 1768, σ. 101.

4. Τὸ ἔργο μεταφράστηκε ἀργότερα καὶ στὰ ἑλληνικὰ. Βλ. *Ἠθικὴ Ἱστορία Βελισσαρίου*, Βιέννη 1783, καὶ *Ὁ Βελισάριος*, σύγγραμμα τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Μαρμοντέλλου, μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Παγκάλου, ἐν Ὁδησσῷ 1845, σ. IV + 238.

5. Βλ. Ἀδαμαντίου Κοραῖ, *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλεῖου*, Προλεγόμενα στὴν ἔκ-

Στους πνευματικούς κύκλους τῶν Φαναριωτῶν τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῶν παραδουναβείων ἡγεμονιῶν, τοὺς ἐπηρεασμένους ἀπὸ τῆ γαλλικῆ παιδεία καὶ λογοτεχνία, παρατηρήθηκε ἀρχικὰ μιὰ εὐνοϊκὴ στάση ἀντίκρου στὸ μυθιστορηματικὸ καὶ τὸ ἀφηγηματικὸ εἶδος, καὶ στὴν ψυχαγωγικὴ ἀποστολὴ του· στόχος τοὺς ἦταν, ὅπως ἔγραφαν, ὁ συνδυασμὸς τοῦ τερπνοῦ μετὰ τὸ ὠφέλιμο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀναφορικὰ μετὰ τὴν ὀρολογία, οἱ κύκλοι αὐτοὶ ἐπέμεναν στὸν ἕρο «ρομάντζο» γιὰ τὸ μυθιστόρημα. Ἦδη τὸ 1790 ὁ Ρήγας, στὸν πρόλογο «Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας» τῶν μεταφρασμένων ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀφηγημάτων τοῦ Γάλλου πεζογράφου Rétif de la Bretonne (1734-1806), μετὰ τὸν τίτλο *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, σημειώνει: «Ἡ ἄκρα ἔφεσις ὅπου ἔχω εἰς τὸ νὰ δώσω μιὰν ἀμυδρὰν ἰδέαν τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην ἡδονικῶν ἀναγνώσεων, αἱ ὁποῖαι καὶ εὐφραίνουσι καὶ τὰ ἤθη τρόπον τινὰ ἐπανορθοῦν, μετὰ παρεκίνησε νὰ ἀναλάβω τὴν μετάφρασιν τῶν ἱστοριῶν τούτων, ὅπου ἐνταυτῷ νὰ ἡδύναω καὶ νὰ ὠφελήσω τὸν ἀναγνώστην μου»⁶. Ἐξἄλλου, στὴν πρώτη ἱστορία τοῦ τόμου *Ἐρωτος Ἀποτελέσματα*, ὁ ὁποῖος πρωτοδημοσιεύτηκε στὴ Βιέννη τὸ 1792, μᾶς παραδόθηκε ἀνωνύμως καὶ περιλαμβάνει πρωτότυπα ἐκτενῆ διηγήματα, ὁ ἀφηγητὴς, μιλώντας γιὰ τὸν κύριο ἥρωά του, ὀρίζει καὶ χαρακτηρίζει σὲ παρενθετικῆ φράση τὰ μυθιστορήματα: «Ἐκεῖ, λέγω, ὅπου ἐσολατζάριζεν ἄνω-κάτω, ἀναγινώσκοντας ἕνα φραντζέζικον βιβλίον περὶ ἔρωτος (ἐπειδὴ οἱ εὐγενεῖς τῆς Κωνσταντινουπόλεως συνηθίζουν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν νὰ μανθάνουν καλύτερα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν, διὰ νὰ ἡδύωνται μετὰ τὰ διάφορα ρομάντζα ὅπου ἔχει)»⁷.

Μετὰ τίς παραπάνω ἀντιλήψεις περὶ τοῦ μυθιστορήματος πρέπει νὰ συνδυαστεῖ καὶ ὁ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρων πρόλογος στὴ δευτέρη ἐκδοσὴ τοῦ *Ἐρωτος Ἀποτελέσματα* (1809). Ὁ πρόλογος αὐτὸς εἶναι γραμμένος ἀπὸ τὸν νέο ἐκδότη τοῦ κειμένου, τὸν Κωνσταντῖνο Κουσκουρούλη, τὸν «ἀπὸ Λαρίσης», ὁ ὁποῖος ἀποδεικνύεται ἐνθερμος ὑποστηρικτὴς τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἴδους, βασιζόμενος στὸν ψυχαγωγικὸ, ἀλλὰ κυρίως στὸν παιδευτικὸ χαρακτῆρα του. Τέτοιες ἀπόψεις μπορεῖ νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς ἐξαιρετικὰ προηγμένες γιὰ τὴ νεοελληνικὴ διανόηση τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα. Ὡς πρὸς

δοσὴ τῶν *Αἰθιοπικῶν* τοῦ Ἡλιοδώρου, Παρίσιος 1804, σ. ζ'. Βλ. ἐπίσης τὴ *Συλλογὴ τῶν Προλεγομένων* τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, τόμος πρῶτος, ἐν Παρίσιος 1833, σ. 5, καὶ τὴν ἀνατύπωση τοῦ Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1986, σ. 5. Ὁ Κοραῆς δὲν ἀναφέρει ὀνομαστικῶς τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, ἀλλὰ ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, ἀφοῦ σημειώσει τὸ σχετικὸ παράθεμα τοῦ Κοραῆ, προσθέτει: «Ἐννοεῖ δὲ βεβαίως τὸν Εὐγένιον οὕτω μεταφράσαντα τὴν λέξιν (Περὶ Διχονοιῶν Πολωνίας κτλ. ἐν σημειώσει 99)» (βλ. *Τὰ Σούτσεια*, ἐν Ἀθήναις 1853, σ. 93).

6. Βλ. Ρήγα, *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, ἐπιμέλεια Παναγιώτης Πίστας, 1971, σ. 1.

7. Βλ. *Ἐρωτος Ἀποτελέσματα*, ἐν Βενετία 1836, σ. 4. Γιὰ τὰ *Ἐρωτος Ἀποτελέσματα* βλ. Ἀπόστολου Σαχίνη, *Τετράδια Κριτικῆς*, Τρίτη σειρά, 1983, σ. 129-136.

τὴν ὁρολογία, ὁ Κουσκουρούλης κρατᾶ τὴ λέξη «ρωμάντζο» γιὰ τὸ μυθιστόρημα. Γράφει: «Ἄν ἴσως καί, τρόπον τινά, κατὰ καιροῦς, παραπονήσθε (ὄσοι, ἀπὸ ὑμᾶς, ξένας γλώσσας, ὅλως, δὲν ἐδιδάχθητε) ὅτι ἡ καθομιλουμένη ταύτη γλῶσσα μας εἶναι ὑστερημένη, τυχόν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ἀπὸ βιβλία ὅπου δίδουν κάποιαν εὐθυμίαν καὶ ἄνεσιν, καὶ τῶν ἡθῶν σας ὁμοῦ διόρθωσιν, καθὼς εἶναι ἐκεῖνα, ἀπὸ τὰ ὅποια ὅλα, σχεδόν, τὰ Εὐρωπαϊότερα γένη καὶ Δυτικώτερα, εἶναι ἐστολισμένα (καὶ περισσότερον ἐκεῖνα τῆς Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ἰταλίας) ἀπὸ Κομωδίας δηλονότι καὶ Τραγωδίας Θεατρικῆς κ.τ.λ. καὶ μάλιστα τὰ ῬΩΜΑΝΤΖΑ καλούμενα· τὰ ὅποια εἶναι γεμάτα, ὡς ἀληθῶς, ὄχι μόνον ἀπὸ μίαν ἔμμουσον ἡδονὴν καὶ γλυκύτητα, ἥτις τέρειπει ἅμα καὶ τρέφει τῶν ἀναγινωσκόντων τὸν νοῦν, καὶ κατ' ἐξάίρεσιν τῆς νεότητος: ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μίαν ἀξίεπαινον καὶ ἀπλοϊκὴν Ἡθικὴν· διὰ τῆς ὁποίας στολίζονται καὶ ἐν ταυτῷ διορθοῦνται τὰ ἤθη...»⁸.

Ἔνας ἄλλος ὥστόσο λόγιος τοῦ κύκλου τῶν Φαναριωτῶν, ὁ Ἀλέξανδρος Κάλφογλου, στὴν Ἡθικὴ Στιχοουργία του, ἀκολουθεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὸν ὄρο «ρωμάντζο», ἀλλὰ στρέφεται ἀπὸ τὴν ἄλλη κατὰ τῶν «ρωμαντζολόγων νέων» τῆς ἐποχῆς του καὶ κατὰ τῶν «γαλλικῶν» μυθιστορημάτων, ποὺ φθείρουν τὰ χρηστὰ ἤθη καὶ τὴν πίστη πρὸς τὰ θεῖα. Τὸ στιχοῦργημά του αὐτό, ποὺ «ἐτελειώθη τῇ 7 Ἰανουαρίου 1794», «εὐρέθη ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ ἔτους 1797»⁹ καὶ δημοσιεύτηκε πολὺ ἀργότερα, εἶναι γραμμένο σὲ ἐλαφροῦς, εὐθυμογραφικούς καὶ εἰρωνικούς τόνους. Διαβάζουμε ἐκεῖ, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, γιὰ τοὺς νέους τῆς ἐποχῆς:

*Λέγουν «ἔχομε» βιβλία καὶ ρ ω μ ἄ ν τ ζ α γαλλικά,
ὅλα τ' ἄλλα τὰ βιβλία εἶναι μελαγχολικά...».*

*Οἱ ρ ω μ α ν τ ζ ο λ ό γ ο ι νέοι, φωτισμένοι, εὐγενεῖς,
οὔτε πίστιν εἰς τὰ θεῖα, οὔτε σέβας εἰς γονεῖς¹⁰.*

Ἐξάιρεση, στὴν περίοδο αὐτὴ, ἀποτελοῦν ὁ ποιητὴς Γεώργιος Σακελλάριος καὶ ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς. Χωρὶς καὶ οἱ δυὸ νὰ ἔχουν τὴ συνειδητὴ πρόθεση νὰ πλάσουν ὄρους, φαίνεται πὼς ἀποδίδουν τὸ μυθιστόρημα μὲ τὴ φράση «μυθώδης ἱστορία». Ὁ Σακελλάριος, στὸν πρόλόγόν του «Τοῖς φιλέλλησιν ἀναγνώσταις» γιὰ τὴ μετάφρασή του

8. Βλ. Ἔρωτος Ἀποτελέσματα, ἐν Βιέννῃ 1809, σ. 1 (χωρὶς ἀρίθμηση)· τὸ «ρωμάντζο» μὲ κεφαλαῖα στὸ κείμενο.

9. Βλ. Ἐπιστολαὶ Γ. Π. Κρέμου καὶ Ἡθικὴ Στιχοουργία Ἀ.[λεξ.]/Κ.[άλφογλου] Βυζαντίου, ἐκδιδόμενα ὑπὸ Γ. Π. Κρέμου, ἐν Λειψίᾳ 1870, σ. 50.

10. Ἐ.ἀ., σ. 65 καὶ 66 ἀντίστοιχα.

τῆς *Περιηγήσεως τοῦ Νέου Ἀναχάρισιδος εἰς τὴν Ἑλλάδα* (1797) τοῦ ἀββᾶ Barthélemy (1716-1795), σημειώνει: «Ὁ συγγραφεὺς τῆς παρούσης περιηγήσεως κύριος Βαρθολομαῖος, θέλων νὰ ἐκθέσῃ μίαν ἀκριβῆ περιγραφὴν ὅλων ὅσα εἶναι ἀναγκαῖα εἰς τὴν ἀληθῆ γινῶσιν τῶν Ἑλλήνων... καὶ διὰ νὰ καταστήσῃ τὸ πόνημά του μερίζονος περιεργείας ἄξιον, ὑπέθεσεν ἓνα Σκύθην ὀνομαζόμενον Ἀνάχαρσιν, ὅστις... ἀφοῦ ὑπέστρεψεν εἰς τὴν πατρίδα του, ἐξέθεσεν ὅσα ἐκεῖ εἶδεν ἢ ἤκουσε. Μὲ τοῦτο ὅμως δὲν ἠθέλησε νὰ πλάσῃ μίαν μυθώδη ἱστορίαν, προσθέτων ἓνα ἐπίπλαστον περιηγητὴν καὶ πολλάκις ἐπίπλαστα πρόσωπα, μεθ' ὧν οὗτος ὁμιλεῖ· διότι κάθε ὕλη, ἣτις προβαίνει εἰς τὰς ὁμιλίαις των, εἶναι ἀπανθισμένη ἀπὸ παλαιούς συγγραφεῖς, ὡς ἐν ταῖς ὑποσημειώσεσι φαίνεται»¹¹. Ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, ἐξᾴλλου, ἐκδίδοντας τὰ *Φιλοθέου Πάρεργα*, παλαιότερο ἀφηγηματικὸ ἔργο τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου, ποὺ εἶναι ἓνα εἶδος μυθιστορήματος, γράφει στὸν πρόλόγόν του: «Τὰ *Πάρεργα Φιλοθέου*, ἃ φέρει μετὰ χειρᾶς φιλόμουσε, ἱστορία τίς ἐστι πεπλασμένη καὶ μυθώδης... ἦθη τε γὰρ καὶ χαρακτῆρας τῶν καθ' ἡμᾶς προυχόντων ἔθνων περιγράφει»¹². Στὸ ἴδιο βιβλίον ἐπίσης, μὴ φράση γαλλικῆς ἐπιστολῆς, ἣ ὁποία χαρακτηρίζει τὸ ἔργο ὡς «une espèce de Roman fort instructif, et très amusant», ἀποδίδεται στὰ ἑλληνικὰ ὡς ἐξῆς: «Ἔστι δὲ πλάσμα τι διδακτικώτατόν τε ἅμα καὶ τερπνότατον»¹³· ὁπότε γιὰ τὸ «roman» ἔχουμε ἐδῶ τὴ λέξη «πλάσμα».

Τὸ 1802 ὁ Κοραῆς ἀποφασίζει νὰ ἀσχοληθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὴν ὁρολογία τοῦ μυθιστορήματος, εἰσάγοντας, ἐπίσης γιὰ πρώτη φορὰ στὰ νεοελληνικὰ γράμματα, τὸν ὄρο «μυθιστορία» καὶ τοῦτο πρὶν νὰ μελετήσῃ, κάπως συστηματικότερα, τὸ εἶδος αὐτὸ στὰ *Προλεγόμενα τῶν Αἰθιοπικῶν* τοῦ Ἡλιοδώρου, τὸ 1804. Σὲ μιὰ πολὺ λίγη γνωστὴ σημειώσή του στὴ μετάφρασή του τοῦ *Περὶ ἁμαρτημάτων καὶ ποιῶν* τοῦ Cesare Beccaria ἐπεξηγεῖ τὴ λέξη «μυθιστορία», τὴν ὁποία πλάθει ὁ ἴδιος. Γράφει ἐκεῖ: «Μυθιστορίαν ὀνομάζω ἐκεῖνο τῶν συγγραμμάτων τὸ εἶδος, τὸ ὁποῖον οἱ Γάλλοι καλοῦσι roman, καὶ οἱ Ἴταλοὶ romanzo. Τοιαῦται μυθιστορίαι εὐρίσκονται εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν Ἑλλήνων, τὰ *Αἰθιοπικά* τοῦ Ἡλιοδώρου, τὰ *Ποιμενικά* τοῦ Λόγγου καὶ ἄλλαι τινὲς ὀλίγαι, εἰς δὲ τὰς νεωτέρας τῆς Εὐρώπης γλώσσας τοσαῦται τὸν ἀριθμόν, ὥστε νὰ εἶναι μάταιον τὸ νὰ μνημονεύσῃ τις καὶ τὸ ἐλάχιστον αὐτῶν μέρος»¹⁴. Συμ-

11. Βλ. *Περιήγησις τοῦ Νέου Ἀναχάρισιδος εἰς τὴν Ἑλλάδα*, συνθεθεῖσα ἐν τῇ γαλλικῇ διαλέκτῳ παρὰ τοῦ κυρίου Βαρθολομαίου καὶ μεταφρασθεῖσα παρὰ Γεωργίου Κωνσταντινίου Σακελλαρίου, τοῦ ἐκ Κοζάνης, τόμος πρῶτος, ἐν Βιέννῃ 1797· καὶ τώρα Α. Ι. Βρανούση, *Ρήγας*, «Βασικὴ Βιβλιοθήκη», τόμος 10, 1953, σ. 333.

12. Βλ. *Φιλοθέου Πάρεργα*, ἐν Βιέννῃ 1800, σ. 3.

13. Ἔ.ἀ., σ. 9 καὶ 11 ἀντίστοιχα.

14. Βλ. *Περὶ ἁμαρτημάτων καὶ ποιῶν*, πολιτικῶς θεωρουμένων. Σύγγραμμα Καίσαρος

περαίνει κανείς, και από την άπλη αυτή αναφορά στην όρολογία του μυθιστορήματος, πώς ο Κοραΐς είχε κάποια οικείωση και γνώση τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ «εἶδος» θεμάτων, πὼς κυοφοροῦσε ἤδη και ἐνδεχομένως σχεδίαζε τις θεωρητικὲς ἀπόψεις του γι' αὐτό, πὼς ἐξέθεσε δυὸ χρόνια ἀργότερα στὰ *Προλεγόμενα* τῶν *Αἰθιοπικῶν*, και πὼς, μὴν διαθέτοντας νεοελληνικά παραδείγματα τοῦ «εἶδους», προσέτρεξε στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά μυθιστορήματα. Ἀπὸ τὸ 1802, και πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὸ 1804 κ' ἔπειτα, γιὰ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα, χάρις στὸν Κοραΐ, ἐπικράτησε στὴ νεοελληνικὴ φιλολογία ὁ ὅρος «μυθιστορία». Στὶς 6 Αὐγούστου 1804 ὁ Κοραΐς χρησιμοποιεῖ ξανά τὸν ὅρο «μυθιστορία» σὲ μιὰ ἰδιωτικὴ ἐπιστολὴ του στὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου¹⁵, ἀλλὰ ἡ πιὸ οὐσιαστικὴ και σημαντικὴ συμβολὴ του στὴ «θεωρία» τοῦ μυθιστορήματος ὑπῆρξαν τὰ *Προλεγόμενα* στὰ *Αἰθιοπικά*.

Τὰ *Προλεγόμενα* στὰ *Αἰθιοπικά* εἶναι ἓνα στοχαστικὸ κριτικὸ δοκίμιο 56 σελίδων, πὼς ἔχει κατὰ πρῶτο λόγο ἱστορικὸ χαρακτῆρα γιὰ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ μυθιστόρημα και κατὰ δεύτερον, θεωρητικὸ χαρακτῆρα γιὰ τὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος γενικά. Ὁ Κοραΐς ἀρχίζει ἐδῶ τις θεωρητικὲς ἀναπτύξεις του διορθώνοντας και συμπληρώνοντας τὸν ὀρισμὸ πὼς ἔδωσε ὁ Pierre-Daniel Huet (1630-1721), μὲ τὸ περίφημο ἔργο του *Lettre-traité sur l'origine des romans* (1669), στὰ μυθιστορήματα, γράφοντας ὅτι εἶναι «des histoires feintes d'aventures amoureuses, écrites en prose avec art, pour le plaisir et l'instruction des lecteurs»¹⁶. Γιὰ τὸν ὀρισμὸ αὐτὸ ἔχει τρεῖς ἀντιρρήσεις. Ἡ πρώτη ἀναφέρεται στὶς πλαστὲς ἱστορίες τῶν ἐρωτικῶν παθημάτων, «ἐπειδὴ εἰς τοὺς ἡμετέρους καιροὺς εἶδομεν τοιαῦτα συγγράμματα, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ ἔρωτος, ἡ δὲν ἔχει χώραν οὐδεμίαν, ἢ δὲν ἀναφέρεται, πλὴν ἐπεισοδιακῶς και ἐν παρόδῳ»¹⁷. Ἡ δεύτερη στὸ «πρὸς ὠφέλειαν τῶν ἀναγινωσκόντων», «ἐπειδὴ ἀποκλείει πολλὰ τούτου τοῦ εἶδους συγγράμματα και παλαιὰ και νέα, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάγνωσις ἀπώλειαν, και ὄχι ὠφέλειαν, δύναται νὰ προζενήσῃ... Εὐλογον φαίνεται ν' ἀφήσωμεν εἰς τὸν ὀρισμὸν τοῦ εἶδους και τὰ τοιαῦτα ἀχρεῖα συγγράμματα, ἀρκοῦμενοι εἰς τὸ νὰ μακρύνωμεν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν αὐτῶν τοὺς νέους»¹⁸. Ἡ τρίτη στὸ «γεγραμμένον εἰς πεζὸν λό-

Βεκαρίου, μεταφρασθὲν ἐκ τῆς Ἱταλικῆς γλώσσης, και διὰ σημειώσεων ἐξηγηθὲν ὑπὸ Δ. [ιαμαντῆ] Κοραΐ, ἱατροῦ, ἐν Παρισίοις 1802, σ. 203. Εἶναι ἡ σημείωση πὼς ἐπεξηγεῖ τὴ λέξη «μυθιστορία» τῆς σ. 7.

15. Βλ. Ἀδαμαντίου Κοραΐ, *Ἀλληλογραφία* 2, 1966, σ. 180.

16. Βλ. Fabienne Gégou, *Lettre-traité de Pierre-Daniel Huet sur l'origine des romans*, 1971, σ. 46-47.

17. Βλ. *Συλλογὴ τῶν Προλεγομένων* τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραΐ, τόμος πρῶτος, ἐν Παρισίοις 1833, σ. 2, ἢ τὴν ἀνατύπωση τοῦ Μ.Ι.Ε.Τ., 1986, σ. 2.

18. Ἐ.ἀ., σ. 2.

γον», ἐπειδὴ, ἂν καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ τὰ μυθιστορήματα δὲν γράφονταν πιὰ παρὰ σὲ πεζὸ λόγῳ, ὑπῆρχαν σὲ παλαιότερες ἐποχὲς ὀρισμένα, ποὺ ἦταν στιχουργημένα (ἔ.ἀ., σ. 2-3). Ἔτσι, τροποποιεῖ περίπου τελείως τὸν ὀρισμὸ τοῦ Huet καὶ διαμορφώνει τὸν προσωπικό, τὸν δικό του, λέγοντας πὼς ἡ «μυθιστορία» ἀποτελεῖ «πλαστὴν, ἀλλὰ πιθανὴν ἱστορίαν ἐρωτικῶν παθημάτων, γραμμένην ἐντέχνως καὶ δραματικῶς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς πεζὸν λόγον» (σ. 3).

Στὴ συνέχεια τοῦ δοκιμίου τοῦ ὁ Κοραῆς, ἀφοῦ διαπιστώσει πὼς «εἰς ὑμᾶς ὄνομα ἀκόμη δὲν ἔλαβον τὰ τοιαῦτα [συγγράμματα, δηλαδὴ τὰ μυθιστορήματα]» (σ. 5) καὶ πὼς εἶναι καιρὸς νὰ διαμορφωθεῖ ἡ σχετικὴ ὀρολογία τους, ἐπιχειρεῖ νὰ πλάσει τὸν ὀρθό, κατὰ τὴ γνώμη του, ὄρο. Ἐποικροῦει ἀρχικὰ τοὺς ὄρους «ρωμανόν» (ὡς μετάφραση τοῦ γαλλικοῦ roman καὶ τοῦ ἰταλικοῦ romanzo) καὶ «πλασματικὸν ἰστόρημα» (τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη), καὶ προτείνει τὸν δικό του: «μυθιστορία», ὡς σύντομο καὶ κατάλληλο, ὡς ἀποτελούμενο ἀπὸ μιὰ μόνη λέξη καὶ ὡς ἐλληνικότατο (σ. 4-5). Ἀμέσως πῶς κάτω χρησιμοποιοῖ συχνὰ γιὰ πρώτη, ὅσο γνωρίζω, φορὰ καὶ καθιερώνει τὴ λέξη «μυθιστοριογράφος» (πρβλ. τίς σ. 5, 6, 11, 18, 24, 25, 29 κ.ἀ.). Ἐκτὸς ἀπὸ τίς γενικὲς θεωρητικὲς κρίσεις τοῦ γιὰ τὸ μυθιστόρημα, σ' αὐτὲς τίς πέντε πρῶτες σελίδες τοῦ δοκιμίου τοῦ (οἱ ὑπόλοιπες ἀναφέρονται στὴν ἱστορία τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ μυθιστορήματος — κυρίως στὰ *Αἰθιοπικὰ* τοῦ Ἡλιοδώρου — καὶ στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα), ὁ Κοραῆς διατυπώνει ἀκόμα, στὸ ἱστορικὸ μέρος του, καὶ ὀρισμένες εἰδικὲς κριτικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸ μυθιστόρημα, ποὺ μαρτυροῦν ὅτι γνώριζε ὄχι μόνον τὴ σημασία του ὡς λογοτεχνικοῦ εἶδους, ἀλλὰ καὶ τὰ μυστικὰ τῆς τεχνικῆς του καὶ τῆς ἐπιτυχίας του, καὶ τοὺς τρόπους τῆς κριτικῆς του. Γράφει π.χ.: «Ἐὰν ἡ Μυθιστορία, διὰ νὰ ἦναι ἔντεχνος, ἤγουν ἀληθῶς δραματικὴ, πρέπει νὰ ἔχη, καθὼς τὰ δραματικὰ ποιήματα, Δέσιν, Λύσιν, Περιπετείας, Ἐπεισόδια, καὶ σχεδὸν ὅλα ὅσα ἀναφέρει εἰς τὸ περὶ *Ποιητικῆς*, ὡς κανόνες τῆς τέχνης, ὁ Ἀριστοτέλης, τὰ *Αἰθιοπικὰ* εἶναι ἀναμφιβόλως παρὰ τὰς σωζομένας ὅλας Ἑλληνικὰς Μυθιστορίας ἢ τεχνικωτέραι» (σ. 19). Καὶ ἄλλοι: «Τῶν Μυθιστοριῶν ὅστις ὀρθῶς θέλει νὰ κρίνη τὴν πιθανότητα, πρέπει νὰ θεωρῇ ὅλην ἐνταυτῶ τὴν πλοκὴν τοῦ δράματος» (σ. 23). Καὶ παρακάτω: «Δὲν εἶναι... μόνον οἱ κανόνες οὗτοι, τοὺς ὁποίους χρεωστεῖ νὰ φυλάσσει ὁ Μυθιστοριογράφος. Αὐτὸ τῆς Μυθιστορίας τὸνομα ἱκανῶς διδάσκει, ὅτι τὸ δράμα δὲν περιορίζεται εἰς μόνον ἀπλῶς τὸν μῦθον, ἀλλ' ἔχει ἐξ ἀνάγκης καὶ μέρος τι ἱστορικόν. Συγχωρεῖται βέβαια εἰς τὸν συγγραφέα, νὰ πλάσῃ, ὡς τὸν δόξει, τὰ πρόσωπα τοῦ δράματος, νὰ δώσῃ εἰς αὐτὰ ὅ,τι ὄνομα, καὶ νὰ τὰ θέσῃ εἰς ὅτινα τόπον ἀρέσει τὴν φαντασίαν του· ἀλλ' ἐπειδὴ τὰ πλάστὰ ταῦτα πρόσωπα δὲν κατοικοῦν τὴν Σελήνην,... δὲν εἶναι συγχωρημένον εἰς αὐτὸν νὰ ψεύδεται μὴτ' εἰς τὴν γεωγραφίαν τοῦ τόπου, μὴτ' εἰς τὴν διήγησιν τῶν ἡθῶν τοῦ ἔθνους, ὅπου πλάσσει τὴν σκηνὴν τοῦ δράματος» (σ. 24. Πρβλ.

ἐπίσης ὅσα λέει γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ μυθιστορηματος, στὴ σ. 20, καὶ γιὰ «τὸ τέλος [= τὸ σκοπὸ] τοῦ ψεύδους τῆς Μυθιστορίας», πού «εἶναι ἡ ἡδονὴ τοῦ ἀναγινώσκοντος», στὴ σ. 24).

Ὁ Κοραῆς βλέπει σωστὰ τὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος γενικὰ καὶ διατυπώνει εὐστοχες κριτικὲς παρατηρήσεις γι' αὐτό, βασιζόμενος στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ μυθιστορήματα (βλ. σ. 3), τὰ ὁποῖα καταδικάζει στὸ σύνολό τους, κυρίως γιὰ τὴν «ἄκρατον αἰσχολογίαν» τους (σ. 13), ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλους λόγους, σχετικoὺς μὲ τὴ μορφή καὶ τὴν τεχνικὴ τους — ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὰ *Αἰθιοπικὰ* τοῦ Ἑλίουδώρου, πού τὰ ξεχωρίζει καὶ τὰ ἐπαινεῖ. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ὁ Κοραῆς ἐπηρέασθηκε καὶ στὴ συγγραφή τῶν *Προλεγομένων* στὰ *Αἰθιοπικὰ* καὶ στὴν προτίμησή του πρὸς τὸν Ἑλίουδώρο, ἀπὸ τὸ *Lettre-traité sur l'origine des romans* τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Pierre-Daniel Huet, ὁ ὁποῖος ἦταν, κατὰ τὸν La Fontaine, «un homme unanimement reconnu comme le plus savant de son siècle»¹⁹. Ὡστόσο τὸν Huet στὸ *Lettre-traité* — πού ἀποτελοῦσε γιὰ δεκαετίες τὸ πιὸ φημισμένο ἐγχειρίδιο περὶ μυθιστορηματος — δὲν τὸν χαρακτήριζε μόνο ἡ σοφία, ἀλλὰ καὶ ἡ εὐθυκρισία. Σὲ πολὺ πρόωμὴ ἐποχῇ, μὲ εὐθύβολες καὶ ὀξυδερκεῖς κριτικὲς παρατηρήσεις, τάχθηκε γενικῶς ὑπὲρ τοῦ μυθιστορηματος ὡς λογοτεχνικοῦ εἴδους καὶ ἀντέκρουσε τοὺς ἐπικριτὲς του, πού ἀφθονοῦσαν ἐκείνη τὴν ἐποχῇ. Εἶχε ἐπίσης τὸ χάρισμα τῆς πυκνῆς καὶ ἐπιγραμματικῆς διατύπωσης ὀρισμῶν καὶ χαρακτηρισμῶν, πού διατηροῦν τὴν ἀξία τους ὡς τίς μέρες μας. Θαυμαστὴς τοῦ Ἑλίουδώρου, τοῦ Honoré d'Urfé, τῆς Mlle de Scudéry καὶ ἐγκωμιστῆς τῆς Mme de Lafayette καὶ τοῦ μυθιστορηματῆς τῆς *Zaïde* (ὡς εἰσαγωγή τοῦ ὁποίου ἄλλωστε δημοσιεύτηκε), ὁ Huet ἔγραψε ἓνα σπουδαῖο κριτικὸ κείμενο γιὰ τὸ μυθιστόρημα, τὸ ὁποῖο ἔχει ἰδιαίτερη σημασία καὶ γιὰ τὰ νεοελληνικὰ γράμματα: ἐπηρέασε τὸν Κοραῆ στὴ συγγραφή καὶ τὴ σύνθεση τοῦ ἀναλόγου δοκιμίου του γιὰ τὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος. Οἱ ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὰ δύο ἔργα εἶναι πολλές. Πρῶτα πρῶτα, ἡ σύνθεση τοῦ δοκιμίου τοῦ Κοραῆ εἶναι περίπου ἴδια μὲ τὴ σύνθεση τοῦ δοκιμίου τοῦ Huet, ὁ ὁποῖος ἀφιερώνει στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου του λίγες θεωρητικὲς σελίδες γιὰ τὸ μυθιστόρημα καὶ κατόπι ἀναπτύσσει ἀναλυτικὰ τὰ ἱστορικὰ τοῦ εἴδους· τὸ ἴδιο ἐπιχειρεῖ καὶ ὁ Κοραῆς, περιοριζόμενος κυρίως στὸν Ἑλίουδώρο καὶ στὰ ἱστορικὰ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ μυθιστορηματος. Ἐπειτα, ὁ Huet παρεμβάλλει λίγες, ἀλλὰ οὐσιαστικὲς θεωρητικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος στὸ ἱστορικὸ μέρος τοῦ δοκιμίου του· τὸ ἴδιο πράττει καὶ ὁ Κοραῆς. Τέλος, ὁ Huet ἐγκωμιάζει,

19. Βλ. Fabienne Gégou, ἑ.ἄ., σ. 29. Γιὰ τὸν Huet καὶ τὴ γνωριμία του μὲ τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία καὶ γλώσσα βλ. Ν. Παναγιωτάκη, «Μελετήματα περὶ Σαχλίκη», στὸ περ. *Κρητικὰ Χρονικὰ* 27(1987) 50-57.

ὅπως ὁ Κοραΐς, τὸν Ἡλιοδωρο ὡς μυθιστοριογράφου — καὶ μάλιστα μὲ τὰ ἴδια ἐπιχειρήματα: τῆς κοσμιότητας καὶ τῆς ἔλλειψης αἰσχρολογιῶν, οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζουν, κατὰ τὴ γνώμη τους, ὅλα τὰ ἄλλα ἀρχαῖα ἑλληνικὰ μυθιστορήματα. Ἡ Fabienne Gégou, σὲ σημείωσή της, παρατηρεῖ πὼς τὸ ὄνομα τοῦ Ἡλιοδώρου «*reste fameux, peut-être en partie grâce à Racine qui fit ses délices de Théagene et Chariclée*» ὁ Racine, προσθέτει, κατὰ τὴ νεότητά του, στὸ Port-Royal, «*avait appris ce roman par coeur*»²⁰. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν νὰ ἔχουμε ἐδῶ μιὰ ἐνδιαφέρουσα γραμμὴ ἐπίδρασης, σχετικὰ μὲ τὴν προτίμηση πρὸς τὸν Ἡλιοδωρο: Racine-Huet-Κοραΐς.

Ὁ ὅρος «μυθιστορία» τοῦ Κοραΐ φαίνεται πὼς ἐπικράτησε τότε ἀμέσως στὰ νεοελληνικὰ γράμματα. Τὸ 1807 δημοσιεύτηκε στὴν Κέρκυρα ἓνα βιβλίον (262 σελίδων) μὲ τίτλο *Συλλογὴ ποικίλης Μυθιστορίας*, «ἐραυσιθεῖσα ἐκ διαφόρων συγγραφέων καὶ εἰς τὴν κοινὴν ἑλληνικὴν διάλεκτον μετενεχθεῖσα, πρὸς εὐφρόσυνον διασκέδασις ἐκάστης ἡλικίας καὶ γένους τῶν ὁμογενῶν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐπωφελετὴ κατάληψιν τινα ἠθικῆς, τῶν ταύτην ἐμφρόνως ἀνθολογουμένων». Εἶναι φανερὸ πὼς ἐδῶ πρόκειται περὶ ἀνθολογίας μεταφρασμένων ἀφηγημάτων· σημασία ὡστόσο ἔχει ὁ ὅρος «μυθιστορία» καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ ἀνθολόγου νὰ συνδυάσει τὸν ψυχαγωγικὸ μὲ τὸν ἠθοπλαστικὸ σκοπὸ. Στὸν *Ἐρμῆ τὸν Λόγιον* τοῦ 1812, ἐξάλλου, σὲ ἀνυπόγραφη βιβλιοκρισία γιὰ ἓνα βιβλίον τοῦ Chardon de la Rochette, συναντοῦμε καὶ πάλι τὸν ὄρο «μυθιστορία» ἀναφορικὰ μὲ βυζαντινὰ καὶ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ μυθιστορήματα²¹. Ἰδιαιτέρως σημαντικὰ εἶναι τὰ «Προλεγόμενα» τοῦ Κ. Μ. Κούμα, στὸ μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν ἴδιον μυθιστόρημα *Geschichte des Agathon* (1766-1767) τοῦ Christoph Martin Wieland (1733-1813), ποὺ δημοσιεύτηκε στὴ Βιέννη τὸ 1814, ὅχι μόνον γιὰ τὸ συγγραφέα τους διατηρεῖ τὸν ὄρο «μυθιστορία» καὶ ἀπαιτεῖ τὸ συνδυασμὸ τοῦ τερπνοῦ μὲ τὸ ὠφέλιμον στὴ μυθιστοριογραφία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ὑποδεικνύει τὴ σημασία τῶν ἑλληνικῶν θεμάτων καὶ εἰσάγει, γιὰ πρώτη φορὰ στὴ φιλολογία μας, τὸν ὄρο «μυθιστόρημα», στὸν ὁποῖο ὡστόσο δὲν ἐπιμένει, χρησιμοποιώντας τον μιὰ μόνον φορὰ στὸ ἐκτενὲς προλογικὸ κείμενό του. Γράφει ὁ Κούμας: «Ὁ Ποιητὴς μας ἐμεταχειρίσθη τὴν ποιητικὴν ἐλευθερίαν ὅχι μὲ ἄλλον σκοπὸν, εἰ μὴ νὰ διορίσῃ ἀκριβέστερα καὶ νὰ ζωγραφίσῃ τελειότερα τὰς ἱστορικὰς διηγήσεις προσθέτων ὅσα, καὶ ἐὰν δὲν ἔγιναν, ἦσαν ὅμως προσφυσέστατα εἰς τὸν χαρακτῆρα τῶν εἰσαγομένων προσώπων· καὶ οὕτω

20. Βλ. ἑ.ά., σ. 77. Γιὰ τὸ ὅτι ὁ Racine γνώριζε καὶ ἀγαποῦσε τὰ Αἰθιοπικὰ (ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ Jacques Amyot, 1547) καὶ γιὰ τὸ ὅτι τὰ εἶχε ἀποστηθίσει στὸ Port-Royal, βλ. Tomas Hägg, *The Novel in Antiquity*, 1983, σ. 205-206.

21. Βλ. περ. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος* 2 (1812) 228, 229 καὶ 230. Τὸ βιβλίον τοῦ Chardon de la Rochette εἶναι τὸ *Mélanges de critique et de philosophie*, Paris 1812.

νά ἐπιτύχη ἐντελῶς τῆς Ἡθικῆς τὸν σκοπὸν, διὰ τὸν ὁποῖον συντάξε τὸ φιλοσοφικὸν τοῦτο *μυθιστόρημα*» (ἡ ὑπογράμμισή δική μου)²².

Ἐδῶ ὁ Κούμας φαίνεται νὰ γνωρίζει τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν τέχνη τοῦ μυθιστορηματός, ὑπονοώντας, ἀναφορικὰ μὲ τὴ διαγραφὴ τῶν μυθιστορηματικῶν προσώπων, πὼς γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς δὲν ἀρκεῖ τὸ πραγματικὸ καὶ τὸ ἀληθινὸ, ἀλλὰ χρειάζεται καὶ τὸ πιθανὸ καὶ τὸ ἀληθοφανές· ὥστόσο στὴ συνέχεια τῶν «Προλεγομένων» τοῦ ζητᾶ ἀπὸ τὰ μυθιστορήματα «διόρθωσιν τῶν ἡθῶν» καὶ ἐπιτίθεται ἐναντίον τους, γιὰ τὰ περισσότερα εἶναι ἄχρηστα καὶ ἀνωφελῆ, ἀφοῦ συμβάλλουν στὴ διαφθορὰ τῶν ἡθῶν. Παρατηρεῖ: «Δὲν εἶναι ἀμφιβολία, ὅτι θέλουσι προθυμηθῆν καὶ τινες νὰ μεταδώσωσιν εἰς τοὺς ὁμογενεῖς των καὶ καμμίαν ἀπὸ τὰς τῶν νεωτέρων μυθιστορίας, τὰς παρ' αὐτῶν ὀνομαζομένας Ρωμανά. Ἀλλὰ πολλὰ ὀλίγα ἐξ αὐτῶν ἔχουσιν ἀναμιγμένον μὲ τὴν τέρψιν καὶ μέρος τῆς ὠφελείας ἀνάλογον· αἱ περισσότεραι, ἔχουσι σκοπὸν μόνον τὸ νὰ ἡδύνωσι τοὺς νέους ἀναγνώστας, ὅχι μόνον ἀμελοῦσι τῶν ἡθῶν τὴν διόρθωσιν, ἀλλὰ πολλάκις συμβάλλουσι καὶ εἰς τὴν διαφθορὰν των. Πλήθος τοιούτων μυθιστοριῶν εἶναι γραμμένα γαλλιστὶ καὶ καθ' ὅλας σχεδὸν τῶν Εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν τὰς γλώσσας. Διὰ νὰ γείνη λοιπὸν ἀρχὴ καλὴ τῆς εἰς τὸ γένος ἡμῶν ἐκδόσεως τοῦ τοιούτου τῶν συγγραμμάτων εἶδους, καὶ διὰ νὰ ἐμφραγῆ ἡ εἴσοδος εἰς τὰ ἄχρηστα καὶ τὰ ἀνωφελῆ, ἐστοχάσθην ὅτι ὁ Ἀγάθων οὗτος εἶναι ἄξιός νὰ γνωρισθῆ εἰς τοὺς νέους Ἕλληνας. Τοῦ Ἀγάθωνος τὸ καλὸν παρεκτὸς τῶν πανταχοῦ διεσκορπισμένων ἡθικῶν παραγγεμάτων συνίσταται μάλιστα εἰς τοῦτο, ὅτι ἡ ὕλη του εἶναι Ἑλληνική... Παρὰ νὰ μανθάνωμεν ἦθη καὶ ἔθη τῶν νεωτέρων Εὐρωπαϊκῶν, ἢ Ἰνδῶν, καὶ ἄλλων Ἀσιατικῶν, καὶ Ἀμερικανῶν, καθὼς πλάττονται εἰς τὰς πλειοτέρας μυθιστορίας, ἀσυγκρίτως εἶναι κάλλιον νὰ τέρπωνται οἱ νέοι μας ἀναγνώσται μὲ τὴν εὐφρόσυνον ἐξέτασιν τῶν προπατορικῶν μας καλῶν ἢ κακῶν· διότι καὶ τὰ καλὰ των μᾶς ὠφελοῦσι μὲ τὴν μίμησιν· καὶ τὰ κακά των, μὲ τὴν ἀποφυγὴν. Ἡὐχόμην ἐκ ψυχῆς νὰ ἐδίδασκεν ὁ Ἀγάθων τοὺς ὁμογενεῖς μου φιλομούσους νέους, ὅτι βιβλίον μυθιστορικὸν δὲν χρειαζόμεθα ἀπὸ τὴν φωτισμένην Εὐρώπην, παρεκτὸς ἐὰν λανθάνοντως μᾶς διδάσκη τὰ προπατορικά μας ἦθη μὲ τὴν γοητείαν τῆς μυθιστορικῆς διηγήσεως» (σ. μθ'-ν'). Ἐπειτα ἀπὸ τὰ παραπάνω, παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι τελικὰ, στὴν κρίσιν τοῦ Κούμα, ἐπικρατοῦν καὶ ἐπιβάλλονται, ὡς σκοποὶ τοῦ μυθιστορηματος, ἡ ἠθοπλασία καὶ ἡ πατραγαθία — ἀλλὰ μόνον ὅταν μᾶς ὑποβάλλονται «λανθάνοντως», δηλαδὴ μὲ τὴν ἀφηγηματικὴν τέχνην καὶ τὰ μυθιστοριογραφικὰ χαρίσματα.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ ἀνυπόγραφη βιβλιοκρισία γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ

22. Βλ. Βελιάνδου, Ἀγάθων, μεταφρασθεὶς ἀπὸ τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα, ἐν Βιέννῃ 1814, τόμος πρῶτος, σ. με'-μστ'.

Ἀγάθωνος, ἡ ὁποία δημοσιεύτηκε στὸν Ἑρμῆ τὸν Λόγιον τοῦ 1814, ὅπου ἐπαινεῖται ὁ «σοφὸς μεταφραστὴς») καὶ τὰ «σοφὰ προλεγόμενά» του, ἀποκαλεῖται τὸ ἔργο «μυθιστορικὸν σύγγραμμα»²³ καὶ συγκρίνεται μὲ τὴν *Κύρου Παιδεία* τοῦ Ξενοφῶντος. «Τὸ μυθιστορικὸν τοῦτο σύγγραμμα», σημειώνει ὁ συγγραφέας τῆς βιβλιοκρισίας, «... ὑποκείμενον ἔχον τὴν Ἠθικὴν, ὁμοιάζει πολλὰ μὲ τὴν τοῦ Ξενοφῶντος *Κύρου Παιδείαν*, διότι καὶ ὁ Βειλάνδος εἰσάγει πρόσωπα ἀληθινὰ καὶ ἱστορικά, πλάττων καὶ πράξεις ἀνυπάρκτους εἰς τὰ ἀληθινὰ πρόσωπα κατὰ τὸν σκοπὸν του, καθὼς καὶ ὁ Ξενοφῶν διαφέρει δὲ κατὰ τοῦτο μόνον, ὅτι ὁ μὲν Ξενοφῶν σκοπὸν εἶχε νὰ παραστήσῃ διὰ τοῦ Κύρου τοῦ ὁποῖος πρέπει νὰ εἶναι ὁ Ἡγεμὼν· ὁ δὲ Βειλάνδος διὰ τοῦ Ἀγάθωνος του, ὁποῖος πρέπει νὰ εἶναι ὁ Πολίτης καὶ πόσον ἐμπορεῖ νὰ προκόψῃ εἰς τὴν Ἀρετὴν καὶ τὴν Σοφίαν» (σ. 46).

Στὴ διαμάχη γιὰ τὴν ὀρολογία τοῦ μυθιστορήματος δὲν ἔμεινε ἀμέτοχος καὶ ὁ Παναγιώτης Κοδρικᾶς — συνεχίζοντας ἔτσι τὴ γενικότερη ἀντίθεση καὶ ἀντιπαράθεσή του πρὸς τὸν Κοραῆ, τὸν κοραϊκὸ κύκλο καὶ τὸν Ἑρμῆ τὸν Λόγιον ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ μὲ «τὰς ἐκτρομακτικὰς νεολογίας, αἱ ὁποῖαι ἀτεχνῶς ἑτεραουργήθησαν, εἰς τὸ τῆς νέας γλωσσονομίας γραικοβάρβαρον ἐργαστήριον»²⁴. Ὁ Κοδρικᾶς, γύρο στὸ 1815, σὲ ἀνέκδοτες ἀκόμα σημειώσεις του γιὰ τὰ *Λυρικὰ* τοῦ Ἀθανάσιου Χριστόπουλου, ἐπιτίθεται μὲ ὀξύτητα καὶ σφοδρότητα ἐναντίον τοῦ «φραγκοειδεστάτου» ὄρου «μυθιστορία», ποῦ εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη του, «ξενικὸς» καὶ «ἀλλόκοτος». Γράφει: «Ξενικὸν καὶ ἀλλόκοτον... εἶναι καὶ τὸ φραγκοειδέστατον μυθιστορία, τὸ ὁποῖον οὔτε εἰς τὴν γλῶσσαν ἔρχεται, οὔτε εἰς τὸν νοῦν παραστήγει καμμίαν ἐξηκριβωμένην ἰδέαν, καθ' ὅτι σύγκειται ἐκ δύο ἀντιφατικῶν ὀνομάτων ὧν τὸ ἓν ἀνατρέπει τὸ ἄλλο, ὡσὰν νὰ εἰπῆ τινὰς ψευδαλήθεια... Ἀλλὰ δὲν ἔχομεν, λέγουν οἱ φιλόσοφοι, λέξιν εἰς τὴν γλῶσσαν μας ἡ ὁποία νὰ ἐρμηνεύῃ τὴν ξένην ὀνομασίαν ρομάνς, καὶ ἀκολούθως πρέπει νὰ φτιάσωμεν. Καὶ φτιάσαι λοιπὸν μίαν λέξιν ὁποῦ νὰ ἔχῃ καὶ γνησιότητα μὲ τὸν τύπον τῆς γλῶσσης καὶ νὰ παραστήσῃ μίαν ὁποιαδήποτε ἐξηκριβωμένην ἰδέαν, καὶ ὅχι νὰ μοι πλάσῃς τραγέλαφον. Ἐπειδὴ καὶ δὲν εὐχαριστεῖσαι εἰς τὰς ὀνομασίας ὁποῦ ἐμεταχειρίσθησαν ἐκεῖνοι ὁποῦ μὲ τόσην κομπόσητα ἐσύνθεσαν πρῶτον εἰς τὴν γλῶσσαν μας τὰς τοιαύτας μυθοποιίας, ὀνόμασαι τα παραμύθια, πλάσματα ἢ τέλους πάντων δὲς τὴν λέξιν ρομάντζο ὡς γλῶσσαν ἑθνικὴν, ἢ ἄλλως πως ὅπως θέλῃς, δόσαι ὅμως μίαν ὀνομασίαν ἀπλῆν, εὐληπτον, ἑλληνικὴν, καὶ ὅχι ξένην, κακοςύνθετον καὶ ἀντιφατικὴν, ἥτις καὶ μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ κατὰ τὸν τύπον καὶ κατὰ τὴν σημασίαν ἐλατ-

23. Δυὸ φορές, βλ. περ. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος 4 (1814) 45 καὶ 46.

24. Βλ. Παν. Κοδρικᾶ, *Πρὸς τοὺς ἐλλογιμοτάτους νέους ἐκδότας τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ*, Παρίσι 1 Ἀπριλίου 1816, σ. 4.

τώματα οὐχ ἦττον ἀπολείπεται ἀπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ σημαينوμένου. Καθ' ὅ,τι ἂν εἰπῶ μυθιστορίαν τὸ ἀπλῶς ρομάνς, πῶς ἔχω νὰ εἰπῶ τὸ roman historiques;»²⁵. Στὸ ἄγνωστο καὶ ἀξιοσημεῖωτο αὐτὸ ἐπιθετικὸ κείμενο διακρίνει κανεὶς ἐριστικὴ καὶ ἀρνητικὴ διάθεση, ἀλλὰ καὶ προσωπικὴ σκέψη καὶ γνώση τῶν σχετικῶν θεμάτων. Ὁ Κοδρικᾶς ὑποδεικνύει ἐδῶ ἔμμεσα καὶ μὲ πολὺ δισταγμὸ τοὺς ὅρους «μυθοποιΐα», «παραμύθι», «πλάσμα», «ρομάντζο»²⁶ γιὰ τὸ μυθιστόρημα, χωρὶς νὰ προτείνει μὲ βεβαιότητα κανέναν, γιὰτὶ φαίνεται πῶς δὲν ἔχει πεισθεῖ ἀπολύτως γιὰ τὴν ὀρθότητα κάποιου ἀπ' αὐτοῦς· ἀποκλειστικὸς στόχος του εἶναι νὰ ἀποκρούσει καὶ νὰ ἀπορρίψει τὸν ὄρο «μυθιστορία» τοῦ Κοραῆ. Ἐξάλλου, στὸ φυλλάδιό του *Πρὸς τοὺς ἐλλογιμοτάτους νέους ἐκδότας τοῦ Λογίου Ἐρμοῦ ἐπανέρχεται κατὰ τῶν ὅρων «μυθιστορία», «φρασεολογία» κ.τ.λ. καὶ τοὺς ἀποκαλεῖ «τραγελαφικὰ ἐκτρώματα, τῶν ὁποίων μῆτε ἡ μορφή, μῆτε τὸ σχῆμα, μῆτε ἡ ἔννοια εἶναι ὀρθὴ ἢ προσφυῆς εἰς τὴν γλῶσσαν μας»²⁷.*

Ὡστόσο ἡ ἐπικράτηση τοῦ ὄρου «μυθιστορία» συνεχίζεται. Ὁ Στέφανος Καραθεοδωρῆς, στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου του *Εἰδύλλια* (1816), διατηρεῖ τὸν ὄρο «μυθιστορία», ἔχει τὴ γνώμη πῶς ἡ ἀνάγνωσή τους τέρπει συνάμα καὶ διδάσκει, καὶ ἐπιδεικνύει φεμινιστικὲς διαθέσεις, ἐγκωμιάζοντας τὶς γυναῖκες καὶ ὑποστηρίζοντας πῶς μὲ τὰ «τερπνὰ μυθιστορικὰ» βιβλία θὰ ἐθισθοῦν στὸ διάβασμα. Σημειώνει ἐκεῖ: «Συμφέρον ἦτο νὰ γενῶσι μετ' ἐκλογῆς μεταφράσεις ἠθικῶν ποιημάτων καὶ μυθιστοριῶν, ἀρμοδίων ὅμως εἰς τὴν παροῦσαν ἡμῶν κατάστασιν καὶ τὰ ἐπικρατοῦντα ἤθη, ἐπειδὴ ὁμολογῶ ἐκ πείρας καὶ μετὰ λύπης μου, ὅτι δὲν ἔχομεν κανὲν βιβλίον νὰ τέρψη, διδάξη καὶ ἐκθλίψη δάκρυα τρυφερότητος ἀπὸ τὰ πτωχὰ καὶ φύσει αἰσθητικὰ γραικόπουλα»²⁸. Πιὸ κάτω στὸν πρόλογο διαβάζουμε: «Τὸ κατ' ἐμέ, διὰ τὴν φιλομάθειαν τῶν ἡμετέρων γυναικῶν, διὰ τὰς συχνάς ἐσοτάς, καὶ διὰ τὸ ἐγκλειστον τῆς διαγωγῆς των στοχάζομαι εὐκόλον τὴν εἰσαγωγὴν τῆς ἀναγνώσεως μεταξὺ αὐτῶν· ἀλλὰ πάλιν τὸ λέγω εἰς τοῦτο χρειάζονται τερπνὰ μυθιστορικά, οὐχὶ φιλοσοφικά, ἀλλ' αἰσθηματικά καὶ ἀνάλογα κατὰ τὴν φράσιν καὶ τὸ νόημα μὲ τὰς παρούσας των ἰδέας, ἐπιτήδεια νὰ ἔμβωσι καὶ εἰς τὰς καλύβας τῶν πτωχῶν, καὶ εἰς τὰ παλάτια τῶν πλουσίων, μυθιστορικὰ

25. Βλ. Αἰκατερίνης Κουμαριανοῦ καὶ Δ. Ἀγγελάτου, Ἀρχεῖο Π. Κοδρικᾶ. Κατάλογος, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περ. *Τετράδια Ἐργασίας* 11, 1987, σ. 89 [= Φάκελος ΙΓ' τοῦ ἀρχείου].

26. Ὅπως εἶδαμε οἱ λέξεις «ρομάντζο» καὶ «πλάσμα» εἶχαν προταθεῖ γιὰ τὸ μυθιστόρημα καὶ στὰ προηγούμενα χρόνια.

27. Βλ. ἔ.ἀ., σ. 4. Στὸ φυλλάδιο αὐτὸ ἀπάντησαν οἱ Θεόκλητος Φαρμακίδης καὶ Κ. Κοκκινάκης μὲ τὸ φυλλάδιό τους *Λόγος πρὸς τοὺς Ἕλληνας*, Βιέννη 1816.

28. Βλ. *Εἰδύλλια*, ἐν Τεργέστη 1816, σ. 9. Ἡ ἀφιέρωση τοῦ Σ. Καραθεοδωρῆ στὸν Ι. Χρ. Ρενιέρη ἔχει ἡμερομηνία 15 Νοεμβρίου 1815.

γραμμένα μάλιστα από γυναίκα, διὰ τὰ συμφωνῆ ὁ χαρακτήρ τῆς αἰσθήσεως καὶ τοῦ συλλογίζεσθαι» (σ. 13-14). Τὸν ἴδιο χρόνο, στὸν πρόλογο «Τοῖς φιλαναγκώστασις», μὲ ἡμερομηνία 10 Μαΐου 1816, τοῦ μεταφρασμένου ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο βιβλίου μὲ τίτλο Ἑθικὰ Διηγήματα, τοῦ Φραγκίσκου Σοαβίου, ἀναφέρονται τὰ ἀκόλουθα: «Μετὰ τὸν πίνακα τῶν Ἑθικῶν τούτων Διηγημάτων, ἐν εἶδει παραρτήματος, ... προσεθέμην τὴν περὶ τῆς Ἑθικῆς Βῆλλ Μυθιστορίαν τοῦ περιφήμου Γάλλου κυρίου Δαρνώ (D'Arnaud). Καὶ ταύτης παρομοίως τὸ Ἑθικὸν εἶναι ὑγιὲς καὶ ὠφέλιμον»²⁹.

Τὸ 1817 δημοσιεύθηκε στὴν Κέρκυρα ἡ μετάφραση τοῦ μυθιστορήματος *The History of Rasselas, Prince of Abissinia* (1759), τοῦ Samuel Johnson (1709-1784) ἀπὸ τὸν Πλάτωνα Πετρίδη. Στὴν ἀφιέρωσή του «Τῷ στρατηγῷ σὺρ Φρειδερίκῳ Ἄδαμ» ὁ μεταφραστὴς γράφει: «Ἡ μετάφρασις μιᾶς τῶν ἀξιολογωτέρων καὶ διδακτικῶν Μυθιστοριῶν ἀπὸ τὸ Ἀγγλικόν... ἔχει κάθε δικαίωμα νὰ προσφερθῆ εἰς ἐσέ»³⁰. Στὸ κείμενο «Περὶ τοῦ συγγραφέως», ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ ποὺ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τοῦ Π. Πετρίδη, ἀλλὰ μεταφρασμένο ἀπὸ τὰ ἀγγλικά, μὲ πολὺ εὐστοχες κρίσεις γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Samuel Johnson, ἐπαναλαμβάνεται ὁ ὅρος «μυθιστορία» (σ. θ' καὶ ιστ')³¹. Τὸ 1817 καὶ τὸ 1819, ἀντίστοιχα, συναντοῦμε τὸν ὅρο «ρομάντζο», νὰ ἐπανέρχεται καὶ πάλι ἀπὸ λογίους τοῦ κύκλου τῶν Φαναριωτῶν ὡστόσο προσωρινὰ — γιὰτὶ ἀμέσως κατόπι ἐξαφανίζεται ὀριστικά. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πάντως πὼς καὶ οἱ δύο αὐτοὶ λόγιοι, ὁ Γεώργιος Ρουσιάδης καὶ ὁ Διονύσιος Φωτεινός, μιλοῦν ὑποτιμητικά καὶ περιφρονητικά γιὰ τὸ μυθιστόρημα. Ὁ πρῶτος, ἀναφερόμενος στοὺς «πεφωτισμένους νέους», τοὺς «πάντα εἰδέναι φανταζομένους», παρατηρεῖ εἰρωνικά πὼς δὲν γνωρίζουν τίποτα ἄλλο παρὰ (νὰ φροντίζωσι τὸν περαιτέρω τοῦ πνεύματός των φωτισμὸν μὲ τὴν ἀνάγνωσιν Ρωμάντζων, τὰ ὁποῖα εἰσὶν αἱ θεῖαι γραφαὶ αὐτῶν, καὶ τῶν ἔρωτικῶν συγγραμμάτων, ὅπου εὐρίσκουσι τὴν παρ' αὐτῶν φανταζομένην ἀληθῆ τοῦ κόσμου εὐδαιμονίαν, καλλωπισμὸν τῶν ἡθῶν, καὶ μίαν εὐτυχοῦς βίου διαγωγῆς ὁδη-

29. Βλ. Ἑθικὰ Διηγήματα τοῦ Φραγκίσκου Σοαβίου, νῦν τὸ πρῶτον μεταφρασθέντα παρὰ Κωνσταντῖνου Οἰκονόμου, ἐν Βενετίᾳ, 1816, σ. ζ'.

30. Βλ. *Μυθιστορία ὁ Ρασσέλας* παρὰ Δε Σαμουήλ Γιονσόν, μεταφρασθεῖσα παρὰ Π.[λάτωνος] Π.[ετρίδου], Κέρκυρα 1817, σ. α'.

31. Στὴ σ. ιστ' διαβάζουμε τίς ἀκόλουθες, ἐξαιρετικά ἐπιτυχημένες, κρίσεις γιὰ τὸ ἔργο: «Τὸ ὅλον ὕψασμα αὐτῆς τῆς Μυθιστορίας ἀληθινὰ δὲν ποικίλλεται ἀπὸ ἐκείνην τὴν αἰφνιδιότητα τῶν συμβάντων, τὰ ὁποῖα κρατοῦν διὰ πάντα τὴν προσοχὴν ἔντονον... Δὲν ἔχει ἴσως ἐκείνην τὴν ποιητικὴν ζωηρότητα, ἡ ὁποία θέλγει καὶ εὐφραίνει κάθε τάξεως ἄνθρωπον· περιέχει ὅμως ἐκείνην τὴν δύναμιν τῆς ἀναλυτικῆς παρατηρήσεως, ἡ ὁποία ξεδιπλώνοντας καὶ τὰ πλέον ἐνδόμυχα καὶ τὰ ἐλάχιστα μέρη τῆς ἡθικῆς τοῦ ἀνθρώπου καταστάσεως, μιᾶς δείχνει τὴν ματαιότητα τῶν αὐτῆς ἐπιθυμιῶν, τὴν φανταστικότητα τῶν ἐλπίδων μας, καὶ τὴν ἀπατηλότητα τοῦ πολυμῶρφου μας αὐτοῦ βίου».

γίαν»³². Και ο δεύτερος σημειώνει: «Σπανίως εύρίσκει τις εκ τών εύγενών φιλαναγνώστας εις συγγράμματα συντείνοντα τῇ πολιτικῇ διοικήσει, και προς καλλωπισμόν τών ἡθῶν· εἶναι μὲν πάντες ὄντως φιλαναγνώσται οἱ τῆς Γαλλικῆς διαλέκτου εἰδήμονες, ἀλλ' εις Ρωμάντζα και ἄλλα παρόμοια»³³.

Στὸν Ἑρμῆ τὸν Λόγιο τῆς 1 Φεβρουαρίου 1819 δημοσιεύτηκε ἐπιστολὴ ἐνὸς Π. Μ. ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «μυθιστορία» κι' ἐπικρίνει τὴ μετὰφραση τοῦ *Rasselas* ἀπὸ τὸν Πλάτωνα Πετρίδη. Γράφει: «Ἡῦρα εὐκαιρίαν νὰ διαβάσω ἡσύχως ἕως τρία κεφάλαια τῆς μυθιστορίας τοῦ Πετρίδου· ἀλλὰ πῶς; Προφέρων εἰς τὸ τέλος ἐκάστης σελίδος: Ρῦσε ἡμᾶς Κύριε ἀπὸ τῆς μανίας τῶν μεταφράσεων· ἀδύνατον μέχρι κορωνίδος αὐτὴν διελθεῖν. Τὸ βασιλόπουλον τῆς Ἀβουσσινίας, τὸ ὁποῖον δὲν μὲ φαίνεται νὰ συνήργησεν οὐδ' ὅπως οὖν εἰς τοῦ Γιονσόνου τὴν δόξαν, μᾶς ἔδειξεν ὅτι ὁ κυρ Πετρίδης και εἰς τὸ πεζὸν ἀτυχεῖ...»³⁴. Βλέπουμε ἀκόμα ἐδῶ πῶς ἐκφράζονται ἐπιφυλάξεις και γιὰ τὴν ἀξία τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Samuel Johnson. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, τὸν ἴδιο χρόνο, μιὰ «Προκήρυξι», ἀπὸ ἕναν ἄνωμο μεταφραστὴ τοῦ μυθιστορήματος *Τὰ κατὰ Χαρίτην και Πολύδωρον* τοῦ ἀββᾶ Barthélemy, ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Καλλιόπη* τὴν 1 Ὀκτωβρίου 1819, μὲ τὴν ὁποία ζητᾶ τὴν ἐγγραφὴ συνδρομητῶν. Στὴν «Προκήρυξι» αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται, καθιερωμένος πιά, ὁ ὄρος «μυθιστορία» και ἀκούγονται καλὰ λόγια σχετικὰ μὲ τὸ «εἶδος» — ὄχι τόσο γιὰ τὸν ψυχαγωγικὸ χαρακτῆρα του, ποὺ δὲν παραγνωρίζεται, ὅσο γιὰ τὴν ἠθοπλαστικὴ ἀπουστολή του. Διαβάζουμε: «Ὅτι μὲν ἡ Μυθιστορία, ἐκτὸς τῆς ἧς προξενεῖ ψυχαγωγίας εἰς τοὺς ἀναγνώστας, συμβάλλει και αὕτη οὐκ ὀλίγον εἰς τὴν ρύθμισιν τῶν ἡθῶν, τοῖς πᾶσιν ὁμολογούμενον, ὅτι δὲ ἡ ἀρίστη ἐκλογή τῶν τοιούτων μυθῶν διηγημάτων ἐστὶ πρὸ πάντων ἀναγκαιοτάτη, μήπως αὐτὰ παρεκβαίνοντα τὰ ὅρια τῆς χρηστοηθείας, ἐν ᾧ τέρπουσι τὸν ἀναγνώστην, τὸν παρασύρωσιν ἀνεπαισθήτως εἰς τὸν ὄλισθον τῆς κακοηθείας, και τοῦτο ἀναντίρρητον. Εἷς λοιπὸν ἐκ τῶν φιλογενῶν Βυζαντιῶν, ... μεταφράσας εἰς τὴν καθομιλουμένην ἀπλοελληνικὴν διάλεκτον τὴν ὑπὸ τοῦ περιφήμου Ἰακώβου Βαρθολομαίου συγγραφεῖσαν, και πολλαίς εἰς φῶς ἐκδοθεῖσαν Μυθιστορίαν τῶν κατὰ Χαρίτην και Πολύδωρον, και ἐτοιμοτάτην ἔχων αὐτὴν εἰς ἐκδοσιν, ἐλπίζει ὅτι αὕτη ἡ ἐκλογή του δὲν θέλει ἀπαρέσει εἰς τοὺς φιλομούσους τοῦ γένους»³⁵. Ἐγγύηση πῶς τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ εἶναι «καλὸν και ἐπωφελές»,

32. Βλ. Ἑρμῆ Ἰλιάς, παραφρασθεῖσα και ὁμοιοκατλήκτως στιχορρηγηθεῖσα παρὰ Γεωργίου Ρουσιᾶδου, τοῦ ἐκ Κοζάνης, τόμος Α', ἐν Βιέννῃ 1817, σ. λη' (ὑποσημείωση).

33. Βλ. Διονυσίου Φωτεινοῦ, *Ἱστορία τῆς πάλαι ποτὲ Δακίας, τὰ νῦν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας και Μολδαβίας*, τόμος Γ', Βιέννη 1819, σ. 177.

34. Βλ. περ. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος 9(1819) 92-93.

35. Βλ. περ. *Καλλιόπη* 1(1819) 198. Τὸ βιβλίον ἐκδόθηκε ἕνα χρόνο ἀργότερα μὲ τίτλο: *Τὰ*

μᾶς λέει πιὸ κάτω ὁ μεταφραστής, ἀποτελεῖ καὶ «μόνον τὸ ὄνομα τοῦ συγγραψάντος αὐτὴν [τὴν μυθιστορίαν] Βαρθολομαίου», πού ἔγινε «περιβόητον» «ἐκ τοῦ ἀπαραιμίλλου του συγγράμματος τῆς περιηγήσεως τοῦ νέου Ἀναχάρσιδος».

Ἰδιαίτερα σημαντικὴ ὥστόσο εἶναι μιὰ ἄλλη ἐπιστολή, ἐνὸς Ν. Ι. ἀπὸ τῆ Χίο, δημοσιευμένη στὸν Ἑρμῆ τὸν Λόγιο τῆς 15 Φεβρουαρίου 1820, ἡ ὁποία ἀναφέρεται καὶ στὴν προηγούμενη ἐπιστολή τοῦ Π. Μ. καὶ στὸν *Rasselas* τοῦ Samuel Johnson, ἀλλὰ περιλαμβάνει οὐσιαστικὲς κρίσεις καὶ ὀρθὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος. Ὁ Ν.Ι. χρησιμοποιοῦ τὸς ὄρους «μυθιστορία» καὶ «μυθιστοριογράφος», ἐπικρίνει σωστὰ τὸν *Rasselas* ὡς διδακτικὸ καὶ «σκυθρωπὸ» μυθιστόρημα, ὑποδεικνύοντας, ἀντὶ γιὰ τὸ ἔργο αὐτό, τὴ μετάφραση τοῦ *Tom Jones* (1749) τοῦ Henry Fielding (1707-1754), καὶ ὑποστηρίζει, μὲ χαρακτηριστικὴ ὀξύδερκεια καὶ γνώση τῶν σχετικῶν μὲ τὸ «εἶδος», πὼς χωρὶς τὴν «τέρψη» δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει «ὠφέλεια» ἀπὸ τὰ μυθιστορήματα· πὼς χωρὶς τὴν «ἡδονή», πού προκαλεῖται ἀπὸ τὶς ἀφηγηματικὲς ἱκανότητες τοῦ συγγραφέα, δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁ «ἠθικὸς» σκοπὸς του. Γιὰ τὸν Ν. Ι. προηγεῖται καὶ πρόχει, σωστὰ, στὴ λογοτεχνία τὸ «τερπνὸ» καὶ τὸ «ἡδονικὸ» τῆς ἀνάγνωσης, ἀπὸ τὸ ὁποῖο «γεννᾶται ἀνεπαισθήτως ὠφέλεια». Αὐτὲς ἦταν ἐξελιγμένες καὶ προηγμένες, γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων, ἀντιλήψεις, πού φανερώσουν, ὅπως καὶ ἡ μνεία τοῦ Fielding³⁶ καὶ τοῦ σπουδαίου Γάλλου κριτικοῦ καὶ ἱστορικοῦ τῆς λογοτεχνίας La Harpe (1739-1803), πὼς ὁ Ν. Ι. ἦταν ἕνας ἐνημερωμένος λόγιος, μὲ εὐθυκρισία καὶ λογοτεχνικὴ παιδεία. Μᾶς λέει: «Τὴν μυθιστορίαν [τὸν *Rasselas*] ἐδιάβασα εἰς τὸ πρωτότυπον... Δὲν περιέχει τίποτε ἱκανὸν νὰ κινήσῃ τὴν περιέργειαν³⁷, ἢ τὴν ψυχὴν· εἶναι δὲ ὡς ἐκ τῆς ὑποθέσεως συμπεραίνεις [τὴν ὁποία εἶχε ἡδὴ ἐκθέσει συνοπτικᾶ] γεμάτον [τὸ βιβλίον] ἀπὸ διδαχῶν καὶ γνωμικῶν, καὶ σκυθρωπᾶς συζητήσεως περὶ εὐδαιμονίας. Πολλοὶ τοιοῦτοι μυθιστοριογράφοι φοβούμενοι μήπως ἢ ἐκ τῆς ἀναγνώσεως ἡδονὴ φθίρῃ τῶν ἀναγινωσκόντων νέων τὰ ἦθη, στήριζουσι τὰς μυθιστορίας των εἰς τὴν ἠθικὴν, καὶ ἀσχολοῦνται νὰ τὰς κάμνουν ὠφελιμωτέρας μᾶλλον παρὰ τερπνάς· ὡς νὰ μὴν εἶναι δυνατὸν νὰ ἡδύνουν χωρὶς νὰ βλάψουν, ἢ νὰ ὠφελήσωσι χωρὶς νὰ πλῆξουν. Ὅστις δὲν ἠμπορεῖ ἐντὸς τοῦ νοῦς νὰ συμβιβάσῃ τὸ ἡδονικὸν μὲ τὸ ὠφέλιμον, καὶ νὰ τὸ συμπλέξῃ εἰς τρόπον, ὥστε ἐκ τῆς ἡδονῆς νὰ γεννᾶται ἀνεπαισθήτως ἢ ὠφέλεια, καὶ ὅχι ἐκ τῆς ὠφελείας ἢ ἡδονῆς, αὐτὸς συνθέτει θαυμαστοὺς *Ρασέλας*, τοὺς ὁποίους ἐπαινοῦμεν ὅλοι διὰ τὴν ἠθικὴν· ἀλλ' ὅταν ἔχομεν

κατὰ Χαριτῶ καὶ Πολύδωρον, Μυθιστορία. Παραφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ παρὰ τινος φιλογενοῦς Βυζαντίου, ἐν Βουκουρεστίῳ 1820.

36. Γιὰ τὸν Fielding καὶ τὸν *Tom Jones*, βλ. Ἐπίστολου Σαχίνη, «Ἐνα μυθιστόρημα σταθμὸς στὴν ἱστορία τοῦ εἶδους», στὸ βιβλίο του *Προσεγγίσεις*, 1989, σ. 161-175.

37. Βλ. περ. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος 10(1820) 116.

ὄρεξιν νὰ διαβάσωμεν μυθιστορίας προτιμῶμεν ἄλλας. Διότι κατὰ δυστυχίαν κανεὶς δὲν λαμβάνει εἰς χεῖρας τοιαῦτα συγγράμματα μὲ σκοπὸν νὰ ὠφελῆθῃ· ἔπειτα ὁ μυθιστοριογράφος ἐκπληροῖ τὸ χρέος του ὅταν προσέχῃ νὰ μὴ βλάβῃ τὰ ἤθη... Τίς ἢ χρεῖα νὰ παρρησιάζεται αὐτὸς εἰς κάθε κεφάλαιον, καὶ ὡς ρασοφόρος ἱεροκλήρυξ νὰ λαλῇ περὶ μετανοίας;... Μ' ὄλον τὸ δυσάρεστόν μου περὶ τὰ τοιαῦτα, τὸ ὁποῖον θεώρησε ὡς ἀποτέλεσμα τῆς εἰς τὰς μυθιστορίας νεανικῆς ματαιοσχολίας μου, δὲν ἀρνοῦμαι τὸ φιλόμουσον τοῦ κῦρ Πετρίδη διὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ *Ρασέλα*, ἀλλὰ νομίζω, ὅτι ἤθελε δείξει περισσοτέραν φιλοκαλίαν, ἂν, ἀποφασίσας νὰ μεταφράσῃ τοιοῦτου εἴδους σύγγραμμα, ἐπροτιμοῦσε τοῦ Φιελδίνγγου τὸν χαριέστατον *Tom Jones*, τὸ κατὰ τὸν Γάλλον *Λαχάρπιον* ἀριστοῦργημα τῆς μυθιστορίας, ἢ κανὲν τῶν νεωτέρων τοιούτων Ἀγγλικῶν, ὅπου ἢ εὐφυῆς πλοκὴ τῶν περιστάσεων, ἢ δριμύτης τοῦ δραματικοῦ, τὰ ἀπροσδόκητα συμβάντα, ἢ πάλη τῶν παθῶν, ἢ μεταβολὴ τῶν χαρακτήρων, καὶ ὁ ἀγχινοῦστατος καὶ σεμνὸς ἔρωσ γοητεύουσι τὸν ἀναγνώστην» (ἔ.ἀ., σ. 117).

Ὁ ὅρος «μυθιστορία» ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπικρατεῖ καὶ νὰ χρησιμοποιεῖται, κατὰ ἀποκλειστικὸν τρόπον, ἀπὸ ὅλους ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὰ σχετικὰ θέματα, κ' ἔπειτα ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821. Τὸν χρησιμοποιεῖ καὶ πάλι ὁ Κ. Μ. Κούμας τὸ 1827. Τὸν χρησιμοποιεῖ ἐπίσης ὁ Ἀ. Μουστοξύδης τὸ 1834. Ὁ Κούμας, στὸν «Πρόλογο τοῦ μεταφραστοῦ», χαρακτηρίζει τὸ βιβλίον *Τῶν Ἀβδηριτῶν ἢ ἱστορία* τοῦ Wieland, τὸ ὁποῖο μεταφράζει, «κωμικὴν μυθιστορίαν»³⁸ καὶ τὸ ἐγκωμιάζει. Ὁ Μουστοξύδης, ἐξ ἄλλου, φαίνεται πὼς τάσσεται ὑπὲρ τῆς «διδασκτικῆς μυθιστορίας»³⁹, ἀπὸ ὅπου πρέπει νὰ ἀντλοῦνται «ἠθικὰ μαθήματα» (ἔ.ἀ., σ. 7). Στὴν «Σύντομον διατριβὴν ἐν εἴδει εἰσαγωγῆς», ποὺ τὴν προτάσσει στὸ πρῶτον τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ του *Ἰόνιος Ἀνθολογία*, σημειώνει: «[Ἡ Φιλοσοφία] δεικνύει τὰς περαιτέρω προόδους τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὰς ὠφελίμους τέχνας καὶ ἐν καιρῷ τὴν ἐπιρροὴν αὐτῶν εἰς τὸν χαρακτήρα τοῦ ἰδίου. Τοιαύτη εἶναι καὶ ἡ Μυθιστορία, διότι ἡ φαντασία, συντελοῦσα καὶ αὕτη εἰς προσφορὰν λατρείας πρὸς τὰς εἰκόνας τῆς Σοφίας καὶ τῆς Ἀγαθότητος, πορίζεται ἠθικὰ μαθήματα ἐκ τῶν ἀντιθέτων (σ. 7) φύσεων καὶ διαθέσεων τὰς ὁποίας μᾶς ζωγραφῶσι τὰ πεπλασμένα ἀπὸ τὴν Μυθιστορίαν πρόσωπα καὶ συμβάντα» (σ. 9) καὶ ὁ Μουστοξύδης τελειώνει τὴ «Διατριβήν» του αὐτὴ μετὰ τὴν ἀκόλουθη παρατήρησι: «Ἡ φύσις αὐτῆς τῆς γῆς [τῆς Ἐπτανήσου], ἢ τῆς παρακειμένης Ἡπείρου καὶ τῆς Ἑλλάδος, τὰ ἤθη τῶν κατοίκων των καὶ τὸ ποικιλόμορφον τῶν

38. Βλ. Βελάνδου, *Τῶν Ἀβδηριτῶν ἢ ἱστορία*, μεταφρασθεῖσα ἀπὸ τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν, ἐν Βιέννῃ 1827, σ. στ'.

39. Βλ. περ. *Ἰόνιος Ἀνθολογία* 1 (1834) 21.

κοινοτήτων αὐτῶν, ὅλα συνέρχονται διὰ τὸ ἐμπνεύσωσι τὴν ἔφεισιν πρὸς συγγραφὴν διδακτικῆς μυθιστορίας» (σ. 21).

Τὴν 5 Ἰουνίου 1834 ὁ Ἰάκωβος Πιτζιπιδὸς δημοσίευσε στὴν Ὀδησσὸ μιὰ «Προκλήρυξι», μὲ τὴν ὁποία ἀναγγέλλει τὴν προσεχῆ ἔκδοσιν τοῦ μυθιστορηματὸς τοῦ Ἑρμούφωφου τῆς Χίου ἢ ὁ θρίαμβος τῆς ἀρετῆς καὶ ζητᾷ τὴν ἐγγραφή συνδρομητῶν. Στὴν «Προκλήρυξι» αὐτὴ ὁ Πιτζιπιδὸς μᾶς λέει ἀρκετὰ ἐνδιαφέροντα πράγματα γιὰ τὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος γενικῶς καὶ γιὰ τὴ δική του προσπάθεια στὴ μυθιστοριογραφία εἰδικότερα: διατηρεῖ τὸν ὄρο «μυθιστορία», ἀπορρίπτοντας τὸν ὄρο «ρωμανόν»: ἐγκωμιάζει τὸν Κοραῖ γιὰ τὰ *Προλεγόμενα* καὶ τὴν ἔκδοσιν τῶν *Αἰθιοπικῶν*: ὑποστηρίζει τὴν ἀναγκαιότητα τῶν «ἠθικῶν μυθιστοριῶν», κυρίως γιὰ τὴ διαπαιδαγώγησιν τῶν νέων· χαρακτηρίζει τὴν Ὀρφανὴ τῆς Χίου στὴν ἀρχὴ «πονητικὴ μυθιστορία» καὶ κατόπι «ἠθικὴ μυθιστορία»: δηλώνει, τέλος, καυχώμενος, ὅτι «πρῶτος ἐπεχείρησα νὰ εἰσάξω εἰς τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν τοιοῦτου εἴδους Πρωτότυπον Σύγγραμμα», δηλαδή μυθιστόρημα. Ἀλλὰ ἂς διαβάσουμε τὰ κυριότερα σημεῖα τοῦ κειμένου τοῦ αὐτοῦ: «Ὀλίγα Συγγράμματα τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων», παρατηρεῖ, «ἀδισώθησαν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, ἐκ τοῦ εἴδους ἐκείνου, τὰ ὅποια οἱ μὲν Εὐρωπαῖοι ὀνομάζουσι *Ρωμανά*, οἱ δὲ νεώτεροι «Ἑλληνες Μυθιστορίας» εἰς δὲ τὴν Καθομιλουμένην Γλῶσσαν μας, δὲν ἔχομεν ἀκόμη κανὲν τοιοῦτον Πρωτότυπον, μολοντί οἱ Πρῶτοι αὐτῶν Εἰσηγηταὶ ἦσαν οἱ Ἑλληνες, ὡς ἐκτεταμένως ἀναφέρει ὁ ἀοίδιμος Κοραῖς, εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ γενομένην ἔκδοσιν τῶν *Αἰθιοπικῶν* τοῦ Ἡλιοδώρου. Ὁ Περιβόητος οὗτος Κριτικὸς εὐχόμενος εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Ἔθνος τοιοῦτου εἴδους Ἠθικὰ Συγγράμματα καὶ ἐξοδεύων τὸν πολῦτιμον καιρὸν του εἰς τὸ νὰ κάμῃ νέαν ἔκδοσιν τῆς ρηθείσης Μυθιστορίας, τὴν ὁποίαν ἐστόλισε μὲ ἀξιολόγους Σημειώσεις καὶ Παρατηρήσεις, ἀποδεικνύει ἐναργῶς πόσον ἐγνώριζε τὴν ἀλήθειαν ὅτι, αἱ Ἠθικαὶ Μυθιστορίαι εἶναι ἀναγκαῖαι εἰς ἕκαστον Ἔθνος. Καὶ τῷ ὄντι τὰ τοιαῦτα συγγράμματα παριστῶσιν ἐγκαίρως εἰς τοὺς νέους, ὑπὸ τὸ ἥδὺ κάλυμμα τῆς ποικίλης ἐξιστορήσεως εὐφροσύνων καὶ παθητικῶν ἀκουσμάτων, ἐξ ἑνὸς μέρους τὴν μεγαλοπρέπειαν τῶν ἐναρέτων πράξεων καὶ τὴν ἐκ τῆς χαλιναγωγίας τῶν ψυχικῶν παθῶν ἀληθῆ εὐδαιμονίαν, καὶ ἐκ τοῦ ἄλλου τὰς ἐκ τῆς ἀκρατείας αὐτῶν ὀλεθρίους συμφορὰς καὶ τὴν ἄφυκτον θείαν δίκην κατὰ τῆς προσκαίρας θριαμβευοῦσης κακίας, τοὺς προφυλάττουσιν ἀπὸ τοὺς φοβερωτέρους σκοπέλους τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, καὶ τοὺς ἐμπνέουσι τὴν φρίκην καὶ ἀποστροφὴν τῆς κακίας, καὶ τὸν ἔρωτα καὶ τὴν πρᾶξιν τῆς ἀρετῆς· διδάσκουσαί τους εὐστόχως τὰ ἱερώτερα χρέη τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀληθοῦς Χριστιανοῦ, τοῦ φιλοπάτριδος πολίτου. Τὸ Σύγγραμμά μου ἐπιγράφεται Ἑρμούφωφου τῆς Χίου ἢ ὁ θρίαμβος τῆς ἀρετῆς... Εἶναι ὅλον γεγραμμένον εἰς πεζὸν μὲν λόγον, ἀλλ' εἰς ὕφος ποιητικόν, ὡς ἐκεῖνα τὰ ὅποια οἱ Εὐρωπαῖοι ὀνομάζουσι *Ποιητικὰς Μυθιστορίας*... Ἐπειδὴ δὲ πρῶτος ἐπεχείρησα νὰ

εισάξω εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλληνικὴν τοιοῦτου εἴδους Πρωτότυπον Σύγγραμμα, συνολογῶ μετὰ τῶν αὐστηρῶν Κριτῶν μου, ὅτι ἡ τόλμη μου εἶναι μεγάλη καὶ τὸ ἐπιχείρημά μου ἀνώτερον τῶν πλεονεκτημάτων μου· ἀλλ' ἡ ἀνθρώπινος φύσις διὰ τὰ κατορθώσῃ τὰ τέλεια ἀριστουργήματα, πρέπει ἀφεύκτως ν' ἀρχίσῃ ἀπὸ ἔργα ὀπωσοῦν ἀτελεῖ· καὶ προσέτι ἦτο καιρὸς νὰ φανῇ καὶ ἡ εἰς τὴν γλῶσσαν μας πρώτη Ἡθικὴ Μυθιστορία, τουλάχιστον διὰ τὰ προκαλέσῃ τὰς μετὰ ταῦτα τελειότερας»⁴⁰. Εἶναι φανερὸ πὼς γιὰ τὸν Πιτζιπιό, ἀντίθετα πρὸς τὸν Ν. Ι. (στὸν Ἑρμῆ τὸν Λόγιο τοῦ 1820), πρέπει νὰ προέχει καὶ νὰ κυριαρχεῖ, ὅχι ὁ ψυχαγωγικὸς, ἀλλὰ ὁ διδακτικὸς καὶ ὁ ἠθοπλαστικὸς σκοπὸς τοῦ μυθιστορήματος.

Ἔστωσθε Ἡ Ὀρφανὴ τῆς Χίου δημοσιεύτηκε πέντε χρόνια ἀργότερα, τὸ 1839. Ἔτσι ὁ Πιτζιπιὸς ἔχασε τὰ πρωτεῖα στὴ νεοελληνικὴ μυθιστοριογραφία, γιὰ τὴν πραγματικότητά (πρῶτος εἰσήγαγε) τὸ λογοτεχνικὸ αὐτὸ εἶδος ὁ Παναγιώτης Σοῦτσος μετὰ τὸν Λέανδρον (1834), ὅπως ἄλλωστε τὸ δηλώνει ὁ ἴδιος στὸν (πρόλογόν) του, ὅπου σημειώνει: «Εἰς τὴν ἀναγεννωμένην Ἑλλάδα τολμῶμεν ἡμεῖς πρῶτοι νὰ δώσωμεν εἰς τὸ κοινὸν τὸν Λέανδρον. Εὐτυχεῖς, ἂν εἰς τὴν ὁδόν, τὴν ὁποίαν ἐνεχαράξαμεν ἰδῶμεν μετ' ὀλίγον ἄλλους δοκιμωτέρους συγγραφεῖς μυθιστοριῶν»⁴¹. Ὁ Παναγιώτης Σοῦτσος χρησιμοποιοῖ παντοῦ, στὸν πρόλογόν του, τὸν ὄρο «μυθιστορία» καὶ ἔχει τὴ συνείδηση πὼς ἀνοίγει ἕναν νέο δρόμον στὰ νεοελληνικὰ γράμματα· εἶναι, ἐξἄλλου, ὅπως φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸν πρόλογόν του, ἐνημερωμένος στὰ διεθνή λογοτεχνικὰ ρεύματα καὶ στὶς πρῶτες ἐπιτυχίες ποὺ σημειώνει τὸ μυθιστόρημα στὴ δυτικὴ Εὐρώπη. «Οἱ μεγαλύτεροι συγγραφεῖς καὶ φιλόσοφοι», παρατηρεῖ ἐκεῖ, «συνέγραψαν μυθιστορικὰ πονήματα· ὁ Ρουσσὸς εἰς τὴν Γαλλίαν, ὁ Βαλτερσκῶτος εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ὁ Γκέτης εἰς τὴν Γερμανίαν, ὁ Φόσκολος εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ ὁ Κουπέρις⁴² εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἀμερικὴν· εἴτε διότι ἐνεκρίθησαν πολῦτιμα τὰ τοιαύτης φύσεως πονήματα, ὡς συμμιγνύοντα τὸ ἡδὺ μετὰ τοῦ ὠφέλιμου, εἴτε διότι ἀναγκαῖα σχεδὸν ἀποβαίνει εἰς ὀργώσας φαντασίας ἢ ἔκχυσις τῶν φλογερῶν τῶν ἐντυπώσεων» (σ. α'). Ὁ Παναγιώτης Σοῦτσος γνωρίζει, καθὼς βλέπουμε, πὼς τὸ μυθιστόρημα «συμμιγνύει» τὸ ἡδὺ μετὰ τὸ ὠφέλιμο, ἀλλὰ φροντίζει κυρίως γιὰ τὸ δεύτερο, γιὰ τὴν ἠθικὴ δηλαδὴ πλευρὰ τοῦ

40. Βλ. Φίλιππου Ἡλιοῦ, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία 1800-1863*. Προσθῆκες Συμπληρώσεις, 1983, σ. 91. *Γιὰ τὴν Ὀρφανὴ τῆς Χίου*, βλ. Ἀπόστολου Σαχίνη, *Τὸ Νεοελληνικὸ Μυθιστόρημα* ⁵1980, σ. 57-60.

41. Βλ. Παναγιώτου Σοῦτσου, *Ὁ Λέανδρος*, ἐν Ναυπλίῳ 1834, σ. α', καὶ Π.Δ. Μαστροδημήτηρ, *Πρόλογοι νεοελληνικῶν μυθιστορημάτων*, ²1984, σ. 133. *Γιὰ τὸν Λέανδρον* βλ. Ἀπόστολου Σαχίνη, *Τὸ Νεοελληνικὸ Μυθιστόρημα*, ⁵1980, σ. 44-47.

42. «Κουπέρις» εἶναι ὁ Ἀμερικανὸς μυθιστοριογράφος James Fenimore Cooper (1789-1851).

Λεάνδρου, επίσημαίνοντας πιό κάτω ότι «όλα τὰ μαγευτικά θέληγτρα τῶν πρώτων ἡμερῶν τοῦ ἔρωτος ἐξιστοροῦνται ἀκριβῶς παρὰ τοῦ συγγραφέως, ἀλλ' ἀκριβῆς οὗτος φύλαξ καὶ τῶν κανόνων τῆς ὀρθῆς Ἡθικῆς» (σ. β'). Πρὸς τὸ τέλος τοῦ προλόγου του, διαπιστώνοντας φαίνεται καὶ ὁ ἴδιος ὀρισμένες ὁμοιότητες τοῦ Λεάνδρου μὲ τὸν *Jacopo Ortis* καὶ τὸν *Werther*, προσπαθεῖ νὰ προκαταλάβει τοὺς ἐνδεχόμενους ἐπικριτές του γιὰ μίμηση ξένων ἔργων, καὶ σημειώνει: «Θέλουσιν ἴσως μᾶς συκοφαντήσῃ τινές, ὅτι ἐμιμήθημεν τὸν Ἰάκωβον Ὁρτην τοῦ Φοσκόλου, ἢ τὸν Βερτέλον τοῦ Γκέτου· ὄντα δὲ τὰ βιβλία ταῦτα εἰς χεῖρας τῶν ἀναγνωστῶν, δύνανται ὑπὲρ ἡμῶν νὰ ὀμιλήσωσιν» (σ. δ').

Ἄλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ Παναγιώτης Σοῦτσος δὲν μπόρεσε νὰ ἀποφύγει τὶς ἐπικρίσεις. Κάποιος, ποὺ ὑπογράφεται μὲ τὸ ἀρχικὸ «Λ», δημοσίευσε τὸν ἴδιο χρόνον (1834) στὴν ἐφημερίδα Ἰθηνᾶ (Ναύπλιο) τοῦ Ἐμμανουὴλ Ἀντωνιάδη μιὰ βιβλιοκρισία γιὰ τὸν Λεάνδρου, καὶ τὸν ἔκρινε αὐστηρὰ μὲ βᾶση τὶς «μιμήσεις» καὶ τὶς «ποιήσεις» του — δηλαδὴ τὴ δουλικὴ προσκόλλησι σὲ ξένα ἔργα καὶ τὴν παράθεσι πολλῶν στιχουργημάτων. Ὡστόσο ὁ «Λ», ποὺ διατηρεῖ τὸν ὄρο «μυθιστορία», γνώριζε ἀρκετὰ πράγματα γιὰ τὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος, ἀφοῦ παρατηρεῖ: «Τί ἄλλο εἶναι ἢ μυθιστορία παρὰ δρᾶμα τὸ ὁποῖον ἀδιακόπως εὐρίσκεται ἐν ἐνεργείᾳ καὶ δὲν ἀφήνει ποτὲ νὰ νεκρωθῇ τὸ διάφορον (l'interêt)»⁴³. Γιὰ τὶς «μιμήσεις», ἐξάλλου, τοῦ Παναγιώτη Σοῦτσου ὁ «Λ» μᾶς λέει: «Ὅταν ἐτελείωσα τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ βιβλίου του ἐφρόνουν ὅτι ἤμην εἰς τὰς ἐποχὰς ἐκείνας καθ' ἃς ἡ πειρατεία... ἐπεκράτει εἰς τὴν Ἑλλάδα... Ὁ κύριος Σοῦτσος ἐμπορεῖ νὰ προβάλλῃ ὅτι αἱ ιδέαι εἶναι *res communis*, κοινὸν πρᾶγμα... Μὲ τοῦτο δὲν θέλει ἀθωωθεῖ· καὶ ἐὰν ὁ Λαμαρτῆνος, ὁ Ρασίν, ὁ Φόσκολος καὶ ἡ Σταεὶλ ἐκίνουν ἀγωγὴν, βεβαίως ἤθελον γυμνώσει τὸν Λεάνδρου ἀφ' ὅλας τὰς ιδέαις του μὲ τὰς ὁποίας ἐνεδύθη» (ἐ.ἀ.)· καὶ, ἀναφορικὰ μὲ τὶς «ποιήσεις» του, ἀφοῦ παρομοιάσει τὸν Λεάνδρου μὲ τὰ Ἐρωτος Ἀποτελέσματα, γιὰ νὰ ἐπικρίνει τὰ πολλὰ στιχουργήματά του, τὰ ἀσυμβίβαστα πρὸς τὴν ἀφηγηματικὴν πεζογραφίαν, σημειώνει: «Ὁ κύριος Παναγιώτης Σοῦτσος εἶχε καὶ αὐτὸς ιδέαις τινὰς νὰ ρίψῃ εἰς τὸ κοινόν· δὲν ἦτο ἐπιθυμητότερον νὰ τὰς δώσῃ εἰς μορφὰς ὠδῶν παρὰ νὰ τὰς συρράψῃ εἰς μυθιστορίας διὰ γραμμάτων;» (ἐ.ἀ.).

Τὸν ἐπόμενονον χρόνον ὁ ἀδελφὸς τοῦ Παναγιώτη Ἀλέξανδρος Σοῦτσος δέχεται στὸν πρόλόγόν του, πῶς τὸ μυθιστόρημά του Ὁ Ἐξόριστος τοῦ 1831 ἔχει καὶ «ἱστορικόν» καὶ «μυθιστορικόν» χαρακτῆρα. Ἀφοῦ ἐξηγήσῃ ἐκεῖ τὸ ἱστορικὸ μέρος τοῦ

43. Βλ. ἐφ. Ἰθηνᾶ (Ναυπλίου), Ἔτος Γ', ἀριθ. 151, 8 Ἰουνίου 1834. Στὴ βιβλιοκρισία αὐτὴ ἀπάντησε στὸ ἐπόμενονον τεῦχος τῆς ἐφημερίδας (13.6.1834) ὁ «Ρ», ποὺ εἶναι ὁ Ἄ. Ρ. Ραγκαβῆς (βλ. Ἀπόστολου Σαχλίνη, *Τετράδια Κριτικῆς*, Τρίτη σειρά, 1983, σ. 131).

έργου του αὐτοῦ, δηλώνει ὅτι ἀφήνει στὸν ἀναγνώστη νὰ κρίνει τὰ σχετικὰ μὲ τὸ μυθιστορικό μέρος του. Γράφει: «Παρέστησα μυθιστορικῶς ἓνα μῦθον χρόνου, ἓνα χειμῶνα τῆς Ἑλλάδος δριμύ», γιὰ νὰ καταλήξει μὲ τὰ ἀκόλουθα: «Ταῦτα μὲν περὶ τοῦ ἱστορικοῦ μέρους τῆς συγγραφῆς μου· περὶ δὲ τοῦ μυθιστορικοῦ, ἃς κρίνη ὁ ἀναγνώστης»⁴⁴. Περισσότερο ἐνδιαφέρον ὅμως παρουσιάζει, τὸν ἴδιο χρόνο (1835), ὁ ἐκτενὴς πρόλογος «Πρὸς τοὺς ὁμογενεῖς ἀναγνώστας» τοῦ Ε.Α. Σίμου στὴ μετάφρασή του τοῦ μυθιστορήματος *Corinne ou l'Italie* (1807) τῆς Mme de Staël (1766-1817). Ὁ Σίμος χρησιμοποιοῖ πάντα τὸν ὄρο «μυθιστορία»⁴⁵, παραδέχεται πὼς εἶναι τὸ πιὸ διαδεδομένο λογοτεχνικό εἶδος καὶ δὲν διστάζει νὰ τὸ ὑπερασπιστεῖ ὡς «εἶδος», μὲ τὰ ἐπιχειρήματα ὅτι συνδυάζει τὸ τερπνὸ μὲ τὸ ὠφέλιμο καὶ ὅτι πρέπει νὰ καταδικάζονται μόνο ὅσα μυθιστορήματα «πηγάζουν ἀπὸ ἀρχὰς διαφθορᾶς καὶ ἀναιδείας». Σημειώνει στὸν πρόλόγό του: «Ὅμολογῶ ἐπίσης, μετὰ σκέψιν ὄριμον, ὅτι, καὶ τὴν σήμερον ἂν ἐπρόκειτο λόγος νὰ ἐκλέξω βιβλίον ἀρμόζον εἰς ὅσον τὸ δυνατὸν περισσοτέρους ἀναγνώστας, καί, κατὰ τὸν ρωμαῖον ποιητὴν, μεμιγμένον φέρον τὸ ἥδὺ μετὰ τοῦ ὠφελίμου, δὲν ἤθελεν ἐν πρώτοις μ' ἀναχαιτίσει ποσῶς τοῦ σκοποῦ ἢ ἐπιγραφῆ τῆς μυθιστορίας, καθότι δὲν νομίζω ἐπιβλαβῆ εἰμὴ ἐκεῖνα μόνον τῶν μυθιστορικῶν συγγραμμάτων, ὅσα πηγάζουν ἀπὸ ἀρχὰς (σ. ἡ') διαφθορᾶς καὶ ἀναιδείας· ἐξ ἐναντίας πιστεύω ὅτι αἱ καλαὶ μυθιστορίαι συντείνουσι πάντοτε εἰς τὴν ἐξημέρωσιν τῶν ἡθῶν, καὶ ἐμπνεύουσι τὴν ἀγάπην τῆς ἀναγνώσεως, καλὸν μέγιστον διὰ τὴν ἡμετέραν νεολαίαν» (σ. θ').

Τὸ 1836 ἀρχίζει νὰ σημειώνεται — ἔπειτα ἀπὸ τὰ «Προλεγόμενα» στὴ μετάφραση τοῦ Ἀγάθωνος τοῦ Κ. Μ. Κούμα, ὁ ὁποῖος χρησιμοποίησε διστακτικὰ, μὴ μόνον φορὰ, τὸν ὄρο «μυθιστόρημα» — μὴ σημαντικὴ ἀλλαγὴ στὴν ὀρολογία τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἶδους: εἰσάγεται σταθερὰ καὶ ἀποφασιστικὰ ἀπὸ τὸν Μ. Κροικιδᾶ, στὸν πρόλογο τῆς μετάφρασης τῆς *Estelle* (1788) τοῦ Florian (1755-1794), γιὰ πρώτη φορὰ στὴ νεοελληνικὴ φιλολογία, ὁ ὄρος «μυθιστόρημα»: ὁ πρόλογος αὐτὸς ἔχει ἡμερομηνία 1 Μαρτίου 1836. Τρεῖς μῆνες ἀργότερα, στὸ τεῦχος τῆς 30 Μαΐου 1836 τοῦ περιοδικοῦ Ἡώς, ὁ ἴδιος ὄρος ἐναλλάσσεται μὲ τὸν ὄρο «μυθιστορία» σὲ ἀνυπόγραφο ἄρθρο (μὲ τίτλο: «Φιλολογία. Βιβλιογραφικῶς θεωρουμένη»), ποὺ σίγουρα ὀφείλεται στοὺς ἐκδότες: τὸν Ἰ. Ν. Λειβαδιέα καὶ τὸν Ἐμμ. Ἀντωνιάδη. Στὸν πρόλόγό του «Πρὸς τοὺς

44. Βλ. Ἀλεξάνδρου Σούτσου, Ὁ Ἐξόριστος τοῦ 1831, ἐν Ἀθήναις 1835, σ. α' - στ', καὶ πιὸ συγκεκριμένα Π. Δ. Μαστροδημήτρη, Πρόλογοι νεοελληνικῶν μυθιστορημάτων, ²1984, σ. 142 καὶ 144. Γιὰ τὸν Ἐξόριστο βλ. Ἀπόστολου Σαχίνη, Τὸ Νεοελληνικὸ Μυθιστόρημα, ⁵1980, σ. 49-53.

45. Βλ. Κορίννα ἢ Τὰ Ἰταλικά ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ τῆς κυρίας Στάελ ὑπὸ Ε.Α. Σίμου, τόμος Α', ἐν Ἀθήναις 1835, σ. ἡ' θ' καὶ κθ'. Γιὰ τὸ *Corinne ou l'Italie* βλ. Ἀπόστολου Σαχίνη, Τετράδια Κριτικῆς, Τέταρτη σειρά, 1985, σ. 71-74.

ἀναγνώστας» τῆς *Ἐστέλλης* τοῦ Φλωριανοῦ, ὁ μεταφραστὴς Μ. Κροικιδᾶς χρησιμοποιοεῖ τρεῖς φορές τὸν ὄρο «μυθιστόρημα» καὶ φαίνεται σὰν νὰ ἀπολογεῖται, γιὰτὶ ἀσχολήθηκε μὲ μετάφραση μυθιστορηματικοῦ ἔργου· ἔτσι, ἀπαριθμεῖ τὰ καλὰ στοιχεῖα τῆς *Ἐστέλλης*, ἐξαιρεῖ τὸν διδακτικὸ καὶ ἠθοπλαστικὸ χαρακτήρα τῆς καὶ ἐπισημαίνει ὅτι παντοῦ στὸ ἔργο ἐγκωμιάζεται καὶ θριαμβεύει ἡ ἀρετὴ. Γράφει: «Ἐλέχθησαν πολλὰ μέχρι ταύτης ὑπὲρ καὶ κατὰ τῆς μεταφράσεως τῶν μυθιστορημάτων, καὶ διὰ τοῦτο κρίνω περιττὸν νὰ εἰπῶ καὶ ἐγὼ τι, ἀφίνων ἕκαστον νὰ δοξάσῃ ὅπως θέλῃ. Ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν λέγω εἰμὴ μόνον ὅτι, ἂν τὸ παραδείγμα μου παρακινήσῃ ἄλλους νὰ ἀπασχοληθοῦν εἰς τὴν μετάφρασιν ὠφελιμωτέρων βιβλίων, βεβαίως τότε δὲν ἠγωνίσθην ἐπὶ ματαίῳ. Ἐπειτα θέλει μὲ δικαιοῦσαι ἕκαστος διὰ τὴν εἰς μυθιστόρημα ἐπασχόλησίν μου, ὅταν παρατηρήσῃ ὅτι οἱ πλέον πεπαιδευμένοι ἄνδρες ἐνησχολήθησαν εἰς τὴν σύνθεσίν των. Δὲν πρέπει ὅμως ἀφ' ἑτέρου νὰ συγχύσῃ τις ἐν πόνημα (μάλιστα ἐκ τῶν βουκολικῶν) τοῦ ἐνδοξοτέρου μυθιστοριογράφου τῆς Γαλλίας μὲ τὰ κοινὰ μυθιστορήματα. Εἰς τὸ πόνημα τοῦτο ὁ συγγραφεὺς προσωποποιοεῖ τὴν ἀρετὴν, τὴν δεικνύει ὑπὸ διαφόρους ὄψεις, θυσιάζει εἰς αὐτὴν τὰ φλογερότερα πάθη τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἀνταμείβει τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν χρεῶν καὶ ταῦτα πάντα, ἀκολουθῶν πάντοτε τὸν δρόμον τῆς ἀρετῆς, καὶ ἐξορίζων ὀλοτελῶς τὴν κακίαν διὰ νὰ μὴν μολύνη καθ' οἷονδῆποτε τρόπον καὶ ἂν ἤθελε εἰσαχθῆ μὲ τοὺς μιαρούς τῆς πόδας τὸ καθαρὸν ἔδαφος τῆς ἀρετῆς»⁴⁶.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ Ἰ. Ν. Λειβαδιεὺς καὶ Ἐμμ. Ἀντωνιάδης, στὸ ἄρθρο τους στὴν *Ἡώ*, δὲν ἀρνοῦνται κάποια σχετικὴ ἀξία στὸ μυθιστόρημα· ὠστόσο, ἀναφέροντας πολλὰ ὀνόματα παλαιότερων καὶ καθιερωμένων στὴν κοινὴ γνώμη μυθιστοριογράφων καὶ συγκρίνοντάς τους μὲ τὴ σύγχρονή τους μυθιστοριογραφικὴ παραγωγὴ, θεωροῦν πῶς τὸ «εἶδος» ἔχει παρακμάσει καὶ ἐκπέσει ἀπὸ τὴν προηγούμενη αἴγλη του. Στὸ ἄρθρο τους «Φιλολογία» σημειώνουν: «Παρεβλέψαμεν... ὡς μάταια καὶ ἀνεμώλια τὰ πλεῖστα τῆς μυθιστορίας διηγήματα. Δὲν ἀρνούμεθα ὅτι ἡ μυθιστορία μαλάσσει τὴν τραχύτητα τοῦ χαρακτήρος, ἀποκοιμίζει τὰς ἀγρύπνους καὶ τυραννικὰς φροντίδας, ἀντανανκᾶ ὡς καθρέπτῃς ὅλα τῆς καρδίας τὰ πάθη, ἐμπνέει πολλάκις σέβας πρὸς τὴν δυστυχίαν, ἔλεον πρὸς τοὺς πάσχοντας, ἀγάπην πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα. Ἄλλ' ὅλοι δὲν αἰσθάνονται ὁμοίως τὸ καλόν, τὴν ἀρετὴν, τὸν ἔρωτα καὶ τῆς ζωῆς τὰς θλίψεις. Ὅθεν τὸ ἄλλως ἀβρὸν καὶ ἐπαφρόδιτον τοῦτο τῆς φιλολογίας εἶδος κιβδηλευόμενον μᾶλλον καὶ μᾶλλον, ἐξευτελίσθη καὶ ἐξέπεσε τῆς πρώτης αὐτοῦ ἀξίας, τῆς φυσικῆς ἀπλότητος, καὶ τῆς βιωτικῆς ἐπιστήμης, τὰς ὁποίας ἐνασμενιζόμεθα βλέποντες εἰς τὰ

46. Βλ. *Ἐστέλλη*, μυθιστορία βουκολικὴ τοῦ κυρίου Φλωριανοῦ, ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Μ. Κροικιδᾶ, ἐν Ἀθήναις 1836, σ. γ'.

κατὰ *Παῦλον* καὶ *Βιργινίαν*, τὸν *Δογκισῶτον*, τὸν *Ροβισόν*, τὸν *Werther*, τὸν *Γκίλ-βλας*, τὴν *Μαλβίνα*, τὸν *Οὐάκφιλδ*, τὴν *Νέαν Ἐλοΐζαν*, τὸν Ἄδολφον καὶ μάλιστα τὸν *Νέον Ἀνάχαρσι* καὶ τὸν *Τηλέμαχον*. Ἐπειδὴ τὰ σημερινὰ μυθιστορήματα κατασκευάζονται ὁμοίμορφα ὅλα, ὡς οἰκίαι κατατεταγμέναι εἰς τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς γραμμὴν»⁴⁷. Τὸ 1836 ἐπίσης συναντοῦμε τὸ ἐγκώμιον τοῦ Lesage (1668-1747) ὡς «μυθιστοριογράφου» καὶ τοῦ μυθιστορήματός του *Gil Blas de Santillane* (1715-1735) ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Σεργιάδη, ὁ ὁποῖος τὸ παρέφρασε. Στὸν πρόλογό του γράφει: «Μόνος ὁ Λεσάζ συγκρίνεται μὲ τὸν Μολιέρ κατὰ τὴν Κωμικὴν Δύναμιν καὶ τὴν Ἡθοποιῶν τῶν προσώπων. Εἰς δὲ τὴν ἐφεύρεσιν, τὴν πλοκὴν καὶ τὴν Διήγησιν φέρει ἀναντιρρήτως τὰ πρωτεῖα μεταξὺ τῶν μυθιστοριογράφων...⁴⁸ Δὲν εἶναι λοιπὸν παράδοξον ἂν τοιοῦτον ἀριστοῦργημα μετεφράσθη εἰς ὅλας τὰς γλώσσας, καὶ μετὰ μυρίας ἐκδόσεις ἐκδίδεται ἀκαταπαύστως καὶ θαυμάζεται εἰς ὅλα τὰ ἔθνη» (σ. ε').

Τὸ 1838 χρησιμοποιεῖται καὶ πάλι σταθερὰ καὶ ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοὺς μεταφραστές τοῦ *Le Ultime Lettere di Jacopo Ortis* (1802) τοῦ Ugo Foscolo (1778-1827), τὸν Η. Κ. Καλαμογδάρτη καὶ τὸν Χ. Χριστόπουλο (στὸ «Προοίμιό» τους καὶ στὸ κείμενό τους «Περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Φοσκόλου») ὁ ὅρος «μυθιστόρημα» — συνολικὰ ἕξι φορές⁴⁹. ἐπιχειρεῖται ἐπίσης ἐκεῖ μιὰ υπεράσπιση τοῦ *Jacopo Ortis* ἀντίκρου στὸν *Werther* (1774) τοῦ Goethe καὶ μιὰ ἐνδιαφέρουσα σύγκριση τῶν δυὸ αὐτῶν ἔργων. «Ἄδεται ὅτι τὸ πραγματικὸν μέρος τοῦ μυθιστορήματος τούτου», παρατηροῦν οἱ μεταφραστές, «στηρίζεται εἰς ἀληθείας τινάς (σ. 12)... Ὅλα ὅμως τὰ ἄλλα περιστατικὰ τοῦ προκειμένου μυθιστορήματος εἶναι ὑποθετικά, καὶ ἀπομακρύνονται πολὺ ἀπὸ πραγματικὰς αἰτίας, προσλαμβάνοντα σχεδὸν τὰ τοῦ γνωστοῦ μυθιστορήματος, τοῦ *Βέρτερ*. Τοῦτο ὅμως δὲν δικαιώνει ποσῶς ὅσους ἤθελαν νὰ κατηγορήσωσι τὸν συγγραφέα, ὡς φανερόν πλαγιογράφον· ἐπειδὴ ἐκτὸς ὀλίγων περιστατικῶν αὐτοῦ καὶ τῆς λύσεως, καμμία ἄλλη ὁμοιότης δὲν ὑπάρχει εἰς τὰ δύο

47. Βλ. περ. Ἡὼς 1(1836), ἀριθ. 5, σ. 12. Εἶναι τὸ τεῦχος τῆς 30 Μαΐου 1836. Τὸ *Paul et Virginie* (1787) εἶναι τοῦ Bernardin de Saint-Pierre (1737-1814)· τὸ «Γκίλβλας» εἶναι τὸ *Gil Blas* τοῦ Lesage· ἡ *Μαλβίνα* εἶναι ἔργο τῆς M. R. Cottin, ποὺ μεταφράστηκε ἀργότερα στὰ ἑλληνικὰ (βλ. *Μαλβίνα* τῆς Γαλλίδος Κοττίνης, μεταφρασθὲν ὑπὸ Ἰωάννου Νικολάου, τρεῖς τόμοι, Ἐρμούπολις 1842)· ὁ «Οὐάκφιλδ» εἶναι τὸ *The Vicar of Wakefield* (1766) τοῦ Oliver Goldsmith (1730-1774)· *La Nouvelle Héloïse* (1761) εἶναι τοῦ Rousseau (1712-1778)· ὁ *Adolphe* (1816) εἶναι τοῦ Benjamin Constant (1767-1816)· ὁ *Νέος Ἀνάχαρσις* τοῦ abbé Barthélemy· καὶ ὁ *Τηλέμαχος* τὸ *Les Aventures de Télémaque* (1699) τοῦ Fénelon (1651-1715).

48. Βλ. Ἱστορία τοῦ Ζιλβλά Σαντιλάν, παραφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ εἰς τὴν Καθολομολογίαν παρὰ Μανουὴλ Σεργιάδη, τόμος Α', ἐν Βουκουρεστίῳ 1836, σ. 8'.

49. Βλ. *Αἱ τελευταῖαι ἐπιστολαὶ τοῦ Ἰακώβου Ὁρτις*, μεταφρασθεῖσαι ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ παρὰ

ταῦτα μυθιστορήματα. Ἡ πολιτικὴ ὕλη τὴν ὁποῖαν διόλου δὲν ἐπραγματεύθη ὁ Γκαί-της (Goethe) εἶναι ἔλη τοῦ Φοσκόλου· κ' ἐὰν τὸ βιβλίον τοῦ Γερμανοῦ ἦνε παθητικώ-τερον καὶ δραματικώτερον ἴσως, τὸ τοῦ Ἰταλοῦ πλουτεῖ μᾶλλον ὑψηλῆς φιλοσοφίας, καὶ ἔχει χαρακτῆρας ἀνδρικωτέρους καὶ ζωηροτέρους, καὶ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι, ἐπειδὴ τὸ μυθιστόρημα τοῦτο ἦτον τὸ πρῶτον, διὰ τὸ ὅποιον (σ. 13) ἐδύνατο νὰ καυ-χηθῆ ἡ Ἰταλία, θέλει μείνει πάντοτε καὶ μοναδικόν» (σ. 14).

Ὁ ὅρος μυθιστόρημα, ὡστόσο δὲν ἐπικράτησε τότε στὴ νεοελληνικὴ φιλολογία· οἱ περισσότεροι ἐπιμένουν νὰ χρησιμοποιοῦν ἀκόμα τὸν ὅρο «μυθιστορία», ὅπως π.χ. ὁ Δ. Κ. Χ. Ἀσλάνης τὸ 1839 στὸν πρόλογο τῶν ἐρρασιμμένων ἀπὸ τὸν ἴδιο *Μύθων, μυθιστοριῶν καὶ διηγημάτων*, ὅπου σημειώνει: «Εἶναι παρατηρημένον ὅτι εἰς τοὺς Μύθους, εἰς τὰς Μυθιστορίας, καὶ εἰς τὰ διηγήματα φυσικῶς οἱ ἄνθρωποι δίδουν ὄτα ἀκοῆς, καὶ κλίνουν εἰς τὴν ἀνάγνωσιν αὐτῶν, καθηδυνόμενοι οἱ πλεῖστοι ἐκ τούτων μᾶλλον, ἢ ἐκ τῶν ἀποτόμων σοφῶν διδασκαλιῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ ἀφορωσῶν τὴν ἠθικὴν κατάστασιν πάσης φύσεως ἀνθρώπων»⁵⁰. Τὸν ὅρο «μυθιστορία» χρησιμοποιοεῖ, σὲ ὅλα του τὰ γραψίματα (στὴν «Προκλήρυξι» του στὴν ἐφημερίδα *Ἀθηνα* (1839) καὶ στὰ μυθιστορήματά του *Ὁ Πολυπαθῆς* (1839) καὶ *Ὁ Ζωγράφος* (1842)), ὁ Γρηγόριος Παλαιολόγος. Στὴν «Προκλήρυξι» του, μὲ τὴν ὁποία ἀναγγέλλει τὴ δημοσίευσιν τοῦ *Πολυπαθοῦς καὶ Ζητᾶ* συνδρομητῆς, δηλώνει ἐπίσης πῶς στὸ μυθιστόρημά του αὐτὸ προσπάθησε νὰ ἐνώσει («τὸ ἡδὺ μὲ τὸ ὠφέλιμον»). Γράφει: «Εἰς τὴν γλῶσσαν μας με-τεφράσθησαν τινὲς μυθιστορίαί, ἀλλὰ πρωτότυπον τοιοῦτου εἶδους βιβλίον οὐδεὶς μέχρι τοῦδε ἔγραψε... Εἰς τὰς ξένας διαλέκτους καὶ πρὸ πάντων εἰς τὴν Γαλλικὴν, ὑπάρχουσι πολλότατα μυθιστορίαί κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον τερπναί, οὐχὶ δὲ ὅλαι τείνουσαι πρὸς διόρθωσιν τῶν ἠθῶν. Ἐγὼ ἐπροσπάθησα νὰ ἐνώσω τὸ ἡδὺ μὲ τὸ ὠφέλιμον... Ἡ ἀνάγνωσις τῆς Μυθιστορίας ταύτης εἶναι περίεργος καὶ διδασκτικὴ, χω-ρίς νὰ προσβάλλῃ τὴν εὐπρέπειαν, ἢ νὰ ἐρεθίσῃ τὴν Εἰσαγγελικὴν χολήν... Τὰ σπου-δαῖα βιβλία ἔχουν παντοῦ τὴν αὐτὴν τύχην, πρὸ πάντων εἰς τὰ ζωηρὰ ἔθνη, ὅπου περισσότερον ἀναγινώσκονται καὶ πωλοῦνται αἱ Μυθιστορίαί, αἱ σάτυραι, αἱ κωμωδίαί καὶ αἱ ποιήσεις, παρὰ τὰ ἐπιστημονικὰ καὶ φιλοσοφικὰ συγγράμματα»⁵¹.

Στὸν πρόλογό του «Πρὸς τὸ κοινόν» τοῦ *Πολυπαθοῦς* (1839) ὁ Γρηγόριος Πα-

Η. Γ. Καλαμογδάρτου καὶ Χ. Χριστοπούλου, τόμος Α', ἐν Ἀθήναις 1838, σ. ε', 12 καὶ 13. Γιὰ τὸν *Jacopo Ortis* βλ. Ἀπόστολου Σαχίνη, *Τετράδια Κριτικῆς*, Τέταρτη σειρὰ, 1985, σ. 80-83.

50. Βλ. *Μῦθοι, μυθιστορίαί καὶ διηγήματα*, ἐκδοθέντα παρὰ Δ. Κ. Χ. Ἀσλάνη, Βυζαντίου, ἐν Ἀθήναις 1839, σ. γ'.

51. Βλ. ἐφ. *Ἀθηνα*, ἔτος Η', ἀριθ. 671, 22 Νοεμβρίου 1839, καὶ τῶρα Δημητρίου Ζωγράφου, *Ἱστορία τῆς παρ' ἡμῖν γεωργικῆς ἐκπαιδεύσεως* 1, 1936, σ. 55-56.

λαιολόγος μᾶς λέει περίπου τὰ ἴδια: «Δύο κυρίους σκοπούς ἔχουν», σημειώνει ἐκεῖ, «ἢ τουλάχιστον πρέπει νὰ ἔχουν, ὅλα τὰ βιβλία: νὰ διδάσκουν ἢ νὰ τέρπουν. Τινὰ ἐνώνουν τὸ ἥδὺ μὲ τὸ ὠφέλιμον, καὶ τοιαῦτα εἶναι, πρὸς τοῖς ἄλλοις, αἱ παρ' ἡμῖν ὀνομασθεῖσαι *Μυθιστορίαι*, παρὰ δὲ τῶν Γάλλων *Romans*... Τινὲς ἐκ τῶν χαρακτηρῶν τῆς μυθιστορίας μου εὐρίσκονται ἴσως καὶ εἰς ἄλλα ξένα συγγράμματα... 'Ομολογῶ ὅτι ἐδανείσθην τινὰς ἰδέας ἀπὸ ἀρχαιοτέρους ἠθογράφους· ἀλλ' οὐδένα ἀντέγραψα»⁵². 'Αλλὰ καὶ στὶς βιβλιοκρισίες γιὰ τὸν *Πολυπαθῆ* χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «μυθιστορία». Στὴν ἐφημερίδα *Ἄθηνᾶ* π.χ. ὁ «Λ» σημειώνει «ὅτι ἡ μυθιστορία αὕτη ἤμπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὡς κλασικὴ εἰς τὸ εἶδος τῆς»⁵³. στὸ περιοδικὸν *Εὐρωπαϊκὸς Ἑραριστῆς* ὁ ἀνώνυμος κριτικὸς παρατηρεῖ πὼς «πολλάκις ἡ κακία, κεκοσμημένη μάλιστα μὲ τῆς μυθιστορίας τὰ ἄνθη... κινδυνεύει νὰ γίνῃ μιμήσεως μᾶλλον ἢ ἀποστροφῆς ἀντικείμενον. Τοῦτο φοβούμεθα συνέβη εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦ κυρίου Παλαιολόγου»⁵⁴. Τέλος στὴν ἐφημερίδα *Ὁ Φίλος τοῦ Λαοῦ* ὁ ἐπίσης ἀνώνυμος κριτὴς τοῦ *Πολυπαθοῦς* χρησιμοποιεῖ τοὺς ὅρους «μυθιστορία» καὶ «μυθιστοριογράφος», ἀναφέρει ὀνόματα ξένων συγγραφέων ἢ τίτλους ξένων μυθιστοριογράφων (π.χ. τοῦ *Walter Scott*, τοῦ *Rousseau*, τῆς *Staël* ἢ τοῦ *Don Quixote* καὶ τοῦ *Gil Blas*) καὶ καταλήγει στὴν καταδίκη τοῦ ἔργου, «ὡς συγγράμματος τείνοντος νὰ διαφθείρῃ τὰ ἦθη, νὰ προτρέψῃ εἰς κακίαν καὶ παρεκτροπὰς, τὰς ὁποίας προσποιεῖται ὅτι σατυρίζει καὶ ἀποδοκιμάζει»⁵⁵. Στὶς ἐπικρίσεις τοῦ τελευταίου ἀπάντησε, ἀπολογούμενος καὶ παραπονούμενος γιὰ τὴν αὐστηρότητα, ὁ Γρηγόριος Παλαιολόγος. Τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα ὡστόσο σημεῖα τῆς ἀπάντησής του ἀποτελοῦν οἱ δύο χαρακτηρισμοὶ τοῦ *Πολυπαθοῦς*, πού καὶ ἀντιφατικοὶ εἶναι καὶ διαφορετικοὶ στὴν ὀρολογία τους γιὰ τὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος. Ὁ Παλαιολόγος γράφει ἐκεῖ, ἀπὸ τῆ μιὰ μεριά πὼς «Ἡ προκήρυξις μας ἀνήγγειλε σατυρικὴν μυθιστορίαν, καὶ διὰ νὰ σατυρῆ τις πάθη τῶν ἀνθρώπων πρέπει νὰ τοὺς θέσῃ μὲ τὰ πάθη καὶ τὰς ἀδυναμίας των εἰς τὴν σκηνήν», καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πὼς «χωρὶς ἀπαιτήσεις καὶ μὲ μεγάλην μάλιστα μετριοφροσύνην ἐδοκίμασε πρῶτος νὰ γράψῃ ἠθογραφι-

52. Βλ. Γρηγορίου Παλαιολόγου, *Ὁ Πολυπαθῆς*, ἐπιμέλεια Ἀλκῆς Ἀγγέλου, 1989, σ. 1. Ὁ ὅρος «μυθιστορία, διατηρεῖται καὶ στὸ κείμενο τοῦ μυθιστορήματος, βλ. π.χ. ἔ.ἀ., σ. 150, 228, 241. Ἐπίσης στὸ μυθιστόρημά του *Ὁ Ζωγράφος* (1842) ὁ Παλαιολόγος χρησιμοποιεῖ καὶ πάλι τὸν ὅρο «μυθιστορία»: βλ. τὴν ἔκδοσιν τοῦ 1989, ἐπιμέλεια Ἀλκῆς Ἀγγέλου, σ. 139, 186, 187, 253, 254, 258. Μιὰ μόνο φορὰ ἀναφέρεται ὁ ὅρος «μυθιστόρημα»: στὴ σ. 187. Γιὰ τὸν *Ζωγράφο* βλ. Ἀπόστολου Σαχίνη, *Τὸ Νεοελληνικὸ Μυθιστόρημα*, ⁵1980, σ. 60-64.

53. Ἐφ. *Ἄθηνᾶ*, ἔτος Θ', ἀριθ. 687, 20 Ἰανουαρίου 1840.

54. Περ. *Εὐρωπαϊκὸς Ἑραριστῆς* 1(1840) 109.

55. Ἐφ. *Ὁ Φίλος τοῦ Λαοῦ*, ἀριθ. 34, 27 Φεβρουαρίου 1840.

κόν μυθιστόρημα»⁵⁶. Προσθέτω ὅτι ἐδῶ ὁ Παλαιολόγος γιὰ πρώτη φορά (ἀπὸ τὶς δυὸ συνολικά) στὰ γραψίματά του χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «μυθιστόρημα» — ἡ δεύτερη ἦταν τὸ 1842 στὸν *Ζωγράφου* (βλ. ἔ.ἀ. τὴν ἔκδοσιν Ἀ. Ἀγγέλου, σ. 187).

Τὸν «ἠθικὸν» χαρακτήρα τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἴδους τονίζει τὸν ἴδιο χρόνο (1840) ὁ Περικλῆς Ραυτοπούλου στὸν πρόλογο τοῦ μεταφρασμένου ἀπὸ τὸν ἴδιο *Robinson Crusoe* (1719) τοῦ Daniel Defoe (1660-1731), χρησιμοποιώντας τὸν ὄρο «μυθιστορία». Σημειώνει: «Κυρίαί, εἰς σᾶς κρίνω ἄξιον νὰ προσφωνήσω τὴν ἐκ τοῦ Ἀγγλικοῦ Μετάφρασιν τῆς ἠθικωτάτης ταύτης Μυθιστορίας, διότι προνοοῦσαι περὶ τῆς ἠθικῆς τῶν τέκνων ἀνατροφῆς, θέλετε τὰ χειραγωγῆσαι εἰς τὴν ὁδὸν τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ βαδίσωσιν»⁵⁷. Πιὸ ἐνδιαφέρουσα παρουσιάζεται ἡ βιβλιοκρισία τῆς μετάφρασης, ποὺ δημοσιεύτηκε ἀνωνύμως στὸ περιοδικὸν *Ἐθροπαικὸς Ἐραριστῆς* (1840). Ὁ συγγραφέας τῆς διατηρεῖ τὸν ὄρο «μυθιστορία», χαρακτηρίζει τὸν *Robinson Crusoe* «ὡς ἐν τῶν διδασκτικωτάτων βιβλίων διὰ τὴν νεολαίαν εἰς τὴν ὁποίαν διδάσκει τὸ μέγα μάθημα τοῦ ἀσκεῖν τὰς ψυχικὰς καὶ σωματικὰς δυνάμεις»⁵⁸ καὶ ἐπίσης «τερπνὸν καὶ ὠφέλιμον βιβλίον» (ἔ.ἀ., σ. 304), καὶ παραθέτει τὶς ἐπαινετικὰς γνώμες γι' αὐτὸ πολλῶν ξένων μυθιστοριογράφων καὶ μελετητῶν, φανερώνοντας μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν ἀξιοσημείωτη γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἐνημέρωσή του. Ἔτσι, ἐκθέτουν ἐδῶ, μεταφρασμένες, τὶς ἐγκωμιαστικὰς ἀπόψεις τοὺς γιὰ τὸν *Robinson Crusoe* «ὁ Ρουσσώς, ὁ αὐστηρὸς ἐκείνος κριτής», «ὁ κατ' ἐξοχὴν κριτικὸς Λαάρπος», «ὁ Μαρμοντέλος» «ὁ Βαλτερσκῶτ, ὁ πρῶτος τῶν μυθιστοριογράφων», «ὁ συμπατριώτης τοῦ Βλαῖρος», ὁ «Ἰόνσω» καὶ ὁ «Κάρολος Λάμβος»⁵⁹.

Τὸ 1840 ἐπίσης κυκλοφόρησε τὸ πρωτότυπο μυθιστόρημα Ὁ *Μεγακλῆς ἢ ὁ ἀτυχῆς ἔρω* τοῦ Γεωργίου Δ. Ροδοκανάκη. Ὁ συγγραφέας τοῦ χρησιμοποιεῖ στὸν ὑπότιτλο τοῦ ἔργου, στὴν «ἀφιέρωσή» του (δυὸ φορές) καὶ στὸν «πρόλογό» του τὸν ὄρο «μυθιστορία» καὶ φαίνεται πὼς εἶχε συνείδηση τῶν δυσκολιῶν ποὺ παρουσιάζει ἡ μυθιστοριογραφία, γιὰτὶ μιλά μὲ κάποιον δέος γιὰ τὸν «μυθιστοριογράφο» καὶ γιὰ «τὸ δυσχερὲς καὶ πρωτοφανὲς τῆς ὕλης» του⁶⁰. Στὸν διδασκτικὸ σκοπὸ τῆς μυθιστοριογρα-

56. Ἐφ. Ὁ *Φίλος τοῦ Λαοῦ*, ἀριθ. 36, 11 Δεκεμβρίου 1840.

57. Βλ. *Τὰ τεράστια συμβάντα τοῦ Ροβινσῶνος Κρούσου*, ἐκ τοῦ Ἀγγλικοῦ ὑπὸ Περικλέους Α. Ραυτοπούλου, τόμος Α', 1840, σ. ε'-στ'. Στὸν πρόλογο σημειώνεται: «Ἐν Ἀθήναις τὴν 1 Ἰουνίου 1840».

58. Περ. *Ἐθροπαικὸς Ἐραριστῆς* 2 (1840) 302.

59. Ἐ.ἀ., σ. 302-304. «Λαάρπος» εἶναι ὁ La Harpe· «Βλαῖρος» ὁ Hugh Blair (1718-1800), καθηγητῆς τῆς λογοτεχνίας στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Ἐδιμβούργου· «Ἰόνσω» ὁ Samuel Johnson καὶ «Λάμβος» ὁ Charles Lamb (1775-1834), σπουδαῖος Ἀγγλὸς λογοτεχνικὸς κριτικὸς.

60. Βλ. Ὁ *Μεγακλῆς ἢ ὁ ἀτυχῆς ἔρω*, παρὰ Γεωργίου Δ. Ροδοκανάκη, Χίου, ἐν Ἐρμουπόλει

φίας και στὸν ὄρο «μυθιστορία» ἐπιμένει στὰ 1841-1842 ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς βιβλιοκρισίας τοῦ *Ἐρρέστη*, μεταφρασμένου μυθιστορήματος τοῦ Γουσταίου Δρουϊνῶ⁶¹, στὸ περιοδικὸ *Ἡ Φιλολογία*, ποῦ τὸ ἐξέδιδε στὴ Σμύρνη ὁ Ζαχαρίας Δ. Λαμπίσης. «Ἡ μυθιστορία αὐτῆ», διαβάζουμε ἐκεῖ, «εἶναι ἀστεία καὶ θελκτικὴ, καὶ ὁ Συγγραφεὺς αὐτῆς ἐπέτυχεν ἱκανῶς τοῦ σκοποῦ του. Ἐκφραστικώτερον βέβαια δὲν ἠδύνατό τις νὰ παραστήσῃ τὴν διαστροφὴν τοῦ αἰῶνος μας. Αἱ παγίδες τὰς ὁποίας ἡ Κακία στήνει κατὰ τῆς ἀρετῆς περιγράφονται εἰς αὐτὴν ἀξιολογώτατα»⁶². Ἐνα ἄλλο, μεταφρασμένο τὸ 1844 ἀπὸ τὰ γαλλικὰ, μυθιστόρημα τοῦ Florian ἔχει ὡς ὑπότιτλο «μυθιστορικὸν σύγγραμμα»⁶³. Ὁ Γεώργιος Δ. Ροδοκανάκης, ὁ συγγραφέας τοῦ *Μεγακλῆ*, στὴν «ἀφιέρωση» τοῦ μεταφρασμένου ἀπὸ τὸν ἴδιο (τὸ 1845) μυθιστορήματος *Ὁ Περιπλανώμενος Ἰουδαῖος* τοῦ Eugène Sue, ὁμιλεῖ περὶ «μυθιστορίας» καὶ ὑποστηρίζει πῶς τὰ μυθιστορήματα, διὰ τῆς τέρψεως, ὠφελοῦν συγχρόνως τοὺς ἀναγνώστες. Γράφει ἀποτεινόμενος στὸν Sue: «Κύριε! Ἡ βαθεῖα συγκίνησις, τὴν ὁποίαν μ' ἐπροξένησεν ἡ ἀνάγνωσις τῆς παρ' Ὑμῶν συνταχθείσης Μυθιστορίας *Ὁ Περιπλανώμενος Ἰουδαῖος*, μολονότι ἀτελειώτου εἰσέτι, καὶ αἱ ὠφέλεια αἵτινες ἐκ ταύτης δύνανται νὰ προκύψωσι, μὲ παρεκίνησαν ν' ἀναδεχθῶ τὴν μετάφρασίν της, καὶ νὰ τὴν καταστήσω κοινὴν εἰς τοὺς νέους Ἕλληνας, οἵτινες, ἐνῶ ἄλλοτε ἐφώτισαν ὅλον τὸν κόσμον, στεροῦνται σήμερον τοιοῦτου εἴδους συγγραμμάτων, τὰ ὁποῖα τέρποντα ὠφελοῦσι συγχρόνως τοὺς ἀναγνώστους»⁶⁴. Στὸν τόμο *Διηγήματα* (1845), ἐξάλλου, τοῦ Ἰω. Δελιγιάννη δημοσιεύτηκε τὸν ἴδιο χρόνον, στὰ γαλλικὰ καὶ στὰ ἑλληνικὰ, ἓνα προλογικὸ

1840, σ. γ'-στ'. Γιὰ τὸν *Μεγακλῆ* βλ. Ἀπόστολου Σαχλίνη, *Ἐξὶ ἄγνωστα ἀφηγηματικὰ ἔργα τοῦ 19ου αἰῶνος, ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμος 64, 1989, σ. 64-67.

61. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ βιβλίου εἶναι: *Ἐρρέστης ἦτοι ἡ διαστροφή τοῦ αἰῶνος* ὑπὸ Γουσταίου Δρουϊνῶν, μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Ν. Ι. Σαλτέλη, δυὸ τόμοι, Σμύρνη 1841.

62. Βλ. περ. *Ἡ Φιλολογία* (Σμύρνης) 1 (1841-1842) 160. Τὸ 1843 δημοσιεύτηκε τὸ βιβλίον *Βέρετος* ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Ι. Γ. Σεμτέλλου, ἐν Ἀθήναις, δυὸ τόμοι, σ. μη' + 184 καὶ 194, ποῦ ἔχει ἐκτενὴ εἰσαγωγὴ (σ. μη') καὶ ἐνδεχομένως ἀπόψεις τοῦ μεταφραστῆ περὶ μυθιστορήματος. Στὴν *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863* τῶν Δ. Γκίνη καὶ Β. Μέξια σημειώνεται πῶς τὸ βιβλίον ὑπῆρχε μόνον στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη καὶ στὴ βιβλιοθήκη τοῦ συλλόγου «Παρνασσός»· σήμερα, δυστυχῶς, ἔχει ἀπολεσθεῖ καὶ, παρὰ τὴν ἀναζητήσεώς μου, δὲν κατόρθωσα νὰ τὸ βρῶ σὲ καμιά δημόσια βιβλιοθήκη τῆς Ἀθήνας.

63. Βλ. *Ὁ Γονζουάβης Κορδούβιος ἢ ἡ Γρανάδα ἀνακτηθεῖσα*, μυθιστορικὸν σύγγραμμα τοῦ Γάλλου Φλωριανοῦ, μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Γεωργίου Δ. Συγγροῦ, ἐν Ἐρμουπόλει 1844.

64. Βλ. *Ὁ Περιπλανώμενος Ἰουδαῖος*, μυθιστορία ὑπὸ Εὐγενίου Σῦου, μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Δ. Ροδοκανάκη, τόμος Α', ἐν Σμύρνη 1845, σ. 7. Ἡ ἀφιέρωση ἔχει χρονολογία: Ἰανουάριος 1845.

κείμενο του Μιχαήλ Μασσών (Michel Masson), όπου χαρακτηρίζονται «αί μυθιστορία»: «Αί μυθιστορία», σημειώνεται εκεί σωστά, «παριστώσι ὅ,τι καὶ τὰ πλεῖστα τῶν πραγμάτων ἐν τῷ κόσμῳ: ἄτοπον εἶναι τὸ νὰ τὰς πιστεύῃ τις τυφλῶς· ἀλλ' ἄτοπον ὡσαύτως καὶ τὸ νὰ νομίζῃ ὅτι τὰ πάντα ἐν αὐταῖς εἰσὶ πλάσματα καὶ ψεύδη»⁶⁵.

Πολὺ σπουδαιότερος εἶναι ὁ ἔκτενης πρόλογος «Τοῖς ἀναγινώσκουσι» (σ. ε'-λθ') τοῦ Δ. Σ., στὴ μετάφρασή του τῆς *Lélia* (1833) τῆς George Sand (1804-1876), ποὺ τὸν ἔγραψε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1845 καὶ μὲ τὸν ὁποῖο φιλοδοξεῖ νὰ συνθέσει ἓνα ὀλοκληρωμένο δοκίμιο γιὰ τὸ μυθιστόρημα. Στὸ δοκίμιό του αὐτὸ ὁ Δ.Σ. φαίνεται πλήρως ἐνημερωμένος στὰ σχετικὰ μὲ τὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος: γνωρίζει ὅσα σημαντικὰ γράφτηκαν γιὰ τὸ μυθιστόρημα στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα — ἀκόμα καὶ τὴν *Μυριόβιβλο* τοῦ Φωτίου· ἐξαίρει τὰ *Προλεγόμενα* τοῦ Κοραῆ στὸν Ἡλιόδωρο καὶ τοῦ Κούμα στὸν *Ἀγάθωνα* τοῦ Wieland· ἐναλλάσσει τοὺς ὄρους «μυθιστορία» καὶ «μυθιστόρημα», χρησιμοποιοῦντας ὡστόσο τὸν δεύτερο πολὺ περισσότερες φορές⁶⁶. ὑποστηρίζει πὼς τὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος ἔχει πιά ὠριμάσει, πὼς ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴν «νηπιότητα» καὶ πὼς ἔχει τῶρα τὴ δυνατότητα νὰ μᾶς δώσει ἀξιόλογα ἔργα· ἐπισημαίνει ὅτι τὸ μυθιστόρημα μπορεῖ νὰ εἶναι φθοροποιό, ἀλλὰ καὶ «ἠθοποιό», «χαμαί-ζηλο» καὶ εὐτελές, ἀλλὰ καὶ ὑψηλὸ καὶ «εὐγενές»· συνδέει, τέλος, σωστὰ τὸ ρομαντικὸ μυθιστόρημα τῆς Sand, τὸ ὁποῖο μεταφράζει, μὲ τοὺς ἐξέχοντες ρομαντικούς τῆς ἴδιας ἐποχῆς (Byron, Lamartine, Chateaubriand). «Ὅτι μὲν ἡ Μυθιστορία», γράφει ὁ Δ. Σ., «εὐρημα ἐστὶν Ἑλληνικὸν ἐπινοηθέν τε καὶ κηδευθὲν παρὰ τῶν πᾶσαν ὁδὸν ἐπιστήμης ἐξευραμένων καὶ πᾶσαν ἰδέαν λόγου δαιμονίως ἀκριβισάντων ἐνδόξων ἡμῶν Προγόνων, οὐδεὶς ἀγνοεῖ... Ὅτι δέ, καθὼς καὶ πᾶσα ἄλλη γνῶσις καὶ τέχνη, παρομοίως καὶ ἡ Μυθιστορία, μετὰ τῆς προκοπούσης ὁσημέραι ἀνθρωπότητος συνηλικιωθεῖσα, διέρρηξε μὲν, ὡς εἰκός, τῆς πρῶην νηπιότητος τὰ σπάργανα, ἐνεδύθη δὲ στολὴν εὐπρεπεστέραν τε καὶ ποικιλοτέραν, μαρτυρεῖ ἡ περὶ αὐτὴν περιεργος τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων σπουδῆ καὶ ὁ πολὺς ἐκεῖνος τῶν Μυθιστορημάτων ἐσμός, ὅστις στροβιλοῖ ἀδιακόπως τὰ ἀπανταχοῦ τῆς ὑψηλίου τυπογραφικῆς πισστήρια» (ἔ.ἀ., σ. ε-στ').

Πιο κάτω ὁ Δ. Σ. μᾶς λέει ὅτι παραιτεῖται ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῆς «φύσεως» τῆς «μυθιστορίας» καὶ τῆς διαφορᾶς της ἀπὸ τὴν «ἔμμετρον ποίησιν», γιατί αὐτὸ τὸ ἔπραξαν ἤδη ἄλλοι «ἐπισταμένως», καὶ συνεχίζει μὲ τὰ ἀκόλουθα: «Ἐκεῖνο δὲ μάλιστα

65. Βλ. *Διηγήματα* ὑπὸ Ἰω. Δελιγιάννη, ἐν Ἀθήναις 1845, σ. 5. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ βλ. Ἀπόστολου Σαχλίνη, *Ἐξὶ ἄγνωστα ἀφηγηματικὰ ἔργα τοῦ 19ου αἰῶνα*, ἔ.ἀ., 1989, 67-70.

66. Ὁ Δ. Σ. χρησιμοποιοεῖ ἐπίσης τὸν ὄρο «μυθιστοριοποιεῖς» ἀντὶ τοῦ μυθιστοριογράφου, βλ. Γεωργίας Σάνδης, *Λαιλία*, μετάφρασις ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Δ. Σ., ἐν Σμύρῃ 1845, σ. κα'. Γιὰ τὴν *Lélia* βλ. Ἀπόστολου Σαχλίνη, *Τετράδια Κριτικῆς*, Τρίτη σειρά, 1983, σ. 86-90.

ἡδέως ἂν ὑπεμνήσαμεν· τὸ ποῖον; "Ὅτι τῆς Μυθιστορίας τὸ μὲν ἔστι βάνουσον καὶ χαμαίζηλον καὶ πρὸς ἀνάγνωσιν ὀλισθηρὸν καὶ ἐπικίνδυνον, ἄτε ἀνάπτον τὴν νεανικὴν καὶ παράθερμον φαντασίαν διὰ παντοίας μαγγανείας τε καὶ τερατείας καὶ γαργαλίζον τὴν καρδίαν δι' ἀναιδιῶν καὶ ἀκολάστων ἀνατυπώσεων· τὸ δέ, τουναντίον, ὑψηλὸν καὶ εὐγενές καὶ ἠθοποιὸν καὶ πρὸς ἀνάγνωσιν χρήσιμον, καὶ πρὸς φιλοσοφίαν ἐπαγωγόν, ἡρέμα προσανέλκον τὴν ψυχὴν εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ ἀποσπῶν ἀπὸ τῆς κακίας διὰ τοῦ προσήμοντος τέλους ἐκατέρας, ὡς ἔκρινε περὶ τῶν τοιούτων ὁ κριτικώτατος Φώτιος (σ. ζ')... Ἄλλὰ τὸ ἀνὰ χεῖρας τοῦτο Μυθιστόρημα, ... ποτέρας ἔστιν ἄραγε τάξεως; Ἐγὼ μὲν ἐκ προοιμίου ὁμολογῶ, ὅτι διστάζω καὶ αὐτὸς» (σ. ζ'). Στὴ συνέχεια τῶν ἀναπτύξεών του, ἀφοῦ ἐξετάσει τὴν ἠθικὴ πλευρὰ τῆς *Lélia*, ἐγκωμιάζει τὴν αἰσθητικὴ καὶ ποιητικὴ: «Ἄλλ' ὅμως», παρατηρεῖ, «ἔσον ἀόριστόν ἐστι τὸ ἠθικὸν διάφορον τοῦ Μυθιστορήματος, τοσοῦτον ἀναντίρρητός ἐστι ἡ ποιητικὴ αὐτοῦ ἀξία. Ἐκφρασις ποικίλη καὶ καινοπρεπὴς καὶ παράτολμος, εἰκόνες ζωηραὶ καὶ γραφικώταται καὶ εὐφάνταστοι, μεταβολαὶ ὀξεῖαι καὶ ἀπροσδόκητοι, πάθους ἀλγεινοῦ ἀγρία οἰμωγὴ καὶ γόος ἄθριπτος καὶ ἄδακρυς, καὶ πᾶσα ἀντίθετος ἰδέα λόγου ἐντέχνως ἐνυφαίνεται εἰς τὸ Ποίημα. Ἐνίοτε μὲν ὁ Ποιητὴς βλασφημεῖ ἐν ἀπονίᾳ, ὡς ὁ Βύρων, καὶ γελᾷ ὡς ἐκεῖνος τραχὺν καὶ Σαρδόνιον καὶ φόβον ἐμπνέοντα γέλωτα· ἐνίοτε δὲ προσεῦχεται καὶ ἄδει, ὡς ὁ Λαμαρτίνος, καὶ κλαίει καὶ ἐξίσταται, ὡς ὁ Θεόπνευστος Συγγραφεὺς τῆς Ἐτάλας καὶ τοῦ *Ρενέ*» (σ. λα'-λβ').

Ὁ Ἐπαμεινώνδας Ι. Φραγκοῦδης τὸ 1847, συγγραφέας τοῦ πρωτότυπου μυθιστορήματος Ὁ Θέροςανδρος, χαρακτηρίζει τὸ ἔργο του αὐτό, στὸν ὑπότιτλό του, «μυθιστορία»⁶⁷. Τὸν ἴδιο χρόνο, ἀντίθετα, ὁ Γεώργιος Δ. Λαμπίσης, μεταφραστὴς τοῦ *Ivanhoe* (1819) τοῦ Walter Scott (1771-1832), στὴν «Ἐπίτομον βιογραφίαν τοῦ Οὐάλτερ Σκώττου», ποῦ προτάσσεται, χρησιμοποιεῖ τοὺς ὄρους «μυθιστόρημα» καὶ «μυθιστοριογράφος»⁶⁸. Ἐξχωριστὸ ὥστόσο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ πρόλογος (μὲ ἡμερομηνία 15 Δεκεμβρίου 1847) τοῦ Λ. Σ. Καλλογεροπούλου, συγγραφέα τοῦ πρωτότυπου μυθιστορήματος Ὁ Φλῶρος. Διαβάζουμε ἐκεῖ: «Ἡ μυθιστορία ὡς ἡ ποίησις θέλγει, ὡς ἐκείνη διάφορα ἐγείρουσα αἰσθήματα συγκινεῖ τὴν καρδίαν, τὴν φαντασίαν ζωογονεῖ, καὶ πολλάκις διδάσκει περισσότερον. Ὡς οἱ Ἴατροὶ τὰ πικρὰ φάρμακά των ὑπὸ γλυκᾶς παρεσκευάζοντες οὐσίας ἐπιτυχεστέραν τὴν θεραπείαν ἐπιφέρουσι, οὕτως εὐτυχεῖς τινες κάλαμοι δι' ἀμιμῆτου τρόπου τὴν ἀνθρώπινον καρδίαν

67. Βλ. Ὁ Θέροςανδρος, Μυθιστορία Ἐπαμεινώνδου Ι. Φραγκοῦδη, Ἀθήνησιν 1847. Γιὰ τὸ μυθιστόρημα αὐτὸ βλ. Ἀπόστολου Σαχίνη, *Τὸ Νεοελληνικὸ Μυθιστόρημα*, ⁵1980, σ. 64-67.

68. Βλ. Ἰβανώης τοῦ Οὐάλτερ Σκώττου, ἐξελληνισθεὶς ἐκ τοῦ Ἀγγλικοῦ ὑπὸ Γεωργίου Δ. Λαμπίση, Σμύρνη 1847, σ. θ' καὶ ι'. Γιὰ τὸν Walter Scott βλ. Ἀπόστολου Σαχίνη, *Τὸ Ἱστορικὸ Μυθιστόρημα*, ³1981, σ. 11-27 καὶ 64-67.

ἀνατέμνοντες, διὰ τοῦ τερπνοῦ ρίπτουσι ἐν αὐτῇ πλέον ἐπωφελῆ μαθήματα, ἀφ' ὅσα, ἴσως, ὀλόκληροι τόμοι ξηρικῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας δὲν ἤθελον δόσει. Ἀπὸ τὸ ἀνὰ χεῖρας μυθιστόρημα ὁ ἀναγνώστης δὲν πρέπει νὰ περιμένη τοιοῦτον ἀποτέλεσμα. Οὔτε περιγραφαὶ τῶν καθ' ἑκάστην ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἐπαναλαμβανομένων σκηνῶν, οὔτε ἐξεικόνισις ἠθῶν καὶ χαρακτήρων τῶν διαφόρων κοινωνικῶν κλάσεων συναντῶνται ἐν αὐτῷ. Τοῦτο ὑπῆρξε ὑπὲρ τὰς δυνάμεις τοῦ Συγγραφέως, ὡς ἀπαιτοῦν πεῖραν τῆς κοινωνίας καὶ μεγάλην τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας γνώσιν»⁶⁹· καὶ παρακάτω: «Ὁ Συγγραφεὺς ἐφρόντισεν ἐν μέσῳ τῶν ὁρῶν τῆς φαντασίας του νὰ μὴν μακρυνθῇ τοῦ ἠθικοῦ σκοποῦ. Εἶναι βέβαιον ὅτι τὰ κυριώτερα τοῦ μυθιστορήματος πρόσωπα δὲν ἐπιζῶσι· ἀλλὰ ποία ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ τέλους τῆς κακίας καὶ τῆς ἀρετῆς; Ἡ δευτέρα ὑπέκει εἰρηρικῶς εἰς τὴν εἰμαρμένην καθὼς ὅλα τὰ ἀνθρώπινα πράγματα τάχιον ἢ βραδύτερον. Οὐχ ἤττον δ' ἐπροσπάθησε νὰ μεταχειρισθῇ γλῶσσαν καθαρὰν καὶ ἀφελῆ· ἤττον ἄραγε ἢ κατάλληλος; Οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῇ ὅτι ἡ μυθιστορία ἀπαιτεῖ ὕφος ἰδιάζον, τὸ ὁποῖον δυστυχῶς δὲν ἐκανονίσαμεν» (ἐ.ἀ., σ. στ' - ζ'). Καθὼς βλέπουμε, ὁ Α.Σ. Καλλογερόπουλος ἐναλλάσσει τοὺς ὄρους «μυθιστορία» καὶ «μυθιστόρημα», δείχνοντας κάποια προτίμηση στὸν τελευταῖο, καὶ δὲν παραγνωρίζει τὸν «ἠθικὸ σκοπὸν» τοῦ ἔργου του, ποὺ προσπαθεῖ νὰ τὸν πετύχει διὰ τοῦ τερπνοῦ καὶ τοῦ ψυχαγωγικοῦ στοιχείου. Τὰ παραθέματα αὐτὰ μᾶς φανερώνουν ἐπίσης πῶς ὁ συγγραφεὺς εἶχε προσωπικὰ καὶ ὀρθὰς ἀπόψεις γιὰ τὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος, σχηματισμένες εἴτε ἀπὸ διαβάσματά του ξένων συγγραφέων εἴτε ἀπὸ τὴ συγγραφικὴ διαίσθησή του. Μᾶς λέει πῶς τὸ μυθιστόρημα ἐξεικονίζει τὴν κοινωνικὴ ζωὴ — πράγμα πολὺ σημαντικό γιὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα· μᾶς λέει ἀκόμα πῶς τὸ μυθιστόρημα ἀπαιτεῖ «ὕφος ἰδιάζον», δηλαδὴ διαφορετικὴ ἀφηγηματικὴ γλῶσσα — κι' ἐδῶ ἡ διαίσθησή του (ἢ οἱ γνώσεις του) δὲν τὸν ἀπατᾶ· φαίνεται, τέλος, νὰ ἔχει καλὴ ἰδέα γιὰ τὸ μυθιστόρημα (βλ. τὴν πρώτη φράση του) καὶ νὰ μὴν τὸ θεωρεῖ κατώτερο λογοτεχνικὸ εἶδος ἢ «ἐλαφρὰ φιλολογία», ὅπως ἦταν ἡ κρατούσα γνώμη τῆς ἐποχῆς.

Τὴν 1 Μαρτίου 1848 ὁ Γρηγόριος Καμπούρογλου, ἰδρυτὴς τοῦ περιοδικοῦ *Ἡ Εὐτέρπη*, σὲ «Ἀγγελία» πρὸς τοὺς συνδρομητὰς του, ὁμιλεῖ περὶ «μυθιστορήματος» — ὄχι περὶ «μυθιστορίας». Γράφει: «Μετὰ τὸ μυθιστόρημα *Οἱ Ἰππῶται* τοῦ στερεώματος, θέλομεν ἀρχίσει τὴν δημοσίευσιν τοῦ *Υποκόμητος τῆς Βραζιελόννης*, τοῦ νεωτέρου τῶν ἱστορικῶν μυθιστορημάτων τοῦ περιφήμου Ἄλ. Δουμᾶς, τοῦ ὁποίου τὴν μετάφρασιν χρεωστοῦμεν εἰς γνωστὸν διὰ τὴν γλαφυρότητά του κάλαμον. Μετὰ δὲ τὸ

69. Βλ. *Ὁ Φλώρος*, μυθιστόρημα ὑπὸ Α. Σ. Καλλογεροπούλου, ἐν Ἀθήναις 1847, σ. ε'-στ'. Γιὰ τὸν Φλώρο βλ. Ἀπόστολου Σαχίνη, *Ἐξὶ ἀγνωστα ἀφηγηματικὰ κείμενα τοῦ 19ου αἰώνα*, ἐ.ἀ., 1989, σ. 70-74.

μυθιστόρημα τούτο θέλομεν δημοσιεύσει τὰ Ἀπόκρυφα τῶν Ἀθηνῶν, μυθιστόρημα πρωτότυπον ὑπὸ Γοργίου⁷⁰ καὶ Ἀναξαγόρου, περὶ τῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος πραγματευόμενον»⁷¹. Λίγους μῆνες ἀργότερα, τὸν Νοέμβριον τοῦ 1848, δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸν Ἀποθήκη τῶν ὠφελίμων καὶ τερπνῶν γνώσεων μιὰ ἐκτενὴς καὶ δλοκληρωμένη μελέτη γιὰ τὸ μυθιστόρημα, μὲ τίτλον «Περὶ τοῦ ὀρισμοῦ τῆς μυθιστορίας (Roman)», ἀπὸ τὸν Ἄ. Διαμαντόπουλον — δικηγόρον, ὅπως αὐτοχαρακτηρίζεται. Ὁ Διαμαντόπουλος γνωρίζει τὸ *Lettre-Traité sur l'origine des romans* τοῦ Huet καὶ τὰ Προλεγόμενα στὰ Αἰθιοπικὰ τοῦ Κοραΐ, τὰ συζητεῖ γιὰ νὰ ἀπορρίψει, μὲ προσωπικὰ ἐπιχειρήματα, τοὺς ὀρισμοὺς καὶ τοὺς χαρακτηρισμοὺς τοὺς, καὶ ἀναπτύσσει γενικῶς ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις, ποὺ μαρτυροῦν ἐνημέρωση καὶ γνώση τοῦ θέματος. Στὴν ἀρχὴ μᾶς λέει πῶς «Ἡ Μυθιστορία κατατάσσεται εἰς τὴν διηγηματικὴν καὶ δραματικὴν ποίησιν, καθότι ἄλλοτε μὲν ἡ παράστασις ἐν εἴδει διηγήσεως γίνεται, πολλάκις ὅμως τὰ πρόσωπα πράττουσιν καὶ ἐνεργοῦν ἀμέσως, ὡς ἐν ταῖς τραγωδίαις καὶ κωμωδίαις»⁷². Σκοπὸς τῆς «Μυθιστορίας», ὅπως καὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν, εἶναι, κατὰ τὸν συγγραφέα, ἡ μίμησις: «ἡ μίμησις ὅμως, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, δὲν εἶναι ἀντιγραφή τοῦ μιμουμένου πράγματος καθότι, ἂν τοιαύτην εἰς τὸν Ἀριστοτέλην δώσωμεν ἐρμηνείαν, οἱ ποιηταὶ γίνονται πίθηκες» (ἔ.ἀ., σ. 243-244). Κατόπι ὁ Διαμαντόπουλος ἀντικρούει τὸν ὀρισμὸν τοῦ μυθιστορήματος ἀπὸ τὸν Huet πρῶτα πρῶτα γιὰτὶ «ἀναγκάζει τοὺς ποιητὰς [= συγγραφεῖς] μόνον εἰς πεζὸν λόγον νὰ γράψωσι τὰς Μυθιστορίας τῶν», ἐνῶ «εἶναι ἀδιάφορον ἂν ἐμέτρως ἢ ἀμέτρως αἱ Μυθιστορίαι γράφονται καί... κατὰ τοῦτο δὲν εἶναι ὀρθὸς ὁ ὀρισμὸς τοῦ Ἰετίου» (σ. 244).

Κατὰ δευτέρου λόγου δὲν εἶναι ὀρθὸς ὁ ὀρισμὸς του ἐπειδὴ, σύμφωνα μ' αὐτόν, ἡ «μυθιστορία» ἔχει σκοπὸν καὶ κύριον ἀντικείμενον «τὴν ὠφέλειαν καὶ τὴν ἡδονὴν τῶν ἀναγνωσκόντων». Ἄν ὁ μυθιστοριογράφος, ὑποστηρίζει ὁ Διαμαντόπουλος, εἶχε σκοπὸν τὴν «ἡδονήν» τῶν ἀναγνωστῶν καὶ ἔγραφε σὲ μιὰ διεφθαρμένη κοινωνία, θὰ ἔπρεπε «διὰ νὰ ἀρέσῃ νὰ ἐκθέσῃ τοιαῦτα ἄσεμνα, ἀκολάστου φαντασίας γεννήματα», ὅπως π.χ. τὰ Μιλησιακὰ καὶ τὰ αἰσχρὰ διηγήματα τοῦ Βοκκακίου (σ. 244). Πιὸ οὐσιαστικὰ καὶ σημαντικὰ εἶναι τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἀναπτύσσει, γιὰ νὰ ἀντικρούσῃ τὴν «ὠφέλεια» τῶν ἀναγνωστῶν ὡς σκοπὸν τοῦ μυθιστοριογράφου. Σημειώνει τὰ ἐξῆς ἐνδια-

70. «Γοργίας» εἶναι τὸ φιλολογικὸ ψευδώνυμον τοῦ Κωνσταντίνου Πάπ.

71. Βλ. περ. Ἡ *Ἐδύρη* 1(1847-1848) φυλλ. ΙΓ'. Οἱ Ἰπαῖτοι τοῦ στερεώματος, τοῦ Paul Féval, μεταφράστηκε ἀπὸ τὸν Α. Ρ. Ραγκαβῆ. Ὁ Ὑποκόμης τῆς Βραζελόννης, μεταφρασμένος ἀπὸ τὸν Ε. Σίμο, δημοσιεύτηκε τὸ 1848-1849 στὸ περιοδικόν, ἐνῶ δὲν δημοσιεύτηκαν τὰ Ἀπόκρυφα τῶν Ἀθηνῶν.

72. Βλ. Ἄ. Διαμαντοπούλου, «Περὶ τοῦ ὀρισμοῦ τῆς μυθιστορίας (Roman)», περ. Ἀποθήκη τῶν ὠφελίμων καὶ τερπνῶν γνώσεων 2(1848) 243.

φέροντα: «Δὲν εἶναι ὀρθὸν ἐπίσης, ὅτι ἡ Μυθιστορία ἔχει σκοπὸν τὴν ὠφέλειαν τῶν ἀναγινωσκόντων, καθότι πρέπει νὰ διακρίνωμεν τὸν σκοπὸν ἢ τὸ ἀποτέλεσμα. Ὁ τῶν ὠραίων τεχνῶν κύριος σκοπὸς εἶναι ἡ τοῦ καλοῦ ἀπεικόνισις, ἐὰν ὅμως ὁ ποιητὴς ἔχει ὑπ' ὄψιν τοῦ ἄλλο τι σχετικόν, ἢ ποιήσῃς του δὲν εἶναι ἀγνή τῆς Μούσης ἔμπνευσις, ἀλλὰ τέρας ἀλλόκοτον... Τὸ καλόν, ἰδέα ἀπόλυτος, ὡς ἡ τοῦ δικαίου ἰδέα, δὲν δύναται νὰ γίνῃ ἄλλου σκοποῦ μέσον, ἄλλως καταστρέφεται ἢ ἀληθῆς φύσις του. Ὁ ποιητὴς, ἔχων ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ὑπ' ὄψιν τοῦ τὴν ὠφέλειαν τῶν ἀναγινωσκόντων, ἢ ἄλλον τινὰ πεπερασμένον σκοπόν, ἐμπορεύεται τὴν ἀγνήν τῆς Μούσης φωνὴν καὶ διαγράφει πέραν τῆς φαντασίας τοῦ ὅρια, τὰ ὁποῖα τὴν ἔμπνευσίν του ὑποδουλώνουσιν... Ἀποτέλεσμα ἐπομένως ἄμεσον τῆς οὕτω ἐννοουμένης ποιήσεως εἶναι ἡ ὠφέλεια τῶν ἀναγινωσκόντων, οὐχὶ ὅμως σκοπὸς καὶ κύριον αὐτῆς ἀντικείμενον» (σ. 244-245). Μιὰ τρίτη ἀδυναμία τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ Huet, κατὰ τὸν Διαμαντόπουλο, ἀποτελεῖ τὸ ὅτι περιορίζει «στενωῶς τὸν κύκλον τῶν Μυθιστοριῶν, διὰ τῆς φράσεως "ἱστορία ἐρωτικῶν παθημάτων", εἰς ἐκείνας μόνον, ὅσαι περιγράφουσι ἔρωτας. Τὸ ὑποκείμενον τῶν Μυθιστοριῶν δὲν εἶναι μόνον ἔρωτος, ἔχουσιν αὐταί, ὡς αἱ ὠραῖαι τέχναι ἅπασαι τὰ ἀπώτατα τῆς φύσεως, τὴν ὁποῖαν μιμοῦνται εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ καλοῦ, ὅρια. Ὁ Κοραῆς, ἐπικρίνων τὸν Ὑέτιον, ἀποφαίνεται ἀνάρμοστον εἰς τὴν φύσιν τῶν Μυθιστοριῶν περιρισμὸν τοιοῦτον καὶ μολαταῦτα τὸν παραδέχεται» (σ. 245).

Στὴ συνέχεια τοῦ ἄρθρου τοῦ ὁ Διαμαντόπουλος ἀμφισβητεῖ τὴν ὀρθότητα τοῦ ὅρου «μυθιστορία» τοῦ Κοραῆ, ἀλλὰ τὸν δικαιολογεῖ, λέγοντας ὅτι «μὴ ἐπιλαμβανόμενος τῆς γενικῆς θεωρίας τῶν τοιούτων συγγραμμάτων, ἔδωκεν ὀρισμὸν ἐρμηνεύοντα τὰς Ἑλληνικὰς ὁπωσοῦν Μυθιστορίας» (σ. 246). Πιὸ κάτω ἀναγνωρίζει τὴν ἀξία τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἴδους καὶ προφητεύει, εὐστοχα καὶ μὲ διορατικότητα, τὴ μελλοντική ἀκμὴ του. Σημειώνει: «Κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους αἱ Μυθιστορίαι καὶ τὸ ὑποκείμενον αὐτῶν ἐπὶ τοσοῦτον ἐπολλαπλασιάσθησαν, ὥστε δικαίως νὰ ὑποπτευθῇ τις δύναται μὴ διαδεχθῶσιν ὅλους τοὺς ἄλλους τῆς ποιήσεως κλάδους» (σ. 246). Καταλήγοντας, ὁ συγγραφέας τοῦ ἄρθρου ἐπισημαίνει ὅτι χρησιμοποίησε στὸν τίτλο τοῦ τὸν ὄρο «μυθιστορία», γιατί ἔχει ἐπικρατήσῃ, ἀλλὰ «ὅτι προτιμώτερον ἤθελεν εἶσθαι ἂν καὶ παρ' ἡμῖν ἢ αὐτῇ [δηλαδή ὅπως καὶ στίς δυτικοευρωπαϊκὰς λογοτεχνίας] ἐπωνυμία *Ρωμανὰ* διετηρεῖτο». Καὶ τοῦτο γιὰ τοὺς ἀκόλουθους τρεῖς, κατὰ τὴ γνώμη του, λόγους: (α) Διότι ἡ λέξις *Ρωμανὰ* κατὰ συνθήκην ἐπεκράτησεν εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην καὶ ἐξηγεῖ ἐναργῶς τὴν φύσιν τοῦ πράγματος, β) διότι δὲν ἔχομεν δικαίωμα νὰ μεταβάλωμεν τὴν ἐπωνυμίαν τῶν συγγραμμάτων τῶν ξένων ἐθνῶν, ἀποκαλοῦντες αὐτὰ ἄλλως, παρὰ ὡς οἱ ἴδιοι τὰ ὀνομάζουσιν, γ) διότι τὸ *Ρωμανὸν* εἰς τὴν ἀρχικὴν σημασίαν του, δὲν σημαίνει ἄλλο τι, εἰμὴ σύγγραμμα εἰς τὴν *Ρωμανήν*, τῆς Προβηγκίας, γλῶσσαν καὶ μολαταῦτα οἱ Ἕλληες καὶ οἱ Γερμανοί, οὔτινες οὐδὲν μετὰ τῆς *Ρωμανῆς*

γλώσσης κοινόν ἔχουσι, δὲν τὸ ἀπέβαλον, ὀνομάζοντες καὶ οὗτοι τὰς Μυθιστορίας τῶν Ρωμανά, (οἱ Γερμανοὶ Roman, οἱ Ἕλληνοὶ Romance)· δὲν θεωρῶ δὲ εὐτύχημα νὰ θηρεύσωμεν ἡμεῖς μόνον καινοτομίας, αἵτινες ἄλλως διαστρέφουν τὴν ἔννοιαν» (σ. 246). Ἡ πρότασις ὡστόσο τοῦ Διαμαντόπουλου γιὰ νέα ὀρολογία τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἴδους ἤρθε πολὺ ἄργα στὴ νεοελληνικὴ φιλολογία, ἀφοῦ εἶχε ἐπικρατήσει ἀπὸ πολλὰ χρόνια ὁ ὅρος «μυθιστορία» καὶ εἶχε ἤδη εἰσαχθεῖ ὁ ὅρος «μυθιστόρημα», πού ἐπικράτησε ἀργότερα.

Τὸν ὅρο «μυθιστόρημα», ἐξάλλου, χρησιμοποιοῦ καὶ ὁ Ξενοφῶν Ραφόπουλος στὴν «ἀφιέρωσις» στὸν Ἀλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβῆ τοῦ πρωτότυπου ἀφηγήματός του *Τὸ Φρικτὸν Λάθος* (1850). Γράφει ἐκεῖ: «Φίλτατε Ποιητά, εἰς ὅλα ἡ ἄμιλλα ὠφέλησε καὶ πολλοὺς Θεμιστοκλεῖς ἀσήμους Μιλτιάδας ἀνέδειξε. Δέξαι γοῦν τὸ ὡς δεῖγμα ἰκανῆς πραγματείας μυθιστόρημα τοῦτο νέου ὅστις ὀργᾶ ν' ἀκολουθήσῃ τὰ ἔχνη σου»⁷³. Γιὰ τὸ περίεργο τοῦ πράγματος παραθέτω ἐδῶ καὶ μιά, λίγο μεταγενέστερη, ἀποψη σχετικὴ μὲ τὴν ὀρολογία τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἴδους: τοῦ Δημητρίου Ἀλ. Χαντσερῆ, (ἐξ Ἰωαννίνων), ὁ ὁποῖος, στὸ φυλλάδιό του *Ἀγγελία περιοδικοῦ συγγράμματος* (1854) προβαίνει γενικῶς σὲ γλωσσικὲς παρατηρήσεις καὶ καταφέρεται κατὰ τῶν ὄρων «μυθιστορία» καὶ «μυθιστόρημα», προτείνοντας εἰρωνικὰ τὴ λέξι «φαντασιοπληκτογράφημα». Σημειῶνει: «Τὸ δὲ περιβόητον: *μυθιστορία καὶ μυθιστόρημα* ἄξει ποτὲ ἡμᾶς σὺν Θεῷ καὶ εἰς τὰ ἀνάλογα τάδε: σκοτόφως, τριγωνόκυκλος, οὐρανόγαιος, βορειονότιος καὶ τὰ τοιαῦτα!» καὶ, σὲ ὑποσημείωσή του στὴ λέξι μυθιστόρημα, προσθέτει: «Ἴσως ἀντὶ τοῦ «φαντασία» ἢ φαντασιογραφία ἢ φαντασιογράφημα καὶ φαντασιογράφος καὶ φαντασιογραφεῖ κ.τ.έ. καὶ ἐκτός τινων ἐλαχίστων τοιοῦτων συγγραμμάτων ἴσως ἂν ἀρμόττοι ὁ ὅρος: φαντασιοπληκτογράφημα!»⁷⁴. Τὸν Χαντσερῆ ἀναφέρει καὶ ὁ Κ. Ἀσώπιος στὰ *Σούτσεια*, γιὰ νὰ τὸν καταδικάσει γράφοντας: «Ὁ δὲ κύριος Δ. Ἀλ. Χαντσερῆς, πάντα ταῦτα ἐκφυλίσας καὶ χλευάσας, προὔτεινε τὴν λέξιν *φαντασιοπληκτογράφημα*»⁷⁵.

Συγχεφαλαιώνοντας παρατηρῶ πὼς οἱ ἐξέχοντες νεοέλληνες λόγιοι τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅπως π.χ. ὁ Βούλγαρης, ὁ Ρήγας, ὁ Κοραῆς, ὁ Κούμας, ὁ Κοδρικᾶς, ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ὀρολογία καί, ὀρισμένοι, μὲ τὴ «θεωρία» τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἴδους, κι ἔγραψαν σημαντικὰ ἢ ἐνδιαφέροντα πράγματα. Τρεῖς

73. Βλ. *Τὸ Φρικτὸν Λάθος*, παρὰ Ξενοφῶντος Ραφοπούλου, ἐν Σμύρῃ 1850, σ. 3.

74. Βλ. Δημητρίου Ἀλ. Χαντσερῆ, *Ἀγγελία περιοδικοῦ συγγράμματος*, ἐν Κερκύρα, 1854 σ. 25.

75. Βλ. *Τὰ Σούτσεια*, ἐν Ἀθήναις 1853, σ. 93. Τὸ «πάντα ταῦτα» ἀναφέρεται στὶς προηγούμενες, σοβαρὲς προσπάθειες γιὰ τὴν ὀρολογία τοῦ μυθιστορήματος.

κυρίως ὄροι γιὰ τὸ μυθιστόρημα ἐπικράτησαν διαδοχικά, κατὰ καιρούς, στὰ νεοελληνικά γράμματα: πρῶτα «ρομάντζο» (Φαναριῶτες λόγιοι), ἔπειτα «μυθιστορία» (Κοραῆς, κοραϊκὸς κύκλος), τέλος «μυθιστόρημα» (Κούμας, διστακτικά, τὸ 1814· κατόπι, ἀποφασιστικά, οἱ μεταφραστὲς τῆς Ἑστέλλης τοῦ Φλωριανοῦ τὸ 1836 καὶ τοῦ Ἰακώβου Ὁρτίς τὸ 1838). Ἀναφορικὰ μὲ τὴ «θεωρία» τοῦ εἴδους, θὰ μπορούσε νὰ υποστηρίξει κανεὶς πῶς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἐπικρατοῦσε — παρὰ τὶς κάποιες, μεμονωμένες, ἐπιφυλάξεις — καλὴ κι' εὐνοϊκὴ γνώμη γιὰ τὰ μυθιστορήματα, μὲ κύρια ἐπιχειρήματα ὅτι συντείνουν στὴν ἐξημέρωση τῶν ἡθῶν καὶ ὅτι ἐμπνέουν τὴν ἀγάπη τῆς ἀνάγνωστος· τοῦτο εἶναι ἰδιαιτέρα σημαντικὸ καὶ χαρακτηριστικὸ τῶν προηγμένων καὶ ἐξελιγμένων ἀντιλήψεων τῆς περιόδου αὐτῆς, γιὰτὶ ἀργότερα στὴ νεοελληνικὴ φιλολογία, κυρίως ἀπὸ τὸ 1855 καὶ πέρα, τὸ μυθιστόρημα δέχτηκε σφοδρὲς ἐπιθέσεις ἀπὸ πολλοὺς λογίους, μὲ βασικὸ ἐπιχείρημα ὅτι διαφθείρει τὰ χρηστὰ ἤθη τῶν ἀναγνωστῶν. Ἡ κρατοῦσα «θεωρία» τῶν χρόνων 1760-1850 γιὰ τὸ μυθιστόρημα κατὰ κανόνα συνδύαζε τὸ «ἡδὺ μετὰ τοῦ ὠφελίμου», τὸ τερπνὸ μὲ τὸ διδακτικὸ καὶ τὸ ἠθοπλαστικὸ στοιχεῖο· αὐτὸ ἦταν σὰν ἓνα κοινὸ καὶ ὁλοένα ἐπαναλαμβανόμενον σύνθημα, ποὺ ἐκάλυπτε ὅλες τὶς περιπτώσεις — ἐκτὸς βέβαια, κατ' ἐξαίρεση, ἀπὸ ὀρισμένους συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι ἤθελαν τὰ πρωτεῖα νὰ ἀνήκουν στὴν «ἠθικὴ» πλευρὰ τοῦ μυθιστορήματος (ὅπως π.χ. ὁ Πιτζίπιὸς τὸ 1834) ἢ τὴν ψυχαγωγικὴ (ὅπως π.χ. ὁ Ν. Ι. στὸν Ἑρμῆ τὸν Λόγιο τοῦ 1820).

Ε Π Ι Μ Ε Τ Ρ Ο

Ἐπειτα ἀπὸ τὸ 1855 δημοσιεύτηκαν, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, περισσότερα κείμενα γιὰ τὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος, εἴτε ὡς πρόλογοι σὲ πρωτότυπα ἢ μεταφρασμένα μυθιστορήματα, εἴτε ὡς ἄρθρα ἢ βιβλιοκρισίες στὰ διάφορα λογοτεχνικά περιοδικά. Θὰ ἀσχοληθῶ ἐδῶ συνοπτικά — κατὰ ἐνδεικτικὸ καὶ ὄχι κατὰ περιοριστικὸ τρόπο — με ὀρισμένα ἀπ' αὐτά, ποὺ φανεροῦν τὰ δυὸ κύρια γνωρίσματα τῆς στάσης τῶν νεοελλήνων λογίων ἀντίκρου στὸ μυθιστόρημα μετὰ τὴ χρονολογία αὐτή, ποὺ εἶναι πρῶτα πρῶτα: ἡ βαθμιαία καὶ προοδευτικὴ ἐπικράτηση τοῦ ὄρου «μυθιστόρημα» ἀπέναντι στὸ «μυθιστορία»· κι' ἔπειτα: οἱ ὀργισμένες ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ εἴδους, καὶ ἰδίως κατὰ τῶν μεταφρασμένων γαλλικῶν μυθιστορημάτων, ἀπὸ πολλοὺς συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι ἐπέμεναν ὅτι αὐτὰ εἰσάγουν ξένα ἤθη καὶ διαφθείρουν τὴ νεότητα. Θὰ ἐξετάσω ἐδῶ ξεχωριστά, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τοὺς προλόγους τῶν πρωτότυπων ἢ τῶν μεταφρασμένων μυθιστορημάτων, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὰ ἄρθρα ποὺ δημοσιεύτηκαν στὰ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς· καὶ τοῦτο γιὰτὶ ἀνάμεσά τους ὑπάρχει ἐμφανὴς διαχωρισμός. Οἱ συγγραφεῖς καὶ οἱ μεταφραστὲς μυθιστορημάτων σπάνια κατηγοροῦν, στοὺς προλόγους τους, τὸ εἶδος ποὺ ὑπηρετοῦν: Ἦταν φυσικὸ νὰ τηροῦν εἴτε θετικὴ καὶ ἐπαινετικὴ, εἴτε οὐδέτερη στάση ἀντίκρου στὸ λογοτεχνικὸ αὐτὸ εἶδος.

Ἐπτὰ μεταφρασμένα ξένα μυθιστορήματα, ὅλα ἀπὸ τὴ γαλλικὴ λογοτεχνία, ποὺ δημοσιεύτηκαν στὰ χρόνια 1858-1863, ἔχουν σχετικὰ σύντομους προλόγους, στοὺς ὁποίους οἱ μεταφραστὲς δὲν λαμβάνουν θέση ὑπὲρ ἢ κατὰ τοῦ μυθιστορήματος, οὔτε ἀναπτύσσουν γενικότερες ἀπόψεις γιὰ τὸ εἶδος. Χρησιμοποιοῦν ὡστόσο τοὺς ὄρους «μυθιστορία» ἢ «μυθιστόρημα» κατὰ τρεῖς διαφορετικὸς τρόπους — τοὺς ἀκόλουθους: εἴτε χρησιμοποιοῦν ἀποκλειστικὰ τὸν ὄρο «μυθιστορία» (δυὸ μεταφραστὲς)¹, εἴτε ἐναλλάσσουν τὸ «μυθιστορία» μετὰ τὸ «μυθιστόρημα» (τρεῖς μεταφραστὲς)², εἴτε

1. Βλ. *Παῦλα Μόντη ἢ τὸ μέγαρον Λαμπέρ*, μυθιστορία Εὐγενίου Σύη, Ἀθήνησι 1858, σ. στ', ζ' καὶ ια' [ὁ μεταφραστὴς εἶναι ἀνώνυμος]· καὶ *Βασιλικοὶ Ἔρωτες*, συναχθέντες μὲν ὑπὸ τοῦ Γάλλου Μαυραγίου, μεταφρασθέντες δὲ καὶ ἐκδοθέντες ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Σ. Λογοθετίδου, ἐν Ἀθήναις 1863, σ. ε' καὶ στ'.

2. Βλ. *Ὁ Πειρατὴς ἢ Ὑσκόκ*, μυθιστόρημα τοῦ Γεωργίου Σάνδ, μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Διον. Π. Τσουκαλά καὶ Λεων. Ράγκου, ἐν Ἀθήναις 1858, σ. 5 (μυθιστορία) καὶ 6 (μυθιστόρημα)· *Ὁ Βασιλεὺς τῶν Βουνῶν*, μυθιστορία Ἐδμόνδου Ἀβούτ, ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ, ἐν Ἀθήναις 1858, σ. α' (μυθιστορία) καὶ β' (μυθιστόρημα) [ὁ μεταφραστὴς ἀνώνυμος]· καὶ *Βαλεντίνη*, μυθιστορία Γεωργίας Σάνδ (George Sand), μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Ἀγγέλου Στ. Βλάχου, Ἀθήναις 1859, σ. α' (μυθιστορία 2 φορές, μυθιστόρημα 1 φορά) καὶ β' (μυθιστορία).

χρησιμοποιούν αποκλειστικά τὸν ὄρο «μυθιστόρημα» (δυὸ μεταφραστές)³. Τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο (1858-1863) συναντοῦμε ἐκτενέστερους προλόγους σὲ τρία μεταφρασμένα καὶ πέντε πρωτότυπα μυθιστορήματα, ὅπου οἱ συγγραφεῖς τους, πέρα ἀπὸ τὴ σταδιακὴ ἐπικράτηση τοῦ ὄρου «μυθιστόρημα», τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῦν, ἐκφράζουν καὶ τὶς προσωπικὲς ἀντιλήψεις τους γιὰ τὸ εἶδος, μνημονεύοντας καὶ ξένους μυθιστοριογράφους. Ὁ Γ. Ι. Μοσχοβάκης, μεταφραστὴς τοῦ γαλλικοῦ μυθιστορήματος Ὁ Τροχὸς τῆς Τύχης (1858), σημειώνει στὸν πρόλόγὸ του: «Ἡ μυθιστορία σκοπὸν κύριον ἔχουσα τῆς κακίας τὴν στηλίτευσιν, καὶ τῆς ἀρετῆς τὸν ἔπαινον, προήχθη εἰς βαθμὸν ὑψιστον μάλιστα παρὰ Γάλλοις. Ἐκεῖ οἱ Dumas, οἱ Sue, οἱ Sand ἐζωγράφισαν μὲ τὰ ζωηρότερα χρώματα τὴν διαφθορὰν καὶ τὰς καταχρήσεις τῶν παρελθόντων αἰώνων... Ὁ τοσοῦτον ἀναγκαῖος εἰς τὴν ρύθμισιν τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων ἥλιος τῆς μυθιστορίας ἀτυχῶς δὲν ἐφάνη εἰσέτι λαμπρὸς εἰς τὸν Ἑλληνικὸν ὀρίζοντα, καὶ τὴν στέρησιν ταύτην ἀναπληροῖ ἢ ἐκ τῶν ἄλλων γλωσσῶν εἰς τὴν ἡμετέραν μετάφρασις μυθιστορημάτων, ἅτινα ὅμως, ὡς ξένα, ἐν μέρει καὶ ὑπὸ γενικὴν μόνον ἔποψιν τῆς συσφίξεως τῶν κοινωνικῶν δεσμῶν δύνανται νὰ ὑπάρχωσιν ἐπωφελεῖ. Ἀλλὰ τὸ “ἐν μέρει προτιμότερον τοῦ οὐδόλως”»⁴.

Τὴν ἀπόλυτα ἐγκωμιστικὴ στάση τοῦ Μοσχοβάκη ἀντίκρου στὸ μυθιστόρημα καὶ στὸν ἠθοπλαστικὸ σκοπὸ του διαδέχεται τὸν ἐπόμενον χρόνον (1859) ἕνας πιὸ συγκρατημένος ἔπαινος τοῦ εἴδους, ἀλλὰ κι' ἕνας ψόγος τῶν Γάλλων μυθιστοριογράφων καὶ τῶν μεταφράσεων ἀπὸ τὰ γαλλικά, τοῦ Ι.Ε. Γιαννοπούλου. Στὸν πρόλογο τοῦ μεταφρασμένου ἀπὸ τὸν ἴδιο γαλλικοῦ μυθιστορήματος *Τὰ Ἀληθῆ Μυστήρια τῶν Παρισίων* μᾶς λέει: «Τὰ πλεῖστα τῶν μυθιστορημάτων αὐτῶν [ἐν Γαλλίᾳ] γράφονται δυστυχῶς ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ ὕλισμοῦ καὶ τῶν θρησκευτικῶν ἀρχῶν τοῦ πανθειστικοῦ συστήματος, ἐπομένως τῆς διαφθορᾶς τῆς καρδιάς⁵... Καὶ ἔχουσι δίκαιον οἱ κατακρίνοντες τὰς μεταφράσεις τῶν μυθιστορημάτων, διότι ὡς βλάπτει ἡ ἀπόλυτος πολιτικὴ ἐλευθερία, οὕτω διαφθείρει καὶ καταφανίζει τὸν χυμὸν τῆς καρδιάς ἡ ἀπόλυτος αἰσθηματικὴ ἐλευθερία, ἧς ἀπόστολοι κινδυνώδεις εἶναι πολλοὶ τῶν Γάλλων μυθιστοριογράφων, καὶ τοιοῦτον φέρ' εἰπεῖν δύναμαι ν' ἀναφέρω τὸν Παῦλον Κὸκ εἰς

3. Λοιδίνου Ἀπόκρυφα, ὑπὸ Παύλου Φεβάλ, μεταφρασθέντα ὑπὸ Ν. Κοντοπούλου, ἐν Σμύρνη 1859, τόμος Α', σ. ε' καὶ η' καὶ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Διαβόλου, μυθιστορία Φριδερίκου Σουλιέ, ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ, ἐν Ἀθήναις 1859, τόμος Α', σ. ε' καὶ ἄλλοῦ [μεταφραστῆς μεγάλου μέρους τοῦ Α' τόμου ὁ Δημήτριος Κονταρῖνης· τοῦ ὑπολοίπου καὶ τοῦ Β' τόμου ἄλλος, ἀνώνυμος, βλ. Β' τόμο, σ. 2].

4. Βλ. Ὁ Τροχὸς τῆς Τύχης, ὑπὸ Αὐγούστου Ἀρνούλδου, ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Γ. Ι. Μοσχοβάκη, ἐν Μεσολογγίῳ 1858, σ. ε'.

5. Βλ. *Τὰ Ἀληθῆ Μυστήρια τῶν Παρισίων* ὑπὸ Βιδόκ. Ἐκ τῆς Γαλλικῆς ὑπὸ Ι. Ε. Γιαννοπούλου, ἐν Ἀθήναις 1859, σ. 7.

όλα του σχεδόν τὰ ἔργα. Ἄλλὰ τίς δύναται ν' ἀρνηθῆ ὅτι τὸ εἶδος αὐτὸ τῶν συγγραφεῶν, ὅταν θεμελιῶνται ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ἱεραῆς ἠθικῆς, ὅταν πᾶν διήγημα, πᾶν αἴσθημα, πᾶσα προᾶξις ὑποβάλλεται εἰς τὸ δικαστήριον καὶ τοὺς νόμους τῶν ἀρχῶν αὐτῶν, εἶναι τὸ καταλληλότερον εἶδος πρὸς διάπλασιν καρδίας καὶ νοῦς τοῦ σημερινοῦ αἰῶνος;» (ἔ.ἀ., σ. 8). Στῆ συνέχεια τοῦ προλόγου τοῦ Ὁ Γιαννόπουλος ἐγκωμιάζει τὸ ἔργο πού μεταφράζει καὶ ὑποστηρίζει ὅτι «ἐπειδὴ τὸ μυθιστόρημα, ἵνα τέρπη καὶ διδάσκη, πρέπει ν' ἀναλογῆ πρὸς τὸν βῆθλόν καὶ τὸν χαρκκτῆρα τοῦ κόσμου καὶ τοῦ αἰῶνος δι' οὗς γράφεται, ὁ Βιδὸκ οὐχὶ μόνον τῆς ἀναλογίας αὐτῆς ἐξαιρέτως ἐπέτυχεν, ἀλλὰ καὶ προέβη εἰς περιωπὴν διοικητικῆς ἱκανότητος εἰς ἣν δὲν περιήλθον οἱ μεγάλοι καλλιτέχναι τῆς μυθιστορίας Δυμᾶς καὶ Σῦης» (σ. 9-10), τοὺς ὁποίους ἐπικρίνει γιὰ τὴν «εἰρωνείαν» καὶ τὸν «ὕλισμόν» τους, καὶ γιὰ τὴν «ὑποδούλωση» τῆς ἀρετῆς «εἰς τὴν κακίαν», πού παρουσιάζουν τὰ ἔργα τους (σ. 10).

Τὸ 1859 ἐπίσης ὁ Γεώργιος Ἑλπίδης, στὸν πρόλογο τοῦ μυθιστορήματος Ὁ Ἐπίγειος Παράδεισος ἢ ἡ Ἐξόριστος Οἰκογένεια, πού τὸ μετέφρασε ἀπὸ τὰ γαλλικά, κρατᾷ οὐδέτερη στάση ἀντίκρου στὸ λογοτεχνικὸ αὐτὸ εἶδος, ἐπικρίνοντας τὰ μυθιστορήματα πού γράφτηκαν μόνον «πρὸς τέρψιν» καὶ ἐπαινώντας ὅσα γράφτηκαν καὶ «πρὸς ὠφέλειαν καὶ διδαχὴν». Σημειώνει: «Πολλὰ τῶν μυθιστορημάτων γέμουσι συνήθως λήρου καὶ ἀκαιρολογίας, καὶ ἐπισύρουσι τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου ἐπὶ μακρόν, μῆτε διδακτικόν τι, μῆτε σπουδαῖον καὶ ὠφέλιμον πολλάκις περιέχοντα, ἀλλὰ γεγραμμένα πρὸς ἀπλήν τινα τέρψιν καὶ διάχυσιν. Δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ παρασιωπήσωμεν ὅτι ἔνια τούτων, ἀκραιφνεῖς καὶ ἀναντιρρήτους ἐκφράζοντα ἀληθείας, ὑπὸ τὸ ἔνδυμα μύθου, ἐκφέρονται οὕτω ζωηρότερον ἵνα ἐμποιήσωσι πλείονα τὴν αἴσθησιν τοῦ ὀρθοῦ, καὶ τὴν μίμησιν τῶν καλῶν ἔργων. Τὰ τοιαῦτα βεβαίως χρήζουσι παντὸς ἐπαίνου καὶ πάσης συστάσεως, ὡς ἔργον ἔχοντα τὴν ἀναγκαίαν τῶν ἠθῶν μόρφωσιν καὶ ὀδηγοῦντα τὸν ἀναγνώστην οὐχὶ εἰς σχολιάν, ἀλλ' εἰς τὴν ἀλάνθαστον ὁδὸν τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἀληθοῦς εὐδαιμονίας»⁶. Τὸν ἴδιο χρόνο (1859) ὁ Π. Π. Ν., στὸν πρόλογο τοῦ πρωτότυπου «μυθιστορηματός» τοῦ *Τὸ Ἀδαμάντινον Δακτυλίδιον*, θέτει ἠθικὰ αἰτήματα στὸ λογοτεχνικὸ αὐτὸ εἶδος. Γράφει: «Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος μυθιστόρημά μας... παραδίδεται εἰς φῶς διὰ νὰ περιέλθῃ καὶ εἰς χεῖρας τῶν συμπατριωτῶν μας νὰ ἴδωσιν ἐν αὐτῷ ὁποῖα καὶ τίνος ἀξίας εἰσὶ τὰ ἐκ τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς προερχόμενα ἀγαθὰ, καὶ ὁποῖων δακρύων καὶ στεναγμῶν πρόξενος καθίσταται ἢ παραμέλησις αὐτῆς ἐν ταῖς κοινω-

6. Βλ. Ὁ Ἐπίγειος Παράδεισος ἢ ἡ Ἐξόριστος Οἰκογένεια, μυθιστορία μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Γεωργίου Ἑλπίδου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1859, σ. γ'. Τὸ ὄνομα τοῦ Γάλλου συγγραφέα δὲν ἀναφέρεται.

νίαις και ταῖς τύχαις τῶν ἔθνῶν»⁷. Ὁ Γ. Φλέσσας, ἐξάλλου, στὸν πρόλογο τοῦ πρωτότυπου ἱστορικοῦ διηγήματός του *Αἱ Περιπέτειαι ἐνὸς Ἑλλήνου* (1860), καταδικάζει τὶς μεταφράσεις ξένων μυθιστορημάτων και ὑποδεικνύει ὡς «ἀκένωτον πηγήν» θεμάτων γιὰ τὴν ἀφηγηματικὴ πεζογραφία τὴν ἐλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821. Σημειώνει ἐκεῖ: «Ἀπευθυνόμενοι πρὸς τοὺς νέους τῶν γραμμάτων ἐραστὰς, λέγομεν αὐτοῖς ὅτι, ἀντὶ νὰ εἰσάγωσι εἰς τὴν Ἑλλάδα, διὰ πυκνῶν μεταφράσεων, τὴν ἀνεπιστρεπτὶ ἀπελθοῦσαν ἐποχὴν τῶν κομητῶν και βαρῶνων, ἀντὶ νὰ μεταφέρωσιν ὅλα τὰ ἐν Παρισίοις παιχθέντα ρωμαντικὰ πλὴν ἠθοβλαβῆ μυθιστορήματα, ἰδοὺ πηγὴ ἀκένωτος ἠνέφικται αὐτοῖς»⁸ (ἡ πηγὴ αὐτὴ εἶναι ἡ ἐπανάσταση τοῦ 21).

Τὰ ἴδια μᾶς λέει ἐναντίον τῶν μεταφράσεων και ὁ Νικόλαος Β. Βωτυρᾶς στὸν πρόλογο τοῦ «μυθιστορήματος» του *Τὸ Ὑποτιθέμενον Φάντασμα* (1860), ζητώντας ἐπιπλέον ἐλληνικὰ θέματα και ἠθικὰ διδάγματα ἀπὸ τὸ ἀφηγηματικὸ εἶδος. Γράφει: «Ὅταν λάβῃ ὑπ' ὄψιν ὁ ἀναγνώστης, ὅτι μόνον σκοπὸν προεθέμην νὰ διεγείρω εἰς τὰς ψυχὰς ἱκανῶν νὰ γράψωσι τι τελειότερον, τὸν πόθον νὰ ἀφήσωσι τὰς μεταφράσεις τῶν ξένων μυθιστορημάτων ἅτινα εἰσάγουσι εἰς τὴν κοινωνίαν μας ἤθη ξένα και ὄλως ἀντίθετα τῶν ἡμετέρων, και νὰ περιγράψωσι δι' ἠθικῶν διηγημάτων τὰ ἀγὰ ἤθη και ἔθιμα τῆς πατρίδος ἡμῶν, πιστεύω ὅτι θέλει συγχωρήσει πᾶσαν ἀτέλειαν τοῦ μικροῦ τούτου πονήματος»⁹. Ὁ Λυκοῦργος Γ. Νικολόπουλος, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὸν πρόλογο τοῦ «ἱστορήματός» του *Αἱ Περιπέτειαι τοῦ φίλου μου πλοίαρχου* (1862), χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «μυθιστόρημα»¹⁰ και δηλώνει πὼς εἶναι θαυμαστὴς τῶν Γάλλων μυθιστοριογράφων, σημειώνοντας: «Ἐραστὴς παιδιόθεν τῶν διηγήσεων ἐκείνων, αἵτινες τέρπουσι τὸν ἄνθρωπον και ἀφήνουσι τὸν νοῦν αὐτοῦ νὰ πλανᾶται εἰς χώρας μαγευτικὰς,... ἀνεγίνωσκα ἀπλῆτως τὰ ἔργα τῶν τερπνῶν συγγραφέων τῆς πεφωτισμένης Γαλλίας και ὠνειροπόλουν πάντοτε τὸ ἐνδοξον στάδιόν των μετὰ ἐνδομύχου λύπης, διότι δὲν ἐγεννήθην Σύης ἢ Δουμᾶς» (ἔ.ἀ., σ. 3). Ὁ Περικλῆς Θ. Πλατανόπουλος ἐπίσης, στὸν πρόλογο τοῦ μυθιστορήματός του *Τὰ Δύο Θύματα* (1863), κρατᾶ θετικὴ στάση ἀντίκρου στὴ μυθιστοριογραφία και δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις ἐναντίον της. Παρατηρεῖ: «Πεποιθότες ὅτι ἡ ἀφελής, ἡ τερπνὴ και καθόλου ὑψηλὴ και σκόπιμος μυθιστοριογραφία διὰ τῆς ἀλληγορικῆς τῶν κοινωνικῶν συμβάντων ἀφη-

7. Βλ. *Τὸ Ἀδαμάντινον Δακτυλίδιον*, μυθιστόρημα συνταχθὲν ὑπὸ Π. Π. Ν. ἐν Λευσίᾳ κατὰ μῆνα Ἰούλιον 1856, ἐν Ἀθήναις 1859, σ. 0'.

8. Βλ. *Αἱ Περιπέτειαι ἐνὸς Ἑλλήνου*, διήγημα ἱστορικὸν πρωτότυπον ὑπὸ Γ. Φλέσσα, Ἀθήναι 1860, σ. ζ'.

9. Βλ. *Τὸ Ὑποτιθέμενον Φάντασμα*, μυθιστόρημα πρωτότυπον ὑπὸ Νικολάου Β. Βωτυρᾶ, ἐν Ἀθήναις 1860, σ. 3.

γήσεως οὐ μικρὸν συμβάλλει εἰς τὴν διάπλασιν τῆς καρδίας καὶ τῶν ἡθῶν, οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον ἐδιστάσαμεν ὡς ἐκ τῶν καθ' ἑκάστην ἕκ τινων διδασκάλων καὶ ἠθικοθηρ-
σκευτικολόγων κατὰ τῆς μυθιστοριογραφίας καθόλου καὶ ἀπολύτου ἐξακοντιζομένων
νὰ φέρωμεν εἰς φῶς τὸ παρόν»¹¹.

Ἀντίθετα, στὰ ἄρθρα καὶ στὶς βιβλιοκρισίες περὶ μυθιστορήματος τῆς ἴδιας πε-
ριόδου (1855-1863), ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, ἐπικρατοῦν οἱ σφοδρὲς ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ
«εἰδους» καὶ ἡ καταδίκη του — ἰδίως ἡ καταδίκη τῶν ἀθρῶν μεταφράσεων γαλλικῶν
μυθιστορημάτων. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ γενικὴ κατακραυγὴ ἐναντίον τοῦ μυθιστορήματος
ἀκούστηκαν τότε καὶ ὀρισμένες, μεμονωμένες, νηφάλιες φωνὲς πρὸς ὑπεράσπιση τῆς
ἀξίας ἢ τῆς σημασίας του γιὰ τὰ νεοελληνικὰ γράμματα. Θὰ ἐξετάσω ἐδῶ, διαδοχικὰ
καὶ συνοπτικὰ, πρῶτα τὶς ἀρνητικὲς τοποθετήσεις τῶν διαφόρων συγγραφέων ἀντίκρου
στὸ μυθιστόρημα κι' ἔπειτα τὶς θετικὲς. Ἀναφορικὰ μὲ τὶς ἀρνητικὲς κρίσεις γιὰ τὸ
«εἶδος» συναντοῦμε πρῶτα πρῶτα στὴν ἐφημερίδα Ἐθνη (τῆς 7 Ἰουνίου 1856) ἕνα
σχόλιο τῆς σύνταξης κι' ἕνα ἀνυπόγραφο ἄρθρο κάποιου ποὺ αὐτοχαρακτηρίζεται «ἐ-
παρχιώτης», τὰ ὁποῖα στρέφονταν μὲ βιαιότητα ἐναντίον τῶν μυθιστορημάτων κι' ἐπέ-
κριναν τὸ περιοδικὸ Πανδώρα γιὰ τὴ μετάφραση καὶ τὴ διάδοσή τους. Στὴν ἐπίθεση
αὐτὴ ἀπάντησε ὁ Νικόλαος Δραγοῦμης, ὁ διευθυντὴς τοῦ περιοδικοῦ, ὁ ὁποῖος, ἀμυνό-
μενος, ἀναγκάστηκε νὰ πλέξει τὸ ἐγκώμιο τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἴδους σ' ἕνα ση-
μαντικὸ καὶ ὀλοκληρωμένον δοκίμιό του μὲ τὸν παραπλανητικὸ, γιὰ τοὺς νεότερους με-
λετητὲς, τίτλο «Κρίσις περὶ Πανδώρας»¹². Μετὰ τὴν ἐπίθεση, κατὰ τῶν μυθιστορημά-
των, τῆς Ἐθνης ἔχουμε τὴν ἐπίθεση κατὰ τοῦ ἴδιου στόχου τοῦ περιοδικοῦ Ἐθνη (τοῦ 1857-1858). Σὲ ἕνα ἄρθρο του, ποὺ τιτλοφορεῖται «Τὰ μυθιστορήματα ἐν Ἑλλάδι»
καὶ εἶναι γραμμένον μὲ εἰρωνικὸς καὶ εὐθυμογραφικὸς τόνους, ὁ συγγραφέας, ὁ
ὁποῖος ὑπογράφεται μὲ τὸ ἀρχικὸ Σ., ἐπιδεικνύοντας πολλὴ «εὐφροσύνη», ἀποκαλεῖ τὸ
μυθιστόρημα «μάστιγα τῆς ἀρτιπαγοῦς κοινωνίας μας», ἐπικρίνει μιὰ συγκεκριμένη
μετάφραση μυθιστορήματος τῆς George Sand γιὰ ἄγνοια τῆς γαλλικῆς γλώσσας καὶ

10. Βλ. Αἰ Περιπέτεια τοῦ φίλου μας πλοίαρχου, ἱστορῆμα ὑπὸ Λυκούργου Γ. Νικολοπούλου, ἐν Καλάμαις 1862, σ. 4.

11. Βλ. Τὰ Δύο Θύματα, μυθιστόρημα πρωτότυπον ὑπὸ Περικλέους Θ. Πλατανοπούλου, ἐν Καλάμαις 1863, σ. 2.

12. Βλ. ἐφ. Ἐθνη, ἔτος ΚΒ' τεῦχος 2433, τῆς 7 Ἰουνίου 1856 καὶ περ. Πανδώρα 7(1856-1857) 136-140. Γιὰ ὅλη αὐτὴ τὴ διαμάχη τῆς Ἐθνης μὲ τὴν Πανδώρα καὶ γιὰ τὶς ἐξαιρετικὰ ἐνδια-
φέρουσες ἀπόψεις τοῦ Ν. Δραγοῦμης περὶ μυθιστορήματος βλ. Ἀπόστολου Σαχίνη, «Ὁ Ν. Δραγοῦμης
ὡς λογοτεχνικὸς κριτικὸς», περ. Ἐλληνικά 18 (1964) 104-116.

συνιστᾶ στοὺς ἐπίδοξους καὶ ἄκριτα φιλόδοξους νέους μεταφραστές, «ἂν θέλωσι καὶ καλὰ νὰ ἴδωσιν ἑαυτοὺς τυπωμένους», νὰ εἶναι προσεκτικότεροι¹³.

Ἐνα χρόνο ἀργότερα (τὸ 1859) τὸ περιοδικὸ *Νέα Ἀποθήκη τῶν ὠφελίμων καὶ τερπνῶν γνώσεων* δημοσίευσε, σὲ δυὸ συνέχειες, ἕνα ἐκτενὲς ἀνυπόγραφο ἄρθρο μὲ τὸν ἐπιθετικὸ καὶ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τίτλο «Ὅτι ἐπιβλαβῆς καθόλου τοῖς νέοις ἢ τῶν μυθιστορημάτων ἀνάγνωσις». Ἐκεῖ, μὲ πολλὰ παραθέματα ἀπὸ ξένους συγγραφεῖς, γίνεται προσπάθεια νὰ θεμελιωθεῖ ἡ κατηγορία γιὰ τὸ πόσο ἐπιβλαβῆς μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἀνάγνωσις τῶν μυθιστορημάτων, ἰδίως ἀπὸ τοὺς νέους, γιὰτὶ «δύναται νὰ διαστρέψῃ τὸ πνεῦμα καὶ νὰ διαταράξῃ τὴν καρδίαν τοὺς¹⁴». Σὲ τρεῖς βιβλιοκρισίες τοῦ στὸ περιοδικὸ *Φιλίστωρ* (τὸ 1861 καὶ τὸ 1862) ὁ Μ., πού πρέπει νὰ εἶναι ὁ Δ. Ι. Μαυροφρύδης, ἕνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἐκδότες τοῦ (οἱ ἄλλοι δυὸ ἦταν ὁ Σ. Κουμανούδης καὶ ὁ Κ. Ξανθοπούλου), καταδικάζει τὰ μεταφρασμένα ξένα μυθιστορήματα καὶ ὑποδεικνύει ὡς ἀπαραίτητη τὴ χρησιμοποίησιν ἀπὸ τοὺς μυθιστοριογράφους μας ἑλληνικῶν θεμάτων — ὅπως τὸ ἕκαμαν προηγουμένως καὶ οἱ Γ. Φλέσσας καὶ Ν. Β. Βωτυρᾶς. Κρίνοντας τὴν *Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου, παρατηρεῖ: «Ἦτο μάλιστα αἴσχος μέγα πολλοὶ μὲν καὶ ὀγκώδεις τόμοι ὀθνεῖων μυθιστορημάτων παντοδαπῆς ὑποθέσεως καὶ οὐχὶ πάντοτε ἐπαινετοῦ χαρακτῆρος ἢ πολυτόμοι ἱστορίαι ἄλλοτριῶν ἔθνων κατ' ἔτος νὰ ἐξέρχωνται ἐκ τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφείων, οὐδεὶς δ' οὐδ' ἰσχνὸς τόμος τὴν πάτριον ἱστορίαν πρὸς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ἐκθέτων νὰ μὴ ἐμφανισθῇ. Τῆς χρείας ταύτης τὴν πλήρωσιν ἀναλαβὼν ὁ κύριος Παπαρρηγόπουλος διὰ τοῦτο καὶ μόνον εἶναι ἀξιέπαινος¹⁵».

Τὸν ἐπόμενο χρόνο (1862) ὁ Μ., ἐπαινώντας τὸ μυθιστόρημα τοῦ Κ. Ράμφου *Ὁ Κατσαντώνης*, σημειώνει τὰ ἀκόλουθα χαρακτηριστικά: «Ὁ *Φιλίστωρ* ὅσον ἀποτροπιάζεται τὰς ἐπικινδύνους ἐκείνας σκευωρίας τὰς ἐκ τῶν μυθιστορικῶν ἐργαστηρίων τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἀενάως διαπεμπομένας πρὸς πρόωρον, ὡς μὴ ὦφειλε, διαφθορὰν ἡμῶν τῶν δυσμοίρων, τόσον ἐξ ἐναντίας συσταίνει τὸ προκείμενον ἑλληνικὸν μυθιστόρημα πρὸς τε τοὺς ἐντὸς καὶ μάλιστα τοὺς ἐκτὸς ὁμογενεῖς¹⁶. Τέλος, ὁ ἴδιος συγγραφέας, μιλώντας γιὰ τὸ πρωτότυπο διήγημα *Ἀναγνώρισις Υἱοῦ* τοῦ Π. Δ. Καλκανδῆ, ἐπισημαίνει: «Πολὺ καλλίτερον εἶνε οἱ ἡμέτεροι νὰ ἀσχολῶνται περὶ τὴν ἐκ-

13. Βλ. Σ., «Τὰ μυθιστορήματα ἐν Ἑλλάδι», περ. *Ἀθήναιον* 1(1857-1858) 465-470 καὶ ἰδίως τὶς σ. 465 καὶ 470.

14. Βλ. περ. *Νέα Ἀποθήκη τῶν ὠφελίμων καὶ τερπνῶν γνώσεων* 1 (1859-1860) τεύχος 3, σ. 17-19 καὶ 4, σ. 15-16.

15. Βλ. περ. *Φιλίστωρ* 1(1861) 102.

16. Βλ. περ. *Φιλίστωρ* 3(1862) 179.

πόνησιν τοιούτων ἰθαγενῶν ὑποθέσεων, παρά εἰς μετάφρασιν τινῶν ἀνουσίων ὀθνείων μυθιστορημάτων»¹⁷. Στὸ περιοδικὸν *Χρυσάλλης*, ἐξάλλου, δημοσιεύτηκε τὸ 1863, σὲ δυὸ συνέχειες, μιὰ ἐκτενὴς μεταφρασμένη σάτιρα κατὰ τῶν γραφόντων μυθιστορήματα, μὲ τίτλο «Τῖνι τρόπῳ γράφονται τὰ μυθιστορήματα»¹⁸, ποὺ μαρτυρεῖ κατὰ ἀδιάψευστο τρόπο τὸ ἐχθρικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἀντίκρου στὸ «εἶδος». Τῇ σφοδρότερη ὡστόσο ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ μυθιστορήματος ἐκείνη τὴν περίοδο πραγματοποίησε ὁ Ρ. Πελεκάσης στὸ περιοδικὸν *Ἐπιτάλοφος* (Φεβρουάριος 1864) τῆς Κωνσταντινουπόλης, μὲ ἓνα ὀξύτατο ἄρθρο του ποὺ τιτλοφορεῖται «Ἡ ἰλὺς καὶ ὁ βόρβορος τοῦ Ἑλικῶνος». Τὸ μυθιστορήμα, κατὰ τὸν συγγραφέα αὐτόν, εἶναι «ἡ ἰλὺς καὶ ὁ βόρβορος» τῆς λογοτεχνίας. Σὲ ἓνα ἄλλο σημεῖο τοῦ ἄρθρου του ὑποστηρίζει: «Τὰ μυθιστορήματα εἰσὶν οὐδὲν ἄλλο ἢ μῆλα Σοδόμων ἐπηργυρωμένα καὶ ἡθικοὶ Ἕφαιστοι, τῶν ὁποίων πᾶσα ἔκδοσις ἐστὶ νέα ἔκρηξις καυματηρᾶς καὶ καταστρεπτικῆς λάβας... Καθάπερ δὲ αἱ ἄορατοι μισματικαὶ ἀναθυμιάσεις σκάπτουσι τὸν τάφον μυριάδων, οὕτω καὶ ἡ ὕπουλος τῶν μυθιστορημάτων ἐπιρροὴ ἐστὶ θανατηφόρος, ὁ δὲ ἀριθμὸς αὐτῶν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ σκοτίζει φεῦ! τὸ φῶς τῆς ἡμέρας»¹⁹.

Σχετικὰ μὲ τίς θετικὲς κρίσεις γιὰ τὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος, διαβάζουμε πρῶτα πρῶτα σ' ἓνα ἀνυπόγραφο ἄρθρο γιὰ τὸν «Κάρολο Δίκενς» στὴν *Πανδώρα* (τοῦ 1854-1855): «Ἡ ἀνάγνωσις τῶν μυθιστοριῶν εἶναι ἀπλῶς τέρψεως πρόξενος, ἢ καὶ διδακτικῆ, καταδεικνύουσα τὰς ἀρετὰς καὶ τὰ ἐλαττώματα τῶν ἀνθρώπων, καὶ διαρρυθμίζουσα τὴν καρδίαν ἐπὶ τὸ εὐμενέστερον καὶ τὸ συμπαθητικώτερον; Βεβαίως ὅλα αὐτὰ τὰ προτερήματα ἔχουσιν αἱ μυθιστορίαι, ἐὰν ὁμοιάζωσι τὰς τοῦ Καρόλου Δίκενς»²⁰. Στὸ ἴδιο περιοδικό, λίγα χρόνια ἀργότερα (τὸ 1859-1860), δημοσιεύτηκε μιὰ ἐκτενὴς βιβλιοκρισία γιὰ τὰ *Διάφορα Διηγήματα καὶ Ποιήματα* τοῦ Ἄ. Ρ. Ραγκαβῆ ἀπὸ τὸν Α***, ὅπου ἐπαινεῖται ὁ συγγραφέας τους, γιὰτὶ συνδύαζε στὴν ἀφηγηματικὴ πεζογραφία του («τὸ ἡδὺ μετὰ τοῦ ὠφελίμου») καὶ τὸ «τερπνὸν μὲ τὸ διδακτικόν». Γράφει ὁ Α*** γιὰ ἓνα ἀφήγημα τοῦ Ραγκαβῆ: «Εἶναι δὲ τοῦτο εὐτράπελον καὶ χαριέστατον μυθιστορημάτιον, ὅπου ἐξεικονίζονται σπουδαῖαι κοινωνικαὶ περιπέτειαι καὶ διαγράφονται διὰ γραφίδος λεπτῆς οἱ χαρακτῆρες τῶν δρώντων προσώπων. Ὁ ἀναγινώσκων τοῦτο εὐρίσκει τὴν ἀφελῆ καὶ ἀνεπιτήδευτον χροιάν τῶν μυθιστορημάτων τῆς

17. Βλ. περ. *Φιλίστωρ* 3(1862) 376.

18. Βλ. περ. *Χρυσάλλης* 1(1863) 691-694 καὶ 713-717. Τὸ πρωτότυπο κείμενο εἶναι ἰσπανικό, ἀλλὰ ἡ μετάφραση ἐγίνε ἀπὸ τὰ γαλλικά· δὲν σημειώνεται οὔτε ὄνομα συγγραφέα οὔτε ὄνομα μεταφραστῆ.

19. Βλ. περ. *Ἐπιτάλοφος* 2(1863-1864) 180.

20. Βλ. περ. *Πανδώρα* 5(1854-1855) 489.

Σάνδης, και τὰ θέλητρα τῶν συγγραφῶν τοῦ Σῦη και Δουμᾶ»· και παρακάτω, για τρία ἄλλα ἀφηγηματά του: «Εἰσὶ τῆς αὐτῆς ὠφελιμωτάτης σχολῆς προϊόντα, τῆς συγκερνώσης τὸ ἥδὺ μετὰ τοῦ ὠφελίμου, τὰς γοητευτικὰς περιγραφὰς μετὰ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας και τῆς φαντασίας τὰ ρόδα μετὰ τῶν ἀκανθῶν τῆς δογματικῆς διδασκαλίας»· και, τέλος, συμπεραίνει πὼς μόνος ὁ Ραγκαβῆς ἀἠδύνατο σήμερον νὰ συγγράψῃ τερπνὸν τι και διδακτικὸν συνάμα διὰ τὰς γυναῖκας, τοὺς νέους και τὸν λαὸν σύγγραμμα, συμφώνως μετὰ τὸ πνεῦμα τῆς προόδου και τὰς γνώσεις τῆς ἐποχῆς και τὰς ἀνάγκας τῆς ἐν Ἑλλάδι ἀγωγῆς»²¹.

Τὸ 1861 δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Ἐρατὸ*, σὲ τρεῖς συνέχειες, μιὰ ἀνυπόγραφη βιογραφία τοῦ «Ἀλεξάνδρου Δουμᾶ», ὅπου πραγματοποιεῖται, μετὰ ἐπιχειρήματα, μιὰ οὐσιαστικὴ ὑπεράσπιση τῶν μυθιστορημάτων και ὑποδεικνύεται ἡ ὠφέλεια ποὺ μπορεῖ νὰ προκύψῃ ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσή τους. Διαβάζουμε ἐκεῖ: «Ἐὰν τὰ μυθιστορήματα μόνον σκοπὸν εἶχον, ὡς τινὲς φρονοῦσι, νὰ παραστήσωσι τὰς κακίας και τὰ ἐλαττώματα τῆς κοινωνίας ὑπὸ τερπνὸν και ζωηρὸν φλοιόν, τότε βεβαίως οἱ μυθιστοριογράφοι ἤθελον εἶναι οἱ διαφθορεῖς τῆς κοινωνίας... Εὐτυχῶς ὅμως ἀπατῶνται οἱ τοιαῦτα φρονοῦντες· διότι τὰ μυθιστορήματα, ἐὰν μὲν παριστῶσι ὑπὸ ζωηρότερον χρῶμα τὰς κακίας, ἀλλὰ και τὰς ἀρετὰς ἐπίσης παριστῶσι, και τὴν ἕνεκα τῆς διαφθορᾶς μετάνοιαν, και ὑπὸ τὴν τερπνὴν πολλάκις αὐτῶν μορφήν ἰδέας φιλοσοφικὰς και ὑψηλὰς ὑποκρύπτουσι. Ἄλλὰ και ἑτέρα ὑπάρχει ὠφέλεια· οἱ μεταγενέστεροι ἀντλοῦσιν ἐκ τῶν μυθιστορημάτων πάσας τὰς γνώσεις τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου τῆς ἐποχῆς και τοῦ ἔθνους εἰς ὃ ἀνήκει τὸ μυθιστόρημα»²². Καὶ τὸ συμπέρασμα τοῦ ἀνωνύμου αὐτοῦ συγγραφέα εἶναι ὅτι: «Οἱ μυθιστοριογράφοι λοιπὸν κατέχουσι και αὐτοὶ θέσιν παρὰ τοῖς λοιποῖς ἐπιστήμοσι» (ἔ.ἀ., σ. 10). Πιὸ σημαντικὴ ἀκόμα εἶναι ἡ θετικὴ στάση ἀντίκρου στὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος, τὴν ὁποῖαν ἀναπτύσσει ὁ Ἄλ. Σ. Βυζάντιος στὴν ἀρχὴ τῆς ὥραίας και ἐκτενοῦς βιβλιοκρισίας του γιατὸ μυθιστόρημα *Αἱ Τελευταῖαι ἡμέραι τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ* τοῦ Κ. Ράμφου. Μετὰ τὴ βιβλιοκρισία του αὐτῆ, ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Χρυσάλλις* τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1863, ὁ Βυζάντιος διατυπώνει ἐπίσης γενικὲς σκέψεις γιατὸ μυθιστόρημα στὴν Ἑλλάδα και προτείνει (ὅπως προηγουμένως οἱ Γ. Φλέσσας, Ν. Β. Βωτυρᾶς και Δ. Ι. Μαυροφρύδης) τὴν εἰσαγωγή σ' αὐτὸ και τὴν ἀξιοποίησιν θεμάτων ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ζωὴ, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία — ὥστε νὰ τὴν καταστήσῃ γνωστὴ στὰ εὐρύτερα στρώματα τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ.

21. Βλ. περ. *Πανδώρα* 10(1859-1860) 580.

22. Βλ. περ. *Ἐρατὸ* 1(1861) 9.

Ὁ Βυζάντιος ἀρχίζει τὴ βιβλιοκρισία του μὲ μιὰ γενικὴ διαπίστωση, ποὺ εἶναι ὀρθή: «Ἄν ὑπάρχει κλάδος τῆς ἐλληνικῆς φιλολογίας», μᾶς λέει, «ἀπιστεύτως παραμεληθεὶς ἤ, κάλλιον εἰπεῖν, οὐδέποτε ὑπάρξας, οὗτος εἶναι ἡ μυθιστοριογραφία»²³. Κατόπι, ἀφοῦ ἐπαινέσει ὅσους ἔγραψαν στὴν Ἑλλάδα «ὀλίγα ἔργα, τὰ ὁποῖα, καίτοι μὴ ἀπαρτίζοντα ἰθαγενῆ μυθιστοριογραφίαν, εἶναι ὅπωςδῆποτε ἄξια μεγάλης προσοχῆς», καταφέρεται κατὰ τῶν ἐχθρῶν τοῦ μυθιστορήματος, γιατί συνέτειναν στὴν ἀνυποληψία καὶ στὴν παραμέληση τοῦ «εἴδους». Στὴ θλιβερὴ κατάστασι τῆς «ἰθαγενεῦς» μυθιστοριογραφίας, παρατηρεῖ, «συνέτεινεν οὐκ ὀλίγον καθ' ἡμᾶς ἡ ἀνυποληψία ἣν κατόρθωσαν νὰ τῆ ἐγκολάψωσιν αἱ συνεχεῖς κατ' αὐτῆς κατακραυγαὶ καὶ σταυροφορίαι. Ὑπῆρξαν ἐν Ἑλλάδι ἄνθρωποι, σεβαστοὶ ἄλλως, οἱ ὁποῖοι, συμμερισθέντες τὰς ιδέας ξένων συγγραφέων, ὑπεστήριξαν ὅτι τὰ μυθιστορήματα εἶναι ἡ πανώλης τοῦ 19ου αἰῶνος, ὅτι καταστρέφουσι τὰ ἦθη, ὅτι ξηραίνουσι τὴν καρδίαν, ὅτι στρεβλοῦσι τὴν διάνοιαν» (ἔ.ἀ., σ. 56). «Καθ' ἡμᾶς τὰ μυθιστορήματα...», ὑποστηρίζει ὁ Βυζάντιος, «δὲν εἶναι οἱ καταστροφεῖς, ἀλλὰ δὲν εἶναι οὐδ' οἱ ἀναμορφωταὶ τῆς κοινωνίας, δὲν καθιστῶσι τοὺς ἀνθρώπους ἀγγέλους, ἀλλὰ δὲν τοὺς καθιστῶσι συγχρόνως οὔτε δαίμονας. Μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν γνωμῶν, ἐπίσης μεροληπτικῶν καὶ ὑπερβολικῶν, ὑπάρχει τρίτη, φυσικωτέρα καὶ ἀληθεστέρα, καθ' ἣν τὰ μὲν κακὰ μυθιστορήματα βλάπτουσι, τὰ δὲ καλὰ ὠφελοῦσι. Τὴν ἀρχὴν ταύτην ἔπρεπε προπάντων νὰ λάβωσιν ὑπ' ὄψιν οἱ εἰσαγγελεῖς τῆς ἐν Ἑλλάδι μυθιστοριογραφίας» (σ. 56) καί, ἀντὶ νὰ κρίνουν τὰ μυθιστορήματα ἀπὸ τὸν τίτλο τους, νὰ τὰ διαβάζουν ὡς τὸ τέλος, γιὰ νὰ γνωρίσουν τὴν ἀξία τους «μὴ δεσμευόμενοι ἀπὸ προλήψεις». «Ἄλλως τε ἡ μυθιστοριογραφία», σημειώνει τελειώνοντας τὶς γενικὲς παρατηρήσεις του, «ὅπως πολιτογραφηθῆ καὶ καλλιεργηθῆ ἐν Ἑλλάδι· ἔχει ἐξαιρετικῶς ὑπὲρ αὐτῆς δύο σπουδαῖα πλεονεκτήματα, ἅτινα πρέπει νὰ λάβῃ ἕκαστος ὑπ' ὄψιν· δύναται νὰ ἐξασκήσῃ σωτήριον ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς προόδου καὶ τοῦ πλουτισμοῦ τῆς γλώσσης καὶ δύναται νὰ συντείνῃ μεγάλως εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ δημόδη τὴν ἄγνωστον εἰς τοὺς πλείστους ἱστορίαν τοῦ βίου τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους» (σ. 56). Καί, ἀφοῦ ἀναπτύξει τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδραση ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει τὸ μυθιστόρημα στὴ γλώσσα καὶ στὸ ὕφος, καταλήγει μὲ τὸ ἐρώτημα: «Τίς δύναται ν' ἀρνηθῆ ἐπίσης ὅτι, ὅσαι σπουδαῖαι ἱστορίαι καὶ ἂν γραφῶσι, οὐδέποτε θὰ καταστῆ πάγκοινος ἢ προγονικὴ ἱστορία καὶ αἱ διαφοροὶ τοῦ ἔθνους τύχαι, ἐὰν δὲν μεταπέσωσιν εἰς τῆς μυθιστοριογραφίας τὸ κράτος καὶ ἐὰν ἡ ἀλήθεια δὲν περιβληθῆ τοῦ μύθου τὸ ἐπαγωγὸν προσωπεῖον;» (σ. 57).

Στὸ περιοδικὸ *Ἐπιτάλοφος* (τοῦ 1863) δημοσιεύτηκε μιὰ ἀνυπόγραφη βιβλιοκρισία γιὰ τὸν *Σαλβατόρο*, μεταφρασμένο μυθιστόρημα τοῦ Α. Dumas, ὅπου ὁ συγγρα-

23. Βλ. περ *Χρυσάλλης* 1 (1863) 56.

φέας της ἀναπτύσσει καὶ ὀρισμένες γενικὲς ἀπόψεις τοῦ γιὰ τὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος. Μᾶς λέει, στὴν ἀρχή, πὼς «τὸ μυθιστόρημα ἐν γενέει δύναται νὰ ὀρισθῆ ὡς ἔργον φαντασίας, μὴ ἔχον κανόνας ἀκριβεστέρους, τύπους μονιμωτέρους καὶ σκοπὸν ὀριστικώτερον τῆς ἰδιοτρόπου ταύτης δυνάμεως»· ὑποστηρίζει πὼς «τὸ μυθιστόρημα ἐρανίζεται ἐκ τῆς ἱστορίας πρόσωπα, ἤθη, συμβεβηκότα, καὶ προστίθησι τούτοις ὅσα κρίνει ἀναγκαῖα πρὸς τὸ δραματικὸν ἀποτέλεσμα τῶν παραστάσεων αὐτοῦ»· ἐπισημαίνει πὼς «τοῦ μύθου ἀποδεκτοῦ γενομένου [στὸ μυθιστόρημα], πᾶν ὅ,τι ἐκ τούτου προέρχεται εἶνε φυσικόν. Τὰ πάθη τῶν ἐπὶ τῆς σκηνῆς προσώπων διεγείρουσι τὰ τῶν ἀγνωστῶν, καὶ πολλάκις ἀναπτύσσουσι ταῦτα μετὰ θαυμασίας ταχύτητος, καὶ αἱ εὐαίσθητοι ψυχὰι εὐρίσκουσιν ἄπειρον ἠδονὴν εἰς τὰς ποικίλας ταύτας συγκινήσεις»²⁴. Ἄλλὰ στὴ συνέχεια τῆς βιβλιοκρισίας τοῦ ὁ ἀνώνυμος αὐτὸς συγγραφέας ἀντιγράφει ὀλόκληρα παραθέματα ἀπὸ τῆ βιογραφία «Ἀλέξανδρος Δυμᾶς», ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸν Ἐρατὸν τὸ 1861, καθὼς καὶ τὸ συμπέρασμά της, ὅτι «οἱ μυθιστοριογράφοι λοιπὸν κατέχουσι καὶ αὐτοὶ θέσιν παρὰ τοῖς λοιποῖς ἐπιστήμοσι» (ἔ.ἀ., σ. 107). Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο συγγραφέα, ποὺ ἔγραψε καὶ τὰ δυὸ κείμενα, καὶ ἀντέγραψε τὸν ἑαυτό του — διαφορετικὰ ὁ κριτικὸς τῆς Ἐπταλόφου εἶναι μέγας λογοκλόπος. Στὸ ἴδιο περιοδικόν, τὴν ἴδια ἐποχὴ, δημοσιεύτηκε καὶ μιὰ βιβλιοκρισία τοῦ Χρ. Σαμαρτσίδη γιὰ τὸ μεταφρασμένον ἔργο Ὁ Φιλάργγυρος καὶ ὁ θησαυρὸς αὐτοῦ τοῦ Ἐαυερίου Μαριμίερου. Ἐκεῖ ὁ Σαμαρτσίδης ἀντικρούει τοὺς ἀρνητὲς τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἴδους, παρατηρεῖ «οὐδ' εἶνε δίκαιον, χάριν μιᾶς ἢ δύο ἢ δέκα, νὰ καταδικάσωμεν πάσας τὰς μυθιστορίας», σημειώνει ὅτι «ἡ μυθιστορία ἐστὶν εἰκῶν ἠθῶν πάντοτε, ἀλλ' ἐδῶ μὲν θετικωτέρων, ἐκεῖ δὲ ἰδανικωτέρων», φέρνει ὡς σχετικὰ παραδείγματα ἓνα μυθιστόρημα τοῦ Sue κ' ἓνα τοῦ Hugo, τάσσεται μὲ τὴν πλευρὰ τοῦ δευτέρου καὶ καταλήγει, κλείνοντας τὸ γενικὸ μέρος τῆς βιβλιοκρισίας του, μὲ τὰ ἀκόλουθα: «Καὶ ὅμως, προτιμῶντες τὴν ἐπὶ ἰδανικωτέρων ἠθῶν στηριζομένην μυθιστορίαν, δὲν καταδικάζομεν τὴν μὴ τοιαύτην. Ἄπαγε! Δὲν ὁμοιάζομεν κατὰ τοῦτο τοὺς ἀντιπάλους ἡμῶν. Διατί; Διότι ἐν μὲν τῇ θετικωτέρᾳ μυθιστορίᾳ εὐρίσκομεν τὴν ἀνανάκλασιν τῶν ἀθλιότητων ἡμῶν, ἐν δὲ τῇ ἰδανικωτέρᾳ ὀσφραϊνόμεθα τὸν κρῖνον τὸν εὐαγγελιζόμενον τὴν προσεγγίζουσιν ἡμέραν τῆς ἠθικῆς τελειοποιήσεως»²⁵.

Προσθέτω ἀκόμα ἐδῶ, τελειώνοντας τὸ ἐπίμετρο αὐτό, καὶ τὴν ἐξέταση τεσσάρων χαρακτηριστικῶν κειμένων περὶ τοῦ μυθιστορηματος, ποὺ δημοσιεύτηκαν ἔπειτα ἀπὸ τὸ 1863 στὴν Ἑλλάδα καὶ μαρτυροῦν τὴν ἐχθρότητα ἐναντίον τοῦ «εἴδους» — καὶ

24. Βλ. περ. Ἐπτάλοφος 2(1863-1864) 107.

25. Βλ. περ. Ἐπτάλοφος 2(1863-1864) 261.

ιδίως έναντίον τῆς κακῆς ἐπίδρασης τῶν μεταφρασμένων ξένων μυθιστορημάτων — πού επικρατοῦσε στους κύκλους τῶν λογίων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Θὰ ἐπιμείνω περισσό-
τερο στὸ πρῶτο κείμενο (τοῦ Ἀγγέλου Σ. Βλάχου) καὶ στὸ τέταρτο (τοῦ Ἡλία Ζερ-
βοῦ Ἰακωβάτου), γιατί εἶναι περίπου ἄγνωστα στὴν ἔρευνα. Ὁ Ἀγγελος Σ. Βλάχος
ἀφιερώνει ὅλη σχεδὸν τὴ βιβλιοκρισία του γιὰ τὸν Χαλὲτ Ἐφέντη τοῦ Κ. Ράμφου, πού
δημοσιεύτηκε στὴν *Πανδώρα* (τὸ 1867-1868), στὴν ἐπίθεση κατὰ τῶν μεταφράσεων
ξένων μυθιστορημάτων, ὅπως γίνονταν τότε στὴν Ἑλλάδα — ἐνῶ δέχεται τὸ μυθιστό-
ρημα ὡς ἄξιο λογοτεχνικὸ εἶδος, ἀποκαλεῖ τὴ «μυθιστορία» «ὀψιγενῆ τῆς διηγημα-
τικῆς ποιήσεως ἀδελφῆν»²⁶ καὶ προτείνει «τὴν συγγραφὴν ἑλληνικοῦ, ἐθνικοῦ μυθι-
στορήματος» (ἔ. ἀ., σ. 342), μὲ θέματα ἀπὸ τὸν «ἐθνικὸν βίον τῆς Ἑλλάδος» (σ. 341),
ὅπως προηγουμένως καὶ οἱ Γ. Φλέσσας, Ν. Β. Βωτυρᾶς, Δ. Ι. Μαυροφύδης
καὶ Ἀλ. Σ. Βυζάντιος. Ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ Ἀγγέλου
Βλάχου, μὲ τὴν ὁποία ἀναπτύσσεται προηγούμενη θέση τοῦ Ἀλ. Σ. Βυζαντιοῦ
καὶ ἀποδίδεται ἡ ἀπουσία ἀξιόλογων μυθιστορημάτων ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ
λογοτεχνία στὴν καταδίκη καὶ τὴν κατακραυγὴ, πού εἶχε ξεσπάσει τότε, κατὰ
τῶν μεταφράσεων ξένων μυθιστορημάτων. Παραθέτω ἐδῶ ἐκτενῆ ἀποσπάσματα
ἀπὸ τὴ βιβλιοκρισία αὐτή: «Ὅσο βρίθει ἡ νεωτέρα ἡμῶν φιλολογία», ὑποστηρίζει ὁ
συγγραφέας της, «κακῶν μεταφράσεων κακῶν ξένων μυθιστορημάτων, τόσω спа-
νίζει πρωτοτύπων ἀξίων λόγου μυθιστορικῶν προϊόντων καὶ μάλιστα ἐθνικῶν ἐχόντων
τὴν ὑπόθεσιν. Ἄν δ' ἐπελαμβάνετό τις νὰ ἀναζητήσῃ καὶ ἀνεύρῃ τὸν λόγον τοῦ φαινο-
μένου τούτου, ἂν ἐπεχειρεῖ νὰ ἐξηγήσῃ διατί ὁ ἐθνικὸς τῆς Ἑλλάδος βίος τοσοῦτον
ὀλίγους εὔρε παρ' ἡμῖν τοὺς μυθιστορικοὺς μεταλλευτάς, ἐνῶ τουναντίον ὁ ἄφθονος
συρφετὸς τῆς ξένης καὶ ιδίως τῆς γαλλικῆς μυθιστοριογραφίας, μεταγγιζόμενος
ἐναμίλλως ὑπὸ τῶν ἀποσχόλων παιδῶν εἰς τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν, στρεβλοῖ ἀπανθρώ-
πως οὐχὶ μόνον αὐτὴν, ἀλλὰ καὶ τὰς καρδίας καὶ τὸν νοῦν καὶ τὰ ἦθη αὐτὰ τῆς ἀπίρου
καὶ ἀνερματίστου νέας γενεᾶς, πολλὰ ἠδύνατο νὰ εὔρῃ τὰ αἷτια τῆς τοιαύτης καταστά-
σεως, καὶ εἰς μακρὸν νὰ ἀναχθῆ πέλαιος ὑποθέσεων. Ἴσως ὅμως αὐτὴ ἡ παράδοξος
πλημμυρὶς τῶν ἐκ τοῦ ξένου μυθιστορικοῦ βορβόρου μεταφράσεων, κορυφωθεῖσα
καὶ ὑπερχειλίσασα, ἐξητέλισε τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἐλαφροῦς φιλολογίας εἰς τὰ ὄμματα
τῶν δυναμένων ἐπιτυχῶς τὰ καλλιεργήσωσι τὸ ἄλλως εὐχαρι τοῦτο φυτὸν ἐπὶ γῆς
ἐλληνικῆς» (σ. 341).

Στὴ συνέχεια τῆς βιβλιοκρισίας του ὁ Ἀγγελος Βλάχος μᾶς λέει πὼς «τὸ κακὸν
[τῶν μεταφράσεων] ἀληθῶς ἐπλεόνασε καὶ ὑπερῆρε τὰς κεφαλὰς ἡμῶν», γιατί κατὰ τὰ
τελευταῖα χρόνια «οὐδὲν σχεδὸν ἄλλο... ἐδημοσιεύετο καὶ ἀνεγινώσκετο ἐν Ἑλλάδι ἢ

26. Βλ. περ. *Πανδώρα* 18(1867-1868) 342.

μεταφράσεις τῶν ἔργων τοῦ Δυμᾶ, τοῦ Σύη καὶ τοῦ Φεβάλλ). «Χωρὶς τῆς ἐλαχίστης καλλαισθησίας», συνεχίζει, «ὀδηγούσης τὴν ἐκλογὴν, χωρὶς ἱκανότητος χειραγωγούσης τὴν μετάφρασιν, ἑκατοντάδες μετ' ἑκατοντάδας ἐκ τῶν ἐφημέρων καὶ ἀποβλήτων ἐκείνων διανοητικῶν προϊόντων τῆς Δύσεως, ἀφ' ὧν καὶ ἐν τῇ πατρίδι των ἔτι, τῇ Γαλλίᾳ, ἤρχιζον ἀποστρέφοντες τὴν κεφαλὴν, μετεφέροντο εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἀναγγελλόμενα διὰ μυριάδων ἀγγελιῶν καὶ προπεμπόμενα διὰ τῶν τυπικῶν ἐπιροτήσεων καὶ ἐγκωμίων τῶν ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων» (σ. 341). Κατόπι ὁ Ἄγγελος Βλάχος χωρίζει τοὺς μεταφραστὲς σὲ δύο κατηγορίες —σὲ δύο «διάφορα καὶ καθαρῶς διακεκριμένα τάγματα», ὅπως τὰ ἀποκαλεῖ. Τὸ πρῶτο ἀποτελοῦσαν ὄσοι, «συναισθανόμενοι ἴσως τὰς ὀλεθρίους τοῦ ἔργου των συνεπειάς, ... ἀδιαφόρου χάριν προφανοῦς καὶ ἀμέσου χρηματικοῦ κέρδους... Τὸ τάγμα τοῦτο τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος κερδοσκοποῦντων ἐκ τῆς διαφθορᾶς καὶ ἐξαμβλώσεως τῆς καλαισθησίας τοῦ κοινοῦ... ὑπῆρξε τὸ ὀλεθριώτερον. Πᾶν ὅ,τι τερατῶδες καὶ ἀπόβλητον παρήγαγον οἱ κατ' ἐμπορίαν καὶ εἰς τέρψιν ἀπογοητευμένου κοινοῦ μισθαρνοῦντες ἀργοὶ κάλαμοι τῶν Γάλλων μυθιστοριογράφων μετηγγίσθη εἰς τὸν ἄπειρον νοῦν καὶ τὰς ἀγνάς ἔτι καρδίας τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν, ἐτυπώθη εἰς χιλιάδας ἀντιτύπων, ἐπλημμύρισε τὰ βιβλιοπωλεῖα, τὰς βιβλιοθήκας καὶ τὰς οἰκίας καὶ αὐτῶν ἔτι τῶν ἀπορωτάτων...» (σ. 341-342). Τὸ δεύτερο «τάγμα», κατὰ τὸν Ἄγγελο Βλάχο, «δὲν ἀπέβλεπεν εἰς κέρδος, ἀλλ' εἰς δόξαν συγγραφικὴν ἀποτελούμενον ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐκ μαθηταρίων μόλις ἀποπερατωσάντων τὰς ἐγκυκλίους αὐτῶν σπουδᾶς, καὶ μέγαν αἰσθανομένον κνισμὸν νὰ ἴδωσιν ἑαυτοὺς τυπωμένους καὶ νὰ κληθῶσι συγγραφεῖς, εἰργάζετο καὶ αὐτό, βοθηθεῖα γραμματικῆς καὶ λεξικοῦ καὶ διδασκάλου, εἰς πλουτισμὸν τοῦ διανοητικοῦ θερμοστέγου, ὅπου μετεφυτεύοντο τὰ μυθιστορικὰ προϊόντα τῆς Ἑσπερίας. Ἄν δὲ ὁ πρῶτος ἐκεῖνος τῶν μεταφραστῶν ὄμιλος ὑπῆρξεν ὀλεθριώτερος, οὗτος ὅμως ὑπῆρξεν ἀναντιρρήτως ὁ πολυπληθέστερος καὶ ὁ κωμικώτερος· οὗτος ἐφρόντισεν οὐχὶ μόνον ἀπλῶς περὶ μετάφρασεως, ἀλλὰ καὶ περὶ κακῆς μετάφρασεως» (σ. 342).

«Οὕτω δὲ ἡ ταλαίπωρος μυθιστορικὴ φιλολογία τῆς Δύσεως», παρατηρεῖ πιὸ κάτω ὁ Ἄγγελος Βλάχος, «κακῶς ἐκλεγομένη καὶ χειρὸν μεταφραζομένη, κατήντησε βαθμηδὸν ὁ ἀποπομπᾶος τράγος τῶν Ἑλλήνων Κατῶνων, καθ' οὗ ἐκενοῦντο, καὶ δικαίως, αἱ ἀραι καὶ οἱ προπηλακισμοὶ παντὸς εὐφρονος, κηδομένου οὐ μόνον τῆς καλλαισθησίας καὶ τῆς ἠθικῆς μορφώσεως τοῦ κοινοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς γλώσσης τῆς ἑλληνικῆς· καὶ τὰ μυθιστορήματα, ὧν τὰ ἀποβλητότερα καὶ ὑπὸ τὴν ἀπαισιωτέραν αὐτῶν μορφήν εἶχε γνωρίσει ὁ Ἕλληνας, ἐσήμαινον καὶ σημαίνουσιν ἴσως ἔτι καθ' ἡν στιγμὴν γράφομεν, ὄργανα διαφθορᾶς, βιβλία σατανικά, βιβλία ἀποσκορακιστέα, στρεβλωτὰς τῆς τε διανοίας καὶ τῆς γλώσσης τοῦ Ἕλληνος. Τίς, ἐν τοιαύτῃ ἠθικῇ ἐκπτώσει τοῦ μυθιστορήματος παρ' ἡμῖν, ἤθελεν εὐρεθῆ ὁ εὐθαρσῆς καὶ γενναῖος, ὅστις θ'

ἀπετόλμα νὰ πλεύσῃ ἄνω ποταμῶν, νὰ περιφρονήσῃ τὴν κατὰ τῶν μυθιστορημάτων ἐγειρομένην ὑπὸ παντὸς τιμίου καὶ πεφωτισμένου ἀνθρώπου κραυγὴν, καὶ νὰ δαπανήσῃ τὸ διανοητικὸν αὐτοῦ τάλαντον εἰς συγγραφὴν ἑλληνικοῦ, ἐθνικοῦ μυθιστορήματος; Ὀλίγοι βεβαίως θὰ ἦσαν τοιοῦτοι, πολὺ ὀλίγοι, καὶ ὀλίγοι ὑπῆρξαν πραγματικῶς. Ἡ κατὰ τοῦ μυθιστορήματος γενικὴ κατακραυγὴ ἐδειλίασε τοὺς δυναμένους νὰ μεταφυτεύσωσιν αὐτὸ ἐπιτυχῶς ἐπὶ πατρίας γῆς, καὶ μόλις που σπάνιαί τινες προέκυψαν διαμαρτυρήσεις κατὰ τῆς ἀδίκου ἐκείνης καταδίκης. Ἀδίκου εἶπομεν, διότι δὲν δυνάμεθα, τὸ καθ' ἡμᾶς, νὰ συμμερισθῶμεν τὴν γνώμην τῶν φρονησάντων καὶ φρονούντων ἔτι ὅτι τὰ μυθιστορήματα εἰσὶ προγραπτέα ἐκ τῆς πολιτείας τῶν γραμμάτων... Ἄν ὑπῆρξαν καὶ ὑπάρχουσιν ἔτι μυθιστορήματα ἄξια τῆς καταδικαστικῆς ψήφου παντὸς σπουδαίου ἀνδρός, ἀπορριπτέα ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν, καλλαισθητικὴν καὶ ἠθικὴν, ἢ ἂν ἐγράφησαν ἐν παντὶ καιρῷ καὶ τόπῳ μυθιστορίαι συντελέσασαι εἰς ἔκλυσιν τῶν κοινω-νικῶν ἠθῶν καὶ ἐξάμβλωσιν τῆς αἰσθήσεως τῶν ἀναγιγνωσκόντων, δὲν εἶνε βεβαίως τοῦτο λόγος νὰ ριφθῇ μέλαινα ψῆφος καθ' ὅλης τῆς μυθιστορικῆς φιλολογίας, καὶ ν' ἀποκηρυχθῇ κατ' ἀρχὴν ἐν γένει ἡ μυθιστορία, ἡ ὀψιγενὴς αὕτη τῆς διηγηματικῆς ποιήσεως ἀδελφῆ... Ἡ ἀπλῆ αὕτη σκέψις ἔπρεπε νὰ παρακινήσῃ τοὺς παρ' ἡμῖν δυναμένους, καὶ παρεκίνησεν εὐτυχῶς τινὰς ἐξ αὐτῶν, εἰς συγγραφὴν ἑλληνικῶν μυθιστορημάτων, καὶ μάλιστα ἐθνικῶν ἐχόντων τὴν ὑπόθεσιν. Παρὰ νὰ ἔχωσιν αἱ δεσποινίδες ἡμῶν πρόχειρον τὴν ἐκμάθησιν τῆς ἱστορίας τοῦ αἰῶνος τοῦ ΙΔ' καὶ ΙΕ' Λουδοβίκου ἐν τοῖς μυθιστορήμασι τοῦ Δυμᾶ, κάλλιον βεβαίως θὰ ἦτο νὰ καθίσταντο αὐταῖς προσι-τώτεραι δι' ἐθνικῶν μυθιστορημάτων αἱ δραματικαὶ σελίδες τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, τῆς φραγκοκρατίας, τῆς ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν δουλείας ἡμῶν, τῶν ὠμοτήτων τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, τῶν ραδιουργιῶν τῶν σεραγίων καὶ τοσοῦτων ἄλλων ἀποκρούφων καὶ δυσαναγενῶτων περιόδων τῆς πατρῆου ἱστορίας, καὶ ἀντὶ νὰ γράφωσιν οἱ ἄλλοθενεῖς τὴν Ὑπατίαν, τὴν Θεοδώραν Φραντζῆ, τὰς Ἀθήνας, προτιμότερον βεβαίως ἦθελεν εἶσθαι νὰ ὀφείλωνται ταῦτα εἰς ἑλληνικὸν κάλαμον καὶ ν' ἀποτείνωνται ἀμέσως εἰς Ἑλληνας ἀναγνώστας» (σ. 342-343).

Λίγο ἀργότερα, πάλι στὴν Πανδώρα (τοῦ 1869-1870), δημοσιεύτηκε σὲ δυὸ συνέχειες ἡ ἐκτενὴς μελέτη τοῦ Α. Ζανετάκη Στεφανοπούλου «Περὶ τοῦ γαλλικοῦ μυθιστορήματος καὶ τῆς ἐπιρροῆς αὐτοῦ ἐπὶ τὰ ἐν Ἑλλάδι ἦθη»²⁷. Ὁ συγγραφέας τῆς ἐπικρίνει τὴν κακὴ ἐπίδραση τοῦ ξένου μυθιστορήματος, ἐπαινεῖ ὀρισμένους Νεοέλληνας μυθιστοριογράφους καὶ ζητᾶ, ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι προηγουμένως, «ἐθνικὸν μυθιστόρημα» — δηλαδὴ ἑλληνικὰ θέματα ἀπὸ τὸ νεοελληνικὸ μυθιστόρημα. «Εἶναι κατεπεύγον», σημειώνει καταλήγοντας, νὰ ἀντιταχθοῦμε «εἰς τὴν ὀλεθρίαν ἐπιρροὴν τοῦ ξένου

27. Βλ. περ. Πανδώρα 20(1869-1870) 72-76 καὶ 81-86.

μυθιστορήματος δημιουργούντες τὸ ἐθνικὸν μυθιστόρημα... Ἡ δὲ ἱστορία τοῦ ἡμετέρου Βυζαντινοῦ κράτους, ὁ ἡμέτερος μεσαίων, ὅστις λήγει μόνον τὸ 1821, ὁ ἱερός ἡμῶν ἀγὼν, καὶ ἡ παρούσα τῆς Ἀνατολῆς κατάστασις παρέχουσι δραματικὰς ὑποθέσεις λίαν περιέργους καὶ σπουδὰς ψυχολογικὰς πολὺ μᾶλλον ψυχαγωγικὰς ἢ αἰ τῶν ἐσπερίων λαῶν. Ἐκ τῶν ἀξιολόγων μυθιστορημάτων τῶν ἐμπνευσθέντων ἐκ τῶν ἀναμνήσεων τῆς ἡμετέρας ἱστορίας καὶ ἐκ τῆς παρουσίας καταστάσεως τῆς καθ' ἡμᾶς κοινωνίας, ἀναφέρομεν τὸν ὑπὸ Ἀλεξ. Σούτσου Ἐξόριστον, τὸν ὑπὸ τοῦ κ. Ἀ. Ρ. Παγκαβῆ Ἀθθέντην τοῦ Μωρέως, τὴν Δειλάν, τὸν Συμβολαιογράφον, τὸν ὑπὸ τοῦ κ. Π. Καλλιγᾶ Θάνον Βλέκαν, τὸν ὑπὸ τῆς Εὐανθίας Καίρη Νικήρατον καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Στ. Ξένου Ἡρωίδα (ἔ.ἀ., σ. 85)²⁸. Τὸ 1882 δημοσιεύτηκε στὴν Κωνσταντινούπολη ἡ Παρωδικὴ Μικρογραφία Μυθιστορημάτων τοῦ Μ. Χουρμούζη, βιβλίον 63 σελίδων, ποῦ ἀποτελεῖ μιὰ διακωμώδηση τῶν μυθιστορημάτων καὶ ἔσων τὰ διαβάζουν. Χωρίζεται σὲ τρία μέρη: στὸν πρόλογο, ποῦ εἶναι ἕνας εἰρωνικὸς διάλογος, ὑποτιμητικὸς γιὰ τὸ μυθιστόρημα· στὸ κύριον μέρος, ποῦ ἀπαρτίζεται ἀπὸ μιὰ παρωδία μυθιστορήματος· καὶ στὸν ἐπίλογο, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ τίς λίγες θετικὰς κρίσεις τοῦ Χουρμούζη γιὰ ὀρισμένα ἀφηγηματικὰ ἔργα, ὑπάρχει καὶ μιὰ εὐθεία ἐπίθεση κατὰ τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἴδους. Διαβάζουμε π.χ. στὸν ἐπίλογο αὐτό: «Εἰ χλωρὴ παροιήσεις, ὑποσκάζειν μαθήσει. Καί, ὡς λέγομεν σήμερον, “ὅποιος κοιμηθῆ με τὸν στραβόν, τὸ πρωτὶ ἀλλοιθωρίζει”». Αὐτὸ ἔπαθα κι' ἐγὼ· ἀναγνώσας μυθιστορήματα καὶ θελήσας νὰ γράψω παρωδικὴν μικρογραφίαν αὐτῶν, παρ' ὀλίγον νὰ γράψω μυθιστόρημα! Καὶ ἀπόδειξις ἡ λεπτομερῆς, μωρόλογος δηλαδὴ, περιγραφὴ τοῦ εὗρους καὶ ὕψους θυρῶν καὶ παραθύρων, ἐπίπλων καὶ χρωμάτων, ἀμαξῶν καὶ ἵππων καὶ ἵπποκόμων καὶ μαστίγων καὶ ὀπλῶν, καὶ ρεμβασμοὶ καὶ νωχέλεια, καὶ παλμοὶ καὶ δάκρυα διαυγῆ καὶ πολλὰ ἄλλα τοιαῦτα μωρολογήματα, διότι καὶ ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀναπόφευκτα συστατικὰ τερπνοῦ καὶ ἐπαγωγοῦ καὶ ἀξιαναγνώστου μυθιστορήματος!»²⁹.

Τῆ σφοδρότερη ὥστόσο ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ μυθιστορήματος πραγματοποιήσε ὁ Ἡλίας Ζερβὸς Ἰακωβάτος, στὸ βιβλίον του *Κριτικὴ ἐπὶ τῶν συγχρόνων μυθιστορημάτων*, 54 σελίδων, ποῦ δημοσιεύτηκε στὴν Κεφαλληνία τὸ 1889. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἕναν βίαιον λίβελλο κατὰ τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἴδους. Ἡ ἐπίθεση αὐτὴ τοῦ Ζερβοῦ

28. Ἀναφέρω ἀκόμα ἐδῶ τὴ μελέτη τοῦ Ἀντωνίου Φραβασίλη, *Περὶ τῆς μυθιστοριογραφίας ἐν Ἰταλίᾳ ἀπὸ τοῦ 1860*, Ἀθήναι 1879, σ. 1-44, ποῦ εἶναι «μετατύπωσις ἐκ τῶν τευχῶν ΣΤ' καὶ Ζ' τοῦ Γ' τόμου τοῦ Παρνασσού» ὥστόσο ἡ ἐνασχόληση τοῦ συγγραφέα τῆς στρέφεται ἀποκλειστικὰ γύρω ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ μυθιστόρημα, ποῦ δὲν τὸ συσχετίζει μετὰ τὸ νεοελληνικόν.

29. Βλ. Μ. Χουρμούζη, *Παρωδικὴ Μικρογραφία Μυθιστορημάτων*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1882, σ. 57. Γιὰ τὸ βιβλίον αὐτὸ βλ. καὶ Τάσον Λιγνάδη, *Ὁ Χουρμούζης*, 1986, σ. 413-415.

Ίακωβάτου, πού βασίζεται κυρίως στην ήθικη πλευρά του θέματος, είναι άδικαίωτη, πρώτα πρώτα γιατί είναι σχοινοτενής κι' έχει πολλές επαναλήψεις τών ιδίων πραγμάτων κι' επιχειρημάτων· και κατά δεύτερο λόγο γιατί παρουσιάζεται με μεγάλη χρονική καθυστέρηση: έπειτα από άρκετά άξιόλογα ιστορικά, ή άλλα, νεοελληνικά μυθιστορήματα κι' έπειτα από τή γενική επικράτηση και καταξίωση του μυθιστορήματος, ως λογοτεχνικού είδους, στη δυτική Εύρώπη. Έξάλλου, ό συγγραφέας του βιβλίου δέν είναι ένήμερος στην ξένη μυθιστοριογραφία, ούτε χρησιμοποιεί συγκεκριμένα στοιχεΐα γι' αυτήν· από τούς πολλούς και σημαντικούς ξένους μυθιστοριογράφους τής εποχής εκείνης αναφέρει μόνο τó Hugo³⁰, τόν Walter Scott (σ. 19-20) και τόν Flaubert (σ. 27), για να τούς επικρίνει και να τούς καταδικάσει — άλλα δέν φαίνεται να έχει διαβάσει τά έργα τους, και μιλά γι' αυτούς με γενικότητες, βασιζόμενος ίσως σέ ό,τι έχει πληροφορηθεί από άλλους. Τó βιβλίό του βρίσκεται «έκτός τόπου και χρόνου» ακόμα και για τήν Ελλάδα του 1889. Παραθέτω έδω πολλά αποσπάσματα από τó περίπου άγνωστο αυτό βιβλίό, ώστε να τó καταστήσω περισσότερο γνωστό. Στην άρχή τών αναπτύξεών του ό Ζερβός Ίακωβάτος δέχεται τή μεγάλη διάδοση κι' επίδραση του μυθιστορήματος: «Τά άβρά και πολυζήτητα ταύτα προϊόντα τής νεωτέρας δυτικής φιλολογίας», γράφει, «ώς εκ του γενικού και άκατασχέτου πόθου μεθ' ού αναγινώσκονται, άνήχθησαν ούτως είπειν εις είδός τι νέου Ευάγγελίου και νέας κατηχήσεως» (σ. 4)· γι' αυτό και αποφασίζει ν' ασχοληθεί με τó «είδος», θέτοντας τρία σχετικά θέματα προς συζήτηση: «1ον τó σύγχρονον μυθιστόρημα εις έαυτό υπό τεχνικήν και ψυχολογικήν έποψιν· 2ον τήν επίδρασιν αυτού επί τών ψυχών τών αναγνωστών· και 3ον τās συνεπίαις του επί του διανοητικού και ήθικου κοινωνικού βίου» (σ 6). Και για τά τρία αυτά θέματα διατυπώνει άρνητικές παρατηρήσεις και κρίσεις.

Στη συνέχεια του δοκιμίου του μάς δίνει έναν γενικό όρισμό του μυθιστορήματος παρατηρώντας ότι «ή λέξις romanzo ούδέν άλλο άνέκαθεν έσήμαινεν, είμη συλλογήν ή αφήγησιν γεγονότων ιστορικών ή ιδανικών, καλλωπισμένων με φαντασιώδεις περιγραφάς» (σ. 7), για να δηλώσει κατόπι πώς «τό σύγχρονον όμως μυθιστόρημα είναι υπό πᾶσαν έποψιν δηλητηριώδες» (σ. 9-10). «Ό σύγχρονος μυθιστοριογράφος», κατά τόν συγγραφέα, «δέν είναι ως ό γλύπτης... δέν είναι ως ό ζωγράφος... δέν είναι ως ό ποιητής... όχι, δέν είναι έφάμιλλος τούτων. Ό μυθιστοριογράφος τών ήμερών μας είναι κάτι τó κατώτερον, κοινότερον, ύλικώτερον... Τί είναι λοιπόν ό μέγας ούτος γόης τής συγχρόνου εποχής; Ούδέν άλλο ή άπλοϋς γενοσυλλέκτης, απρόσωπος τής γυμνής φύσεως αντιγραφεύς και άκριβής όσον ένεστι τών πραγμάτων είσηγητής· άκά-

30. Βλ. Ήλια Ζερβού Ίακωβάτου, *Κριτική επί τών συγχρόνων μυθιστορημάτων*, Κεφαλληνία 1889, σ. 17-18.

ματος, ἄσωτος, ἀτελεύτητος ἐν τοιαύτῃ ἐργασίᾳ. Οὐδεμία φειδῶ συνοδεύει τὰς συλλογὰς του, οὐδεὶς νόμος κανονίζει τὰς ἀντιγραφάς του, οὐδὲν ὄριον ἢ φραγμὸς περιστέλλει τὰς ἐκθέσεις του» (σ. 10-11). «Ἡ γυμνὴ φύσις καὶ τὰ γεγονότα», συνεχίζει ὁ Ζερβὸς Ἰακωβάτος, «εἶναι τὰ μόνα στοιχεῖα καὶ αἱ βάσεις ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐρείδεται τὸ μυθιστορικὸν οἰκοδόμημα· ὕλη ἄνευ τινὸς πνεύματος καὶ δημιουργία ἄνευ ἠθικῆς ζωῆς» (σ. 12). Κατόπιν ἀναφέρεται στὰ πρόσωπα τοῦ μυθιστορήματος καὶ στὶς περιγραφές του. Γιὰ τὰ πρῶτα μᾶς λέει: «Πάθη ποταπά, ὄρμαλ φυσικαί, ὀρέξεις καὶ ἐνστικτα κοινὰ καὶ εἰς τὰ κτήνη, εἶναι ὅλος ὁ ἠθικὸς πλοῦτος τῶν προσώπων του· ταῦτα οὐδέποτε ἀνυψοῦνται ὑπεράνω ἑαυτῶν· χαρακτῆρες πυγμαῖοι ἔρπου πάντοτε πρὸς τὴν γῆν· ἀνώτερον ὀρίζοντα οὔτε γνωρίζουν, οὔτε ἐννοοῦν» (σ. 13)· καὶ γιὰ τὶς περιγραφές: «Ὁ σύγχρονος μυθιστοριογράφος διὰ τῶν διεξοδικῶν περιγραφῶν του, ὁμοιάζει μὲ ἄνθρωπον πλανηθέντα ἐπὶ πλεῖστα ἔτη ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ διηγούμενον μετὰ γερωντικῆς ἀπεραντολογίας καὶ τὰς μᾶλλον ἀδιαφόρους περιπετείας τοῦ βίου του, ὥστε διὰ τῆς ἀκουράστου αὐτῆς ἀδολοσχίας του, κατακουράζει καὶ στενοχωρεῖ τοὺς σπουδαίους ἀναγνώστας του ἢ ἀκροατάς του... Οὐδὲν διαφεύγει τὸ βλέμμα αὐτοῦ τοῦ κυνικοῦ κατασκόπου· οὐδεμία αἰδῶς, οὐδεὶς σεβασμὸς τὸν περιστέλλει. Θέλει νὰ ᾔνοι πιστὸς ἀντιγραφεὺς» (σ. 14-15). Ἡ φαντασία, ἐξἄλλου, «εἶναι πάντῃ ξένη ἀπὸ τὸ σύγχρονον μυθιστόρημα» (σ. 16) καὶ «ἡ ἔξοδος ἢ λύσις του εἶναι σχεδὸν πάντοτε θλιβερά... Πένθος, δάκρυα, ἀπογοήτευσις καὶ ἀπελπισία εἶναι τὸ πέρας καὶ ὁ καρπὸς τῆς ἀναγνώσεως» (σ. 16-17).

Πιο κάτω ὁ Ζερβὸς Ἰακωβάτος ἐπικρίνει τὸν Flaubert, γράφοντας: «Ὁ Φλωβέρτ, ὅστις θεωρεῖται ὡς ἱεράρχης τοῦ πραγματισμοῦ, ἐπαγγέλλεται ὅτι τὸ πᾶν λήγει εἰς μηδέν, καὶ οἱ ὀπαδοὶ του κατὰ κόρον ἐπανέλαβον τὰς θεωρίας του ἐπὶ τῆς παγκοσμίου μηδενικότητος. Ὁ μυθιστοριογράφος διαγράφων ἐκ τῶν προσώπων του τὴν ψυχὴν, ἐξετάζει μόνον καὶ κρίνει αὐτὰ ὡς κτήνη κινούμενα κατὰ τὰ ἐνστικτα, τὰς ὀρέξεις καὶ τὰς ὀρμάς των» (σ. 27). Ἡ «ἐλαστικότητα» ἐξἄλλου τοῦ μυθιστορήματος, κατὰ τὸν συγγραφέα, τὸ κάνει νὰ «φιλοξενεῖ» ὅλα τὰ πάθη, ἐνῶ «ὁ ἔρωσ ἐμεινε παντοῦ καὶ πάντοτε τὸ προτιμώμενον καὶ στερεότυπον αὐτοῦ ἀντικείμενον· εἶναι ὁ ἄζων πέριξ τοῦ ὁποίου στρέφεται καὶ κινεῖται ἡ ὅλη μηχανή» (σ. 33). Ἄλλὰ ποιὸς «ἔρωσ»; «Ὁ ἐκφυλισθεὶς καὶ χυδαῖσθεὶς» (σ. 34). Δικαίως κατηγόρησαν τὸ μυθιστόρημα, παρατηρεῖ ὁ Ζερβὸς Ἰακωβάτος, ὅτι εἰσάγει καὶ γενικεύει τὴ διαφθορά, γιὰ τὴ «σελίδες ὅπου ἀφηγοῦνται μετὰ περιέργου ἀναλυτικῆς ἀκριβείας σκηναὶ ἐρωτικαὶ καὶ ἀσελγειαὶ δὲν ἀναγινώσκονται ἀτιμωρῆτως. Εἶναι φύσει δηλητηριώδεις καὶ μiasματικά, τῶν ὁποίων αἱ νοσώδεις ἀποφοραὶ δὲν ἐπιδρῶσιν ἀπλῶς ἐπὶ τῶν ἀναγνωστῶν, ἀλλ' ἀπορροφῶνται καὶ ἀφομοιοῦνται μετ' αὐτῶν... Ψυχὰ ἀθῶα, ἄπειροι καὶ τρυφεραὶ εἶναι ἀδύνατον ν' ἀνθῆξωσι εἰς τοιοῦτους πειρασμούς, καὶ ν' ἀνυψωθῶσιν εἰς ὑψηλό-

τερον όρίζοντα από τόν βορβορώδη, όν τούς παρουσιάζει άεννάως τó σύγχρονον μυθιστόρημα. Έξ αυτού ούτε άληθείς ιστορικάς γνώσεις άρύονται, ούτε μεγαλειόν ιδεών, ή εύγένειαν αίσθημάτων, ή σεμνότητα βίου, ή αυστηρότητα ήθών ή αιδώ και σεβασμόν πρós έαυτάς και πρós τούς άλλους άποκοϋν» (σ. 37-38). «Πάθη άτίθασσα», μάς λέει στη συνέχεια ό Ζερβός Ίακωβάτος, «συλλήψεις ένοχοι, ιδέαι άγενεΐς, γλωσσα άξεστος και βωμολόχος, πράξεις άχρεΐαι, σχέδια τολμηρά, τών όποίων ή άποτυχία ότε μόν αυξάνει τήν έέργειαν, ότε δέ τήν άπελπισίαν, σπαραγμοί και δάκρυα μετ' άγρίων ήδονών και άσέμων όρχήσεων συμπεφυρμένα, ιδού έν όλίγοις ό πίναξ τών εικώνων, τας όποιάς έν έκτάσει και λεπτομερεία προσφέρει ό μυθιστοριογράφος» (σ. 39). Πρós τó τέλος του δοκιμίου του ό συγγραφέας έπιχειρεΐ μιá άπότομη στροφή: «Μ' όλα ταϋτα», σημειώνει, «δέν έννοοϋμεν ν' αποβάλλωμεν έντελώς και νά καταρασθώμεν τó άλλως εύφυές τουτο προϋόν τής συγχρόνου φιλολογίας, όταν συντάττηται κοσμίως ως πρέπει... Δέν είμεθα άποκλειστικοί ή φανατικοί ή παραδοξόφρονες, άποκρούομεν τήν κατάχρησιν και άτέλειαν αυτού ως και παντός έτέρου έργου » (σ. 50-51). ώστόσο και πάλι, άμέσως πιό κάτω, προβαίνει στη σύσταση: τó μυθιστόρημα, «ώς γράφεται σήμερα νά μήν ήναί τó προσφιλές και άνεπιφύλακτον άνάγνωσμα νέων και νεανίδων», γιατί μολύνει και φθειρεί τά χρηστά ήθη (σ. 51). Η στροφή αυτή του τέλους πρós κάποια έμμεση άποδοχή τών «καλών» μυθιστορημάτων έρχεται σέ όξεία αντίθεση με τήν έντονη έπιθετικότητα κατά του «είδους» και με τήν άμείλικτη καταδίκη του, πού παρατηροϋνται σέ όλες τις προηγούμενες σελίδες του δοκιμίου. “Όσα γράφει ό Ζερβός Ίακωβάτος είναι έμφανεΐς ύπερβολές — χαρακτηριστικές όμως του μισαλλόδοξου πνεύματος τής έποχής ενάντιον του μυθιστορήματος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΤΕΣΣΕΡΑ ΑΓΝΩΣΤΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ 1839-1853

Ἀπὸ τὰ τέσσερα αὐτὰ «μυθιστορήματα», ποὺ εἶναι Ὁ Πολυπαθής (1839) τοῦ Γρηγορίου Παλαιολόγου, Τὸ Φρικτὸν Λάθος (1850) τοῦ Ξενοφῶντος Ραφοπούλου, Ὁ Εὐτυχὴς Ἐραστὴς καὶ ὁ ἀτυχὴς πατὴρ (1850) τοῦ Νικολάου Ζώρα καὶ Ἡ Αἱματομένη Λίμνη (1853) τοῦ Πάνου Ἡλιοπούλου, τὸ ἓνα (Ὁ Πολυπαθής) ἦταν ἄγνωστο ὡς τὸ 1989 κι' ἔγινε εὐρύτερα γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Ἄλκη Ἀγγέλου (1989). Ἐνῶ τὰ ἄλλα τρία εἶναι «μυθιστορήματα» μόνο μέσα σὲ εἰσαγωγικά: χαρακτηρίζονται δηλαδὴ ἔτσι ἀπὸ τὸ συγγραφέα τους, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἀποτελοῦν ἐκτενὴ ἀφηγήματα ποὺ ἀπαρτίζονται, ἀντίστοιχα, ἀπὸ 78, 112 καὶ 101 σελίδες. Ἐξάλλου, ἀπὸ τὰ τέσσερα αὐτὰ ἀφηγηματικὰ ἔργα, τὸ χρονολογικὰ πρῶτο διαφέρει: εἶναι picaresque μυθιστόρημα: ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα τρία παρουσιάζουν ὁμοιότητες κι' ἔχουν τὰ ἴδια περὶπου γενικὰ γνωρίσματα μὲ τὴν ἀνάλογο ρομαντικὴ ἀφηγηματικὴ παραγωγὴ τῶν πρῶτων δεκαετιῶν ἔπειτα ἀπὸ τὸ 1830. Καὶ στὰ τέσσερα ἔργα ὑπάρχει τὸ τυπικὸ σχῆμα τοῦ ζεύγους τῶν ἐρωτευμένων νέων, ποὺ ἐμπλέκονται σὲ περιπέτειες: ὥστόσο, τὸ ἐρωτικὸ στοιχεῖο στὸν Πολυπαθῆ, ποὺ δὲν εἶναι ρομαντικὸ μυθιστόρημα, παίζει πολὺ μικρότερο ρόλο — τὸ δηλώνει ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας του, ἔχοντας πλήρη συνείδηση τῶν προθέσεών του, ἀλλὰ καί, ἐνδεχομένως, τῶν δημιουργικῶν ἱκανοτήτων του στὴν πεζογραφία. Μᾶς λέει π.χ. μὲ τὸ στόμα τοῦ ἀφηγητῆ, ποὺ εἶναι ὁ κύριος ἥρωας του Ἀλέξανδρος Φαβίνης, ὁ ὁποῖος περιγράφει τὴν πρώτη συνάντησή μὲ τὴν ἀγαπημένη του Ρωζάνδρα: «Δὲν καταγίνομαι νὰ περιγράψω ὅλας τὰς παθητικὰς [=περιπαθεῖς] ἐκφράσεις, ὅσας μετεχειρίσθην εἰς αὐτὴν τὴν ἀντάμωσιν· διότι δὲν θέλω νὰ δώσω θέματα ἐρωτικῶν μαθημάτων εἰς τὴν νεολαίαν»¹. Καὶ παρακάτω, πρὸς τὸ τέλος τοῦ μυθιστορήματος, ἀναφερόμενος στὴν τελευταία, ἀπροσδόκητη συνάντησή του μὲ τὴν Ρωζάνδρα: «Ἐδῶ ἐχρειάζετο ποιητικὸς κάλαμος διὰ νὰ περιγράψῃ τὴν ἐκστασίν μας, τὴν ἀμυβιαίαν χαρὰν μας, τὰς ἐξηγήσεις μας, καὶ ὅλην τὴν παθητικωτάτην σκηνήν. Ἄλλ' ὁ Ἀπόλλων δὲν ἠδύδωκε νὰ μὲ κάμῃ ποιητὴν. Ἴσως ὅμως τὸ τόσον ἐπιθυμητὸν δι' ἐμὲ προτέρημα, ἤθελεν ἀποβῆ ὀλέθριον εἰς τοὺς ἀναγνώστας μου· διότι πολὺ πιθανόν, ἐνθουσιαζόμενος ἀπὸ τὴν ποίησιν, ὡς τινες σφόδρα φοιβόληπτοι,

1. Βλ. Γρηγορίου Παλαιολόγου, Ὁ Πολυπαθής, ἐπιμέλεια Ἄλκη Ἀγγέλου, 1989, σ. 63.

νά καταντούσα ἀκατάληπτος ἢ νά ἀηδίαζα τὸ ἀκροατήριόν μου μὲ τὰς φωνασικὰς ρητορεύσεις, ἢ τὰς σχοινοτενεῖς σκιογραφίας μου» (ἔ.ἀ., σ. 242). Ὁ Γρηγόριος Παλαιολόγος, γνωρίζοντας τὶς ἐκφραστικὲς καὶ τὶς συναισθηματικὲς ὑπερβολὰς τῶν ρομαντικῶν συγγραφέων τῆς ἐποχῆς του, ποὺ τὶς εἰρωνεύεται στὸ παράθεμα αὐτό, θέλει νά εἶναι ρεαλιστῆς πεζογράφος.

Ἡ *Ὁ Πολυπαθὴς* (1839)² τοῦ Γρηγορίου Παλαιολόγου³ ἀποτελεῖ ἐξαίρεση στὴν ἀφηγηματικὴ παραγωγή τῆς ἐποχῆς του: ξεφεύγει ἀπὸ τὸν «τύπο» τῆς ἐξηρμένης ἐρωτικῆς ἀπελπισίας τῶν ρομαντικῶν ἡρώων, ποὺ ἐπικρατοῦσε τότε στὰ νεοελληνικὰ μυθιστορήματα, καὶ ἐμφανίζεται ὡς picaresque μυθιστόρημα (σὲ εὐρύτερη ἐννοια). Ἐξαίρεση ἀπὸ ἄλλη ἀποψη ἀποτελεῖ καὶ Ἡ *Ὁ Ζωγράφος* (1842), τὸ δεύτερο μυθιστόρημά του. Ὅπως καὶ Ἡ *Ὁ Ζωγράφος*, μὲ τὸν κοινωνικὸν χαρακτήρα του καὶ μὲ τὴν κοινωνικὴ κριτικὴ του, διαφέρει ἀπὸ τὰ ἄλλα, περίπου ὅμοια καὶ ὁμοίμορφα, ρομαντικὰ μυθιστορήματα ἐκείνων τῶν χρόνων στὴν Ἑλλάδα, ἔτσι καὶ Ἡ *Ὁ Πολυπαθὴς* διαφέρει ἀπ' αὐτὰ καὶ στὴ μορφή του (picaresque novel) καὶ στὸ περιεχόμενό του: ὁ Παλαιολόγος, μὲ τὶς ἀπίθανες περιπέτειες τοῦ ἡρώα του καὶ μὲ τὸν εὐχαρι καὶ εὐτράπελο τρόπο τῆς ἀφήγησής του (χιοῦμορ, εἰρωνεία, σάτιρα), ἀσκεῖ κι' ἐδῶ κριτικὴ· ὡστόσο κριτικὴ γενικότερη, ποὺ δὲν ἀναφέρεται μόνον στὰ νεοελληνικὰ πράγματα καὶ στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία, ἀλλὰ καὶ στὸν ἄνθρωπο γενικά, στὶς ἀδυναμίες καὶ τὶς μικρότητές του — κυρίως ὅταν ἔχει στὰ χέρια του κάποια ἐξουσία (π.χ. ὡς ὑπουργὸς ἢ στρατηγὸς) ἢ ὅταν ἀσχολεῖται μὲ κάποιο ἐπάγγελμα (π.χ. ὡς γιατρός ἢ δικηγόρος) Κοινὸ γνώρισμα λοιπὸν καὶ τῶν δυὸ μυθιστορημάτων τοῦ Παλαιολόγου, παρὰ τὴ διαφοροτικὴ μορφή τους, εἶναι ἡ κριτικὴ τῶν κοινωνιῶν καὶ τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων, ἡ ἄσκησις ἐλέγχου, ἡ φανερὴ τάσις τοῦ συγγραφέα νά διαπαιδαγωγῆσι τοὺς ἀναγνώστες του, νά τοὺς κάνει, μὲ παραδείγματα «πρὸς ἀποφυγὴν», καλύτερος.

Ἡ διδακτικὸς καὶ ἠθοπλαστικὸς σκοπὸς τοῦ Παλαιολόγου δηλώνεται εὐθὺς ἐξαρχῆς στὸν πρόλογό του, ὅπου διαβάζουμε: «Τινὰ [βιβλία] ἐνώνουν τὸ ἥδὺ μὲ τὸ ὠφέλιμον, καὶ τοιαῦτα εἶναι, πρὸς τοῖς ἄλλοις αἱ παρ' ἡμῖν ὀνομασθεῖσαι *Μυθιστορίαι*, παρὰ δὲ τῶν Γάλλων *Romans*. Ὁ Συγγραφεύς, πλάττων ἱστορίαν τινὰ, παρεισδύει εἰς αὐτὴν μὲ τρόπον ἐπιδέξιον τὰ ἐλαττώματα τῆς κοινωνίας, καὶ τέρπων διὰ τῆς κομψότητος τῆς διηγῆσεως, ἐξεικονίζει συγχρόνως τὰς ἀνθρωπίνους παρεκτροπὰς. Ὁ

2. Γιὰ τὴν κριτικὴ τῶν συγχρόνων του περὶ τοῦ *Πολυπαθοῦς*, βλ. τὴν ἔκδοσιν Ἁ. Ἀγγέλου, ἔ.ἀ., σ. 249-255.

3. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Γρ. Παλαιολόγου, ποὺ ἦταν γεωπόνος καὶ εἶχε ἔντονη, σχετικὴ δράσις στὰ χρόνια τοῦ Καποδίστρια, βλ. Δημ. Α. Ζωγράφου, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γεωργίας* 1, 1924, σ. 293-352 καὶ τοῦ ἰδίου, *Ἱστορία τῆς παρ' ἡμῖν γεωργικῆς ἐκπαιδεύσεως* 1, 1936, σ. 27-65.

ἀναγνώστης, ὠφελούμενος ἀπὸ τὰ παθήματα τῶν ἄλλων, γίνεται προσεκτικώτερος εἰς τὸν βίον του· ἐνίοτε δὲ διορθοῦται καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος, ἐὰν εἶναι ἐπιδεικτικὸς διορθώσεως) (ξ.ἀ., σ. 1). Ἡ ἴδια συγγραφικὴ πρόθεση ἐπαναλαμβάνεται ἀμέσως πῶς κάτω στὸ κείμενο τοῦ μυθιστορήματος καὶ, ἀκόμα, πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν ἀφηγητὴ-ἥρωα στὰ ἀκόλουθα παραθέματα: «Ἐπειδὴ, κατὰ δυστυχίαν, ἐγεννήθην, ἔζησα, ἔπαθα πολλά, εἶδα περισσότερα καὶ ἀπεφάσισα νὰ τὰ περιγράψω, εἶθε κἂν νὰ ὠφεληθῶσιν οἱ ἀναγνώσται μου ἀπὸ τὰ παθήματά μου!» (σ. 6)· καί: «Ἴσως τινὲς ἐκφράσεις μου κατηγορηθοῦν ἀπὸ τοὺς σφόδρα ἠθικούς, ὡς ἀκατάλληλοι εἰς ἀνάγνωσιν τῆς νεολαίας. Ἄλλὰ... διὰ νὰ στιγματίσῃ τις τὴν κακίαν, πρέπει νὰ τὴν παραστήσῃ γυμνήν» (σ. 243). Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσῃ κανεὶ πὼς οἱ παλαιότεροι μυθιστοριογράφοι ἀκολουθοῦν μιὰ σταθερὴ τακτικὴ καὶ πρακτικὴ, πού ἀρχίζει ἤδη ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τοῦ «σύγχρονου» μυθιστορήματος: προσπαθοῦν νὰ συγκαλύψουν ἕνα τολμηρὸ, ἔρωτικό ἢ σατιρικό, θέμα τους μὲ πλασματικὲς ἢ, ἐνίοτε, καὶ μὲ πραγματικὲς διδακτικὲς προθέσεις. «Ὅλοι, παρὰ τὸ ἐνδεχομένως σκανδαλιστικὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου τους, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτό, διακηρύσσουν τοὺς ἠθοπλαστικούς σκοπούς τους.

Ἄντνι Δεφοέ π.χ. στὸν «Πρόλογο» τοῦ μυθιστορήματός του *Moll Flanders* (1722), πού εἶναι κι' αὐτὸ ἕνα «picaresque novel» (σὲ εὐρύτερη ἔννοια), τονίζει τὸ «ἠθικὸ δίδαγμα» τῆς ἱστορίας του καὶ τὴν «καλὴ χρῆση» τῶν περιστατικῶν, πού «διαπαιδαγωγοῦν μὲ φυσικὸ τρόπο τὸν ἀναγνώστη»· παρατηρεῖ πὼς «ἡ ὅλη ἀφήγησις» κατευθύνεται «πρὸς ἐνάρτευσιν καὶ θρησκευτικούς σκοπούς» καὶ πὼς «δὲν ὑπάρχει κακὴ πράξις σὲ κανένα μέρος» τοῦ βιβλίου, πού νὰ μὴν καταδικάζεται στὸ τέλος· καὶ ἐπισημαίνει πὼς τὸ μυθιστόρημά του εἶναι «μιὰ ἱστορία μὲ γόνιμη διδασχὴ» καὶ μὲ «σοβαρὰ συμπεράσματα»⁴. Ἄντνι Πρένοστ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὸν πρόλογο τοῦ μυθιστορήματός του *Manon Lescaut* (1731), σημειώνει ὅτι ἤθελε νὰ διαπαιδαγωγῆσιν τὸ κοινὸ διασκεδάζοντάς το καὶ ὅτι «ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τέρψην μιᾶς εὐχάριστης ἀνάγνωσσης, θὰ βρεῖ κανεὶς ἐδῶ πολὺ λίγα περιστατικά, πού νὰ μὴν μποροῦν νὰ ὑπηρετήσουν τὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν ἠθῶν»· καὶ δηλώνει πὼς «κάθε γεγονός πού περιγράφεται ἐδῶ εἶναι ἕνα βαθμὸς φωτός, μιὰ διδασκαλία πού ἀναπληρώνει τὴν ἐμπειρία· κάθε περιπέτεια εἶναι ἕνα πρότυπο, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο μπορεῖ κανεὶς νὰ τελειοποιηθεῖ» καὶ πὼς «ὅλο τὸ ἔργο εἶναι ἕνα ἐγχειρίδιον ἠθικῆς»⁵. Ἄντνι Ρίτσαρντσον, ἐξάλλου, στὸ ὑπότιτλο τοῦ μυθιστορήματός του *Pamela* (1740), γράφει: «Δημοσιεύεται γιὰ νὰ καλλιεργῆσιν τίς ἀρχὲς τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς θρησκείας στὸν νοῦ τῶν νέων καὶ τῶν δυὸ φύλων»· καὶ στὸν πρόλόγόν του ὅτι ὁ σκοπὸς του εἶναι: «νὰ δια-

4. Βλ. *Moll Flanders*, «Penguin Books», 1978, σ. 29-31.

5. Βλ. *Manon Lescaut*, «Classiques Garnier», 1957, σ. 2 καὶ 4.

σκεδιάσει και να ψυχαγωγήσει, και ταυτόχρονα να διαπαιδαγωγήσει και να βελτιώσει τον νοῦ τῶν νέων και τῶν δυὸ φύλων»⁶. Τέλος ὁ Henry Fielding στὴν «'Αφιέρωση» στὸ μυθιστόρημά του *Tom Jones* (1749), ἔνα ἀκόμα picaresque novel, δηλώνει πῶς ὁ ἀναγνώστης του «δὲν θὰ βρεῖ, καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔργου του, τίποτα τὸ ἐπιβλαβὲς γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς θρησκείας και τῆς ἀρετῆς· τίποτα τὸ ἀσυνεπὲς πρὸς τοὺς αὐστηρότατους κανόνες τῆς εὐπρέπειας»· και πῶς «τὸ νὰ συστήσω τὴν καλοσύνη και τὴν ἀθωότητα ὑπῆρξε ἡ εἰλικρινὴς προσπάθειά μου σ' αὐτὴ τὴν ἱστορία»⁷. Τὴν ἴδια παλαιὰ παράδοση, ποὺ τὴν δημιούργησαν οἱ παραπάνω («κλασσικοὶ») και διάσημοι μυθιστοριογράφοι, ἀκολούθησε και ὁ Παλαιολόγος στὸν *Πολυπαθῆ*, προβάλλοντας τοὺς ἠθοπλαστικούς σκοπούς του.

Σημείωσα ἤδη πῶς Ὁ *Πολυπαθῆς* ἀκολουθεῖ τὸν τύπο τοῦ picaresque μυθιστορηματος, σὲ εὐρύτερη ὥστόσο ἔννοια. Ἐξηγοῦμαι: Ὁ *Πολυπαθῆς* εἶναι picaresque μυθιστόρημα, ὄχι μὲ τὴν στενὴ ἔννοια τοῦ picaresque romance, ποὺ ἔχει ὡς κύριο ἥρωα ἔνα pícaro, δηλαδή ἔναν ἀλήτη, ἔναν ἀπατεῶνα, ἔναν πλάνητα, ἔναν ὀδοιπόρο τῶν μεγάλων δρόμων· ἀλλὰ μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ νέου picaresque μυθιστορηματος: ἑνὸς μυθιστορηματος δηλαδή στὸ ὁποῖο παρακολουθοῦμε παρατακτικά, κατὰ βιογραφικὸ τρόπο, σὲ ξεχωριστὰ ἐπεισόδια, χωρὶς πλοκή, τὴ ζωὴ και τὶς διαδοχικὲς περιπέτειες μόνου τοῦ κεντρικοῦ ἥρωά του, χάρις στὸν ὁποῖο ἐξάλλου ἀποκτᾶ και τὴν ἐνότητά του — ἐνῶ ὅλα τὰ ἄλλα πρόσωπά του εἰσέρχονται παροδικά, γιὰ μιὰ στιγμή, στὴ δράση του και ἐξέρχονται ἀμέσως κατόπι. Σωστὰ διέκρινε αὐτὸ τὸ βασικὸ γνώρισμα τοῦ *Πολυπαθοῦς* ὁ ἀνώνυμος κριτικὸς τοῦ *Εὐρωπαϊκοῦ Ἑρανιστῆ* τὸ 1840, γράφοντας: «Ἡ μόνη ἐνότης τοῦ συγγράμματος τούτου εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος ἥρωας του»⁸. Ἀλλὰ και ὁ Παλαιολόγος εἶχε σαφὴ συνείδηση πῶς, μὲ τὸν *Πολυπαθῆ*, γράφει picaresque μυθιστόρημα, ἀφοῦ τρία χρόνια ἀργότερα, στὸν *Ζωγράφο* του, ὑπερασπιζόμενος τὸ πρῶτο ἔργο του ἀπὸ κατηγορίες λογοκλοπίας και ἀντιγραφῆς, δηλώνει πῶς μιμήθηκε τὸν *Le Sage* (1668-1747)⁹ και τὸν *Tadeusz Bulharyn* (1789-1859)¹⁰, ποὺ εἶναι και οἱ δυὸ συγγραφεῖς picaresque μυθιστορημάτων. Βάζει ἐκεῖ ἔνα μυθιστορηματικὸ πρόσωπό του νὰ πεῖ: «Ὁ συγγραφεὺς τοῦ *Ζιλβλασιόν* και *Χωλοῦ Δια-*

6. Βλ. *Pamela*, «Penguin Books», 1980, σ. 27 και 31 ἀντίστοιχα.

7. Βλ. *Tom Jones*, «Penguin Books», 1966, σ. 37.

8. Βλ. περ. *Εὐρωπαϊκός Ἑρανιστής* 1(1840) 109.

9. Ὁ *Le Sage* ἔγραψε τὰ γνωστὰ και σήμερα, ἀλλὰ ὀνομαστὰ στὸν καιρὸ τους, picaresque μυθιστορηματα *Le Diable Boiteux* (1709) και *Gil Blas de Santillane* (1715-1735).

10. Ὁ *Bulharyn* ἔγραψε τὸν *Ivan Vyzhigin* (1829) ποὺ εἶναι, κατὰ τὸν D. S. Mirsky, ἔνα «moralizing picaresque novel»· βλ. *A History of Russian Literature*, 41960, σ. 115. Βλ. ἀκόμα γιὰ τὸν *Bulharyn* και τὶς σ. 119-121.

βόλου έμιμήθη μέν, άλλα δέν μεταγλώττισεν από τὸ Ἰσπανικὸν τὰς δύο αὐτὰς φημισμένας μυθιστορίας, ὡς τὸν ἐκατηγόρησαν. Ἐπίσης καὶ ὁ Παλαιολόγος ἐμιμήθη, άλλα δέν ἀντέγραψε οὔτε τὸν Γάλλον Λακάζιον [= Le Sage], οὔτε τὸν Ρῶσον Βουλγαρίνον [= Bulharyn], συγγράφας Ἑλληνικὸν Ζιλβλάσιον, τὸν ὁποῖον *Πολυπαθῆ ὠνόμασε*)¹¹.

Παραθέτω ἐδῶ τὸν ὄρισμὸ τοῦ picaresque romance, ὅπως τὸν δίνει ὁ σπουδαῖος Ἄγγλος ἱστορικὸς τοῦ ἀγγλικοῦ μυθιστορήματος Walter Raleigh — πού εἶναι, νομίζω, ὁ πιὸ ἐπιτυχημένος — γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὴν ἀπώτερη πνευματικὴ καὶ εἰδολογικὴ καταγωγή τοῦ *Πολυπαθοῦς*. «Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα φυλλάδια τοῦ Thomas Nash», γράφει ὁ Raleigh, «μόνο ἓνα εἶναι γραμμένο στὴ μορφῇ τοῦ μυθιστορήματος. Τὸ *The Unfortunate Traveller, or the Life of Jacke Wilton* (1594) εἶναι ἀξιοσημείωτο στὴν ἀγγλικὴ λογοτεχνία ὡς τὸ πρῶτο παράδειγμα ἐνὸς picaresque romance — δηλαδὴ ἐνὸς romance [= περιπετειώδους μυθιστορήματος] πού περιγράφει ρεαλιστικὰ τὶς τροπὲς τῆς τύχης καὶ τὶς περιπέτειες, τοὺς κινδύνους καὶ τὶς διαφυγὰς ἐνὸς πνευματώδους, ταχύποδος καὶ μὲ ἐλαφρὰ συνείδηση ἀπατεώνα, ὁ ὁποῖος περνᾷ ἀπὸ ὅλες τὶς περιστάσεις καὶ τὶς καταστάσεις, δανεῖζοντας ἔτσι τὸν ἑαυτὸ του στὸν σκοπὸ τοῦ δημιουργοῦ του, πού εἶναι ἡ δυνατότητα περιγραφῆς ἡ σάτιρας ὅλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Τὸ ἰσπανικὸ μυθιστόρημα *Lazarillo de Tormes*, πού ἐμφανίστηκε σαράντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν *Unfortunate Traveller* τοῦ Nash, εἶναι... τὸ πιὸ πρῶμο ἔργο αὐτοῦ τοῦ εἴδους, τὸ ὁποῖο ἦταν ἰδιαιτέρως γόνιμο στὴν Ἄγγλία κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰώνα. Ἡ πλοκὴ σ' αὐτὴ τὴν κατηγορίᾳ τοῦ romance εἶναι πάντα ἰσχνή, συχνὰ δέν εἶναι καθόλου πλοκὴ, ἐνῶ ὁ χαρακτήρας τοῦ ἥρωα καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστη γιὰ τὶς τύχες του δίνουν στὸ ἔργο τὴ μόνη ἐνότητα πού μπορεῖ νὰ ἔχει»¹². Οἱ διατυπώσεις αὐτὲς τοῦ Raleigh ἀναφέρονται στὸν παλαιὸ τύπο τοῦ picaresque romance. Ἄλλὰ καὶ γιὰ τὸν νέο τύπο (σὲ εὐρύτερη ἔννοια) τοῦ picaresque novel ὁ Raleigh μᾶς λέει πῶς ἐγκαινιάστηκε ἀπὸ τὸν Tobias Smollet, «τοῦ ὁποῖου ὁ *Roderick Random* (1748)¹³, πού ἐμφανίστηκε τὸν ἴδιο χρόνο μὲ τὴν *Clarissa* [τοῦ Samuel Richardson] καὶ σχεδὸν ἓνα χρόνο πρὶν ἀπὸ τὸν *Tom Jones*, ἔγινε, ὅπως τὰ ἔργα αὐτά, ὁ ἰδρυτὴς ἐνὸς νέου εἴδους» (ἔ.ἀ., σ. 182). Ἡ ἰδιαίτερη αὐτὴ picaresque μορφὴ ἀφήγησης, συνεχίζει πιὸ κάτω ὁ ἴδιος συγγραφέας, «ἐκτιμήθηκε

11. Βλ. Ὁ Ζωγράφος, φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ἄλκη Ἀγγέλου, 1989, σ. 254-255.

12. Βλ. Walter Raleigh, *The English Novel*, ⁵1904, σ. 78-79.

13. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Tobias Smollet, στὸν πρόλογο τοῦ *Roderick Random*, ὁμολογεῖ μὲ εὐλικρίνεια πῶς σ' αὐτὸ τὸ βιβλίον του μιμήθηκε τὸν *Gil Blas* τοῦ Le Sage (βλ. W. Raleigh, ἔ.ἀ., σ. 185) ὅπως ἀκριβῶς τὸ ὁμολογεῖ καὶ ὁ Παλαιολόγος γιὰ τὸν *Πολυπαθῆ* του (βλ. τὸν Ζωγράφο του, ἔ. ἀ., σ. 255).

ἀπὸ πολλοὺς συγγραφεῖς, ἐξαιτίας τῆς δυνατότητας ποὺ τοὺς παρείχε στὸ νὰ κρατοῦν ἐνωμένες, ἀποχωρισμένες σκηνὲς σκανδάλων καὶ σάτιρας, χωρὶς τὴν ἐνόητα ποὺ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν τέχνη» (σ. 191).

Ὁ Πολυπαθὴς εἶναι, στὴ μορφὴ του, ἓνα περιπετειῶδες μυθιστόρημα, ὅπου ὁ κύριος ἥρωάς του, ὁ Ἀλέξανδρος Φαβίνης, μᾶς ἀφηγεῖται στὸ πρῶτο πρόσωπο τὶς ἀπίθανες καὶ ἀπίστευτες περιπέτειές του, γραμμένο στὸν τύπο τοῦ picaresque novel. Ὁ Παλαιολόγος περιφέρει τὸν ἥρωά του σὲ διάφορους ξένους τόπους καὶ περιγράφει τὶς διαδοχικὲς συναντήσεις του ἢ τὶς πρόσκαιρες σχέσεις του μὲ ἄλλα πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ὡστόσο μιὰ μόνο φορὰ εἰσάγονται στὸ μυθιστόρημα κι' ἔπειτα λησμονοῦνται καὶ δὲν ἐπανέρχονται στὴ δρᾶσή του. Ὑπάρχει βέβαια κι' ἐδῶ, ὑποτυπωδῶς, τὸ ἐρωτικὸ στοιχεῖο, δηλαδή ἡ Ρωξάνδρα, ποὺ τὴν ἐρωτεύεται καὶ τὴ μνηστεύεται ὁ κεντρικὸς ἥρωας στὸ Βουκουρέστι· ὅμως γι' αὐτήν, ὅπως καὶ γιὰ τὰ ἄλλα μυθιστορηματικὰ πρόσωπα τοῦ ἔργου, δὲν ἀκοῦμε οὔτε διαβάζουμε πολλὰ πράγματα στὶς σελίδες του: ὁ συγγραφέας, μὲ τὴν παρατακτικὴ ἀφήγηση καὶ παρακολούθηση τῶν ἀλλεπάλληλων περιπετειῶν τοῦ ἥρωά του, τὴν ξεχνᾷ, γιὰ νὰ τὴν ξαναθυμηθεῖ μόνο στὸ τέλος τοῦ μυθιστορήματος, ὅποτε τὴ φέρνει στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ τὴν παντρεύει, ἔπειτα ἀπὸ πολλὰ χρόνια, μὲ τὸν Φαβίνη. Ἔτσι διατηρεῖται καὶ στὸν Πολυπαθὴ, κατὰ στοιχειώδη τρόπο, τὸ τυπικὸ σχῆμα τοῦ ἐρωτικοῦ ζεύγους. Ἡ μέθοδος τῆς συγγραφῆς καὶ τῆς ἔκθεσης τῶν περιστατικῶν στὸν Πολυπαθὴ εἶναι συνειδητὰ βιογραφικὴ — ἐδῶ αὐτοβιογραφικὴ ἢ στάση τοῦ συγγραφέα ἀντίκρυ στὰ ἀνθρώπινα πράγματα εἰρωνικὴ καὶ κριτικὴ ἢ ἀφήγηση, στὸ πρῶτο πρόσωπο τοῦ κύριου ἥρωα, ἄνετη καὶ χαρισματικὴ.

Σὲ τέσσερα σημεῖα τοῦ μυθιστορήματός του ὁ Παλαιολόγος ὁμολογεῖ ἔμμεσα, μὲ τὰ λόγια τοῦ ἀφηγητῆ - ἥρωά του, πὼς τὸ ἔργο του αὐτὸ ἔχει «βιογραφικὸ» χαρακτήρα: πὼς παρακολουθεῖ δηλαδή, χρονολογικὰ καὶ ἐξελικτικὰ, τὴ διαδρομὴ μιᾶς ζωῆς. «Ὁ κύριος σκοπός μου», λέει ὁ Φαβίνης, «διηγούμενος τὴν βιογραφίαν μου, εἶναι νὰ στηλιτεύσω συνήθως τὰς παρεκτροπὰς καὶ τὰς κακίας τῶν ἀνθρώπων, ἐνίοτε δὲ νὰ ἐπαινέσω τὴν ἀρετὴν: ἐνίοτε λέγω, διότι εἶναι τόσον σπανία» (ἐ.ἀ., σ. 63)· πιὸ κάτω ὁ ἴδιος χαρακτηρίζει τὸν Πολυπαθὴ ὡς «βιογραφίαν τοσοῦτον περίεργον» (σ. 130)· ἀργότερα στὸ μυθιστόρημα ὁ φίλος τοῦ Φαβίνη Στέφανος τοῦ λέει: «Ἡξεύρεις ὅτι ἡ βιογραφία σου ὁμοιάζει μυθιστορίαν; Σὲ συμβουλεύω νὰ τὴν συγγράψης καὶ νὰ τὴν ἐκδώσῃς· διότι εἶναι περίεργος συγχρόνως καὶ διδασκτικὴ» (σ. 228)· τελειώνοντας τὸ ἔργο του ὁ Φαβίνης μᾶς γνωρίζει ὅτι «ἐγὼ ὑπαγόρευσα καὶ ἐκείνη [ἡ σύζυγός του Ρωξάνη] ἔγραψε τὸ πλεῖστον μέρος τῆς παρούσης βιογραφίας μου» (σ. 243). Μ' αὐτὸν τὸν «βιογραφικὸ» — ἐδῶ αὐτοβιογραφικὸ — τρόπο ὁ κεντρικὸς ἥρωας μᾶς ἐξιστορεῖ τὶς συνεχεῖς μετακινήσεις του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴ Ρουμανία, στὴ Ρωσία, στὴν Ἰταλία (Νεάπολη, Ρώμη, Σιέννα, Φλωρεντία, Λιβόρνο, Μιλάνο), στὴν Ἀγγλία,

στη Γαλλία, στην Τυνησία, στην Κωνσταντινούπολη και, τέλος, στην Ἀθήνα. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μετακινήσεών του ὁ ἀφηγητῆς-ἥρωας περνᾷ ὄχι μόνο ἀπὸ διάφορες χῶρες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ διάφορα ἐπαγγέλματα, ἀπὸ τὰ πιὸ ταπεινὰ ὡς τὰ πιὸ ὑψηλά: γίνεται δικηγόρος στὴν Κωνσταντινούπολη, κρατικός ὑπάλληλος στὴ Βλαχία, ὑπουργὸς στὸ Βουκουρέστι, στρατιώτης στὴ Ρωσία, ὑπάλληλος πάλι στὴν Τουρκία, ἱερέας στὴν Ἰταλία, ὑπρέτης στὴν Ἀγγλία, συγγραφέας στὴ Γαλλία, γιατρὸς στὴν Τυνησία. Ἐξάλλου, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιπετειώδους ζωῆς του, ἀναγκάζεται, σὲ δύσκολες καὶ ἐπικίνδυνες περιστάσεις, νὰ ἀλλάξει καὶ θρήσκευμα: ἀπὸ χριστιανὸς ὀρθόδοξος νὰ γίνει μουσουλμάνος, κατόπι καθολικός, τέλος πάλι ὀρθόδοξος. Ἡ αὐτοβιογραφικὴ μέθοδος τῆς συγγραφῆς γίνεται ἐπίσης φανερὴ ἀπὸ τὸ πρῶτο πρόσωπο, στὸ ὁποῖο εἶναι γραμμένο τὸ ἔργο, καὶ ἀπὸ τὴν ἀναδρομικὴ ἀφήγηση, πού ἀναφέρεται πάντα στὸ παρελθόν — σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἀπομνημόνευμα. Ὑπάρχουν ἐπιπλέον καὶ στὸν *Πολυπαθῆ*, ὅπως καὶ στὰ περιπετειώδη μυθιστορήματα, τὰ ριψοκίνδυνα ταξίδια, τὰ ναυάγια καὶ οἱ αἰχμαλωσίες τοῦ κεντρικοῦ ἥρωα. Ἔτσι τὸ ταξίδι, ἡ μετακίνηση, ἡ περιπέτεια ἀποτελοῦν ἐδῶ τὸ κυρίαρχο στοιχεῖο τοῦ βίου τοῦ ἀφηγητῆ-ἥρωα καὶ τὴ βάση τῆς ἱστορίας του — δηλαδή τῆς ἱστορίας τοῦ βιβλίου, ἡ ὁποία δὲν ὑποτάσσεται σὲ μιὰ προσχεδιασμένη πλοκή, ἀλλὰ παρακολουθεῖ, χρονολογικὰ καὶ παρατακτικὰ, τὴν ἐξέλιξη μιᾶς καὶ μόνο ζωῆς: τῆς ζωῆς τοῦ ἥρωά του.

Ὅπλο καὶ βασικὴ ἀρετὴ τοῦ Γρηγορίου Παλαιολόγου στὸν *Πολυπαθῆ* εἶναι τὸ εἰρωνικὸ στοιχεῖο: ἡ κριτικὴ του γίνεται πάντα μὲ τὴν εἰρωνεία καὶ, ἐνίοτε, μὲ τὴ σάτιρα, μὲ τὴν προβολὴ δηλαδή ὑπερβολῶν καὶ ἀκραίων καταστάσεων — ἐξογκωμένων, μεγαλοποιημένων ἢ μεγεθυμένων περιπτώσεων. Χρησιμοποιεῖ τὴν εἰρωνεία παντοῦ, ἐναντίον τῶν πάντων, χωρὶς νὰ ἐξαιρεῖ οὔτε τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του ὡς συγγραφέα-μυθιστοριογράφο οὔτε τὸν ἥρωα-ἀφηγητῆ του Φαβίνη. Εἰρωνεύεται τὸν ἑαυτό του ὡς μυθιστοριογράφο, ὅταν παρατηρεῖ γιὰ τὴν ξαφνικὴ ἐπανεμφάνιση τῆς Ρωζάνδρας, στὸ τέλος τοῦ μυθιστορήματος: «Παράδοξος σύμπτωσης! Τὴν ὁποῖαν τῶ ὄντι μόνον εἰς τὰς μυθιστορίας ἀπαντᾷ τις» (σ. 241)· καὶ εἰρωνεύεται τὸν ἥρωά του Φαβίνη, ὅταν περιγράφει τὸν τρόμο, τὴ δειλία καὶ τὴ λιποθυμία του στὴ μάχη ἐναντίον τῶν Τούρκων, βάζοντας στὸ στόμα του τὶς ἀκόλουθες φράσεις: «Ἡ φυσικὴ μου μικροψυχία δὲν ἐσυμβιβάζετο μὲ ἥρωισμούς... Ἔτρεμον ὅλος, περιμένων κατὰ πᾶσαν στιγμὴν τὸν θάνατον... Κατὰχλωμος καὶ ἀνάισθητος σχεδὸν ἀπὸ τὸν τρόμον... ἔκλεισα τοὺς ὀφθαλμούς μου... Ἐν τῶ μέσω τῆς αἱματηρᾶς ταύτης μάχης τόσον ἐξησθένησα ἀπὸ τὸν φόβον, ὥστε ἔχασα τὰς αἰσθήσεις μου» (σ. 82). Ὁ ἀφηγητῆς-ἥρωας κάνει συχνὰ αὐτοκριτικὴ, ἀποκαλύπτει τὰ ἐλαττώματα καὶ τὶς ἀδύνατες πλευρὲς του, καὶ δὲν διστάζει νὰ αὐτοὑποτιμηθεῖ. Κύριος στόχος τοῦ Παλαιολόγου, σὲ ὅλο τὸ μυθιστόρημα, εἶναι οἱ ἀδυναμίες καὶ οἱ μικρότητες τοῦ ἀνθρώπου, πού τις προβάλλει καὶ τις ἐπι-

κρίνει με σκωπτικό τρόπο — με την είρωνεία και τὸ χιοῦμορ, ἀλλὰ και με τόλμη, με εἰλικρίνεια και φιλαλήθεια. Συχνὰ κάνει «πνεῦμα» (wit) ἢ καταφεύγει στὴν εὐφρολογία, ὅμως χωρίς ὑπερβολές, ὥστε νὰ μὴν ἐνοχλεῖ και νὰ μὴν κουράζει τὸν ἀναγνώστη του. Στὸν *Πολυπαθὴ* γίνεται πάντα, μέσω τῆς εἰρωνείας, κριτική: κριτικὴ λαῶν (π.χ. τῶν Ρώσων ἢ τῶν Γάλλων), κριτικὴ θεσμῶν (τῶν πολιτικῶν κομμάτων, τῶν ὑπουργῶν, τῶν ἡγεμόνων), κριτικὴ κοινωνικῶν τάξεων, κριτικὴ ἐπαγγελματιῶν (τῶν γιατρῶν, τῶν δικηγόρων, τῶν συγγραφέων, τῶν σχολαστικῶν φιλολόγων, τῶν στρατιωτικῶν, τῶν ἱερωμένων, τῶν ἐμπόρων, τῶν βιομηχάνων). Ἔχουμε ἐδῶ, με τὸν Παλαιολόγο, μιὰ ὄραση καθαρὴ κι' ἓνα πνεῦμα ὀξύ, ποῦ δὲν διστάζουν νὰ δοῦν και νὰ ποῦν τὴν ἀλήθεια. Μάλιστα, ὅσο πιὸ ψηλὰ στὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία βρίσκεται ὁ ἀνθρώπινος στόχος τοῦ συγγραφέα, τόσο πιὸ ἔντονη και ὀξεία προκαλεῖ τὴν εἰρωνικὴ κριτικὴ του. Παραθέτω ἐδῶ ἓνα μικρὸ δεῖγμα τῆς εἰρωνείας του, ποῦ ἀναφέρεται στοὺς γιατρούς: «Ἡ μάμη μου», λέει ὁ Φαβίνης, «εἶχε τελευτήσῃ πρὸ τριετίας ἀπὸ ἡπατίτην, τὸν ὁποῖον ἴσως ἤθελεν ἔχει ἀκόμη, ἀν οἱ ἱατροὶ δὲν ἔσπευδον νὰ τὸν θεραπεύσουν» (σ. 93).

Ὁ Παλαιολόγος φανερώνει στὸν *Πολυπαθὴ* ἀναμφισβήτητες ἀφηγηματικὲς ικανότητες. Στὸ μυθιστόρημα αὐτὸ ὥστόσο δὲν ὑπάρχει μόνο ἄνεση στὰ ἀφηγούμενα, ἀλλὰ και χάρις και κέφι, ἔτσι ὥστε νὰ ἀποφεύγεται ἡ ἐπιτήδευση και νὰ μᾶς δίνεται ἡ ἱστορία σ' ἓναν ἀνάλαφρο, γοητευτικὸ τόνο. «Ἡ ποικιλία τῆς ἱστορίας μου και τὸ διηγηματικόν μου τὸν ἤρεσαν» (σ. 151), λέει ὁ Φαβίνης ἀναφερόμενος στὸν Ἰταλὸ κόμητα, στὴν ὑπηρεσία τοῦ ὁποῖου εἶχε κάποτε προσληφθεῖ — κι' αὐτὸ ἰσχύει γενικὰ για ὅλο τὸ μυθιστόρημα αὐτὸ τοῦ Παλαιολόγου: ἔχει, ἀναμφίβολα, ποικιλία δράσης και περιπετειῶν, και ἀφηγηματικὰ χαρίσματα, συνείδηση τῶν ὁποίων εἶχε, ὅπως φαίνεται, και ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας του. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ και νὰ ἐξαρθεῖ και μιὰ ἄλλη συνειδητὴ προσπάθεια τοῦ Παλαιολόγου στὸν *Πολυπαθὴ*: τὸ ἐρωτικὸ μέρος τῆς ἱστορίας τοῦ Φαβίνη, τὸ ρομαντικὸ του εἰδύλλιο με τὴ Ρωξάνδρα, δηλαδὴ τὸ στοιχεῖο τῆς ἐρωτικῆς δυστυχίας και ἀπελπισίας τῶν δυὸ ἀμοιβαῖα ἐρωτευμένων νέων, ἐξαιτίας τοῦ ἀκούσιου χωρισμοῦ τους, εἶναι ἠθελημένα περιορισμένο στὶς σελίδες του — ἀντίθετα πρὸς ὅλα τὰ ἄλλα νεοελληνικὰ μυθιστορήματα τῆς ἐποχῆς. Πρόθεση τοῦ Παλαιολόγου ἦταν νὰ ἀποφύγει τὶς ρομαντικὲς ὑπερβολές, τὶς μελοδραματικὲς ἐξάρσεις και τὶς θρηνητικὲς τάσεις στὴν ἐξεικόνιση τοῦ ἐρωτικοῦ δεσμοῦ τῶν δυὸ νέων (στὴν ἀρχή), δυὸ ἡλικιωμένων (στὸ τέλος) μυθιστορηματικῶν προσώπων του· πρόθεση, ποῦ τὴν πραγματοποίησε με ἐπιτυχία στὸν *Πολυπαθὴ*. Ἡ καθαρῶς, ἐξἄλλου, τοῦ συγγραφέα, ρέουσα και ἀπλή, χωρίς σχολαστικισμούς και συντακτικὲς στυφνότητες, ποῦ πλησιάζει ἀρκετὰ τὴ σημερινὴ λόγια δημοτικὴ, διευκολύνει και ἀξιοποιεῖ τὴν ἀφηγηματικὴ του εὐχέρεια.

Ὁ Παλαιολόγος ἐμφανίζεται στὸν *Πολυπαθή*, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ὡς προοδευτικὸς καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὡς στοχαστικὸς συγγραφέας. Ἀναφορικὰ μὲ τὴν πρώτη περίπτωση, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συνεχῆ κριτικὴ του ἐναντίον τῆς κακῆς ἀσκήσεως ὀρισμένων ἐπαγγελμάτων, παρατηροῦμε πὼς τάσσεται κατὰ τῆς βίας στὰ θρησκευτικὰ πράγματα, κατὰ τοῦ ἀναγκαστικοῦ προσηλυτισμοῦ καὶ ὑπὲρ τῆς «ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως» (σ. 123). Σχετικὰ μὲ τὴ δεύτερη περίπτωση, διαπιστώνουμε πὼς στὶς σελίδες τοῦ *Πολυπαθοῦς* ὑπάρχουν γνωμικά, ἀφορισμοί, ρήσεις καὶ ἐπιγραμματικὲς φράσεις, ποὺ μαρτυροῦν τὴν ἀνήσυχη καὶ προσωπικὴ σκέψη του. Διαβάζουμε π.χ.: «Ἡ δυστυχία μᾶς ἀνοίγει τὸν δρόμον τῆς ἀρετῆς· ἀλλ' ἀποπλανώμεθα ἀπὸ αὐτὸν πάλιν, ἅμα ἰδοῦμεν τὴν τύχην μειδιῶσαν» (σ. 37)· «Τὸ κάλλος ἤμπορεῖ νὰ φέρῃ τὸν κόρον, ποτὲ ὅμως τὸ πνεῦμα» (σ. 40)· «Ἡ ἀπεριόριστος ἐλευθερία, καθὼς καὶ ἡ τυραννία, ἐπίσης εἶναι ἐπικίνδυνοι εἰς τοὺς ἀνθρώπους» (σ. 206). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ ὅσα, μὲ πολλὴ ὀξύδερκεια, λέει γιὰ τὰ προτερήματα καὶ τὰ ἐλαττώματα τῶν Ἑλλήνων: «Σιμὰ ὅμως εἰς τὴν ἀγγίνοϊαν, τὴν φιλομάθειαν, τὴν φιλελευθερίαν καὶ τὴν φιλοκαλίαν, αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζουν ἐν γένει τοὺς Ἑλληνας, ἀνεξιχνίασα δύο ἐλαττώματα, ἐκ τῶν ὁποίων ὀλίγοι τινὲς εἶναι ἀπηλλαγμένοι. Ἡ φιλοπρωτία... κυριεύει τὸ πλεῖστον μέρος τῶν συγχρόνων μας, καὶ ἡ φιλοχρηματία ὄχι ὀλίγους» (σ. 227). Πρὸς τὸ τέλος ὡστόσο τοῦ μυθιστορήματος, ἀπὸ τὸ «πέμπτο βιβλίον» καὶ πέρα, ποὺ ἀναφέρεται στὸ ταξίδι τοῦ Φαβίνη στὴν Ἀγγλία, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστη γιὰ τὴν ἱστορία του μειώνεται, γιὰτὶ μειώνονται παράλληλα καὶ οἱ ἀφηγηματικὲς ἰκανότητες τοῦ συγγραφέα· ἔχουμε ἐδῶ, σχεδὸν μόνο, ἀπλή παράθεση πληροφοριῶν, γνωμῶν καὶ κρίσεων γιὰ τὶς νέες χῶρες ποὺ ἐπισκέπτεται ὁ ἀφηγητῆς-ἥρωας.

Ὁ Ξενοφῶν Ραφόπουλος (1828 - 1852) ἔγραψε *Τὸ Φρικτὸν Λάθος*, ἓνα ἀφήγημα 78 σελίδων, ποὺ τὸ ἀφιερώνει μὲ θαυμασμὸ στὸν Ἀλέξανδρο Ρ. Ραγκαβῆ¹⁴, ὅταν ἦταν 16 χρονῶν¹⁵ καὶ τὸ δημοσίευσε τὸ 1850 στὴ Σμύρνη σὲ ἡλικία 22 χρονῶν. Ἦταν ἐπόμενο λοιπὸν τὸ πρῶτο καὶ μόνον αὐτοτελῶς δημοσιευμένο ἔργο του (ποὺ πραγματοποίησε καὶ δεύτερη ἔκδοση στὴν Ἀθήνα τὸ 1863) νὰ παρακολουθεῖται ἀπὸ ὅλες τὶς ἀδυναμίες καὶ τὶς ἀφέλειες ἐνὸς συγγραφικὰ ἀνώριμου ἀκόμα δημιουργοῦ. Ὁ Ραφόπουλος, ὅπως ἀναφέρουν οἱ βιογράφοι του (Ἰ. Μ. Ραπτάρης, Τιμ. Δ. Ἀμπελάς), ἦταν πρῶτιμο ταλέντο, ποὺ ἔγραφε ποιήματα καὶ εἰδύλλια ἀπὸ τὴν παιδικὴ καὶ τὴν

14. Γράφει: «Φίλιπτε Ποιητά, εἰς ὅλα ἡ ἄμιλλα ὠφέλησε καὶ πολλοὺς Θεμιστοκλεῖς ἀσημους Μιλτιάδας ἀνέδειξε. Δέξαι γοῦν τὸ ὡς δεῖγμα ἰκανῆς πραγματείας μυθιστόρημα τοῦτο νέου ὅστις ἐργᾶ ν' ἀκολουθήσῃ τὰ ἔχνη σου».

15. Βλ. Ρ. [ραπτάρη, Ἰ. Μ.], «Ὁ ποιητῆς Ξενοφῶν Ραφόπουλος», περ. *Ἐπιτάφος* 1(1862-1863) 120, καὶ Τιμ. Δ. Ἀμπελάς, «Ξενοφῶν Ραφόπουλος», περ. *Ἱλισός* 2(1869-1870) 443.

πολύ νεανική του ηλικία· αναφέρουν επίσης την έφραση του προς τὸ διάβασμα καὶ τὴ μελέτη· καὶ τὴν, ἀσυνήθιστη γιὰ τὴ νεαρή ηλικία του, πολυμαθείά του — μικρὸ δεῖγμα τῆς ὁποίας μᾶς παρέχεται ἀπὸ τὶς πολλὰς μνεῖες ξένων, κυρίως Γάλλων, συγγραφέων στὸ *Φρικτὸν Λάθος*, ὅπως π.χ. τῶν Lamartine, Hugo, Lafontaine, Balzac, Byron, Voltaire, Delavigne, Shakespeare. “Ὅλα αὐτὰ ὡστόσο δὲν ἄρκεσαν γιὰ νὰ δικαιώσουν τὸ πρῶτο καὶ μόνον ἀφηγηματικὸ ἔργο του, ποῦ εἶναι ἀπίθανο, μελοδραματικὸ καὶ ἀνώριμο. *Τὸ Φρικτὸν Λάθος*, ἐνῶ δὲν κρίθηκε καθόλου ὅταν πρωτοδημοσιεύτηκε, ἐπαινέθηκε μετὰ τὴ δεύτερη ἐκδοσὴ του, τὸ 1863, ὅπως καὶ γενικότερα ὁ συγγραφέας του, ὅταν εἶχε πιά πεθάνει, πολὺ νέος, 24 μόλις χρονῶν, ἀπὸ τοὺς Ἰ. Μ. Ραπτάρχη¹⁶, Χ. Σαμαρτσίδη¹⁷ καὶ Τιμ. Δ. Ἀμπελαῖ¹⁸.

Ὁ Ραπτάρχης σημειώνει: «Δεκαεξαετῆς συνέγραψε λαμπρὸν καὶ παθητικώτατον μυθιστόρημα, ἱστορικὴν ἔχον τὴν ὕφην, πλήρες δὲ τραγικωτάτων περιπετειῶν καὶ ποιητικῶν καλλονῶν, ὅπερ ἀρκούντως ἐκίνησε τὸν θαυμασμόν τῶν ὁμογενῶν, δημοσιευθὲν πρὸ χρόνων ὑπὸ τὸ ὄνομα *Τὸ Φρικτὸν Λάθος*. Πολλὰς ἀφῆκε τὰς ἐντυπώσεις καὶ τρυφερότατα ἐνέπνευσε αἰσθήματα εἰς τὰς συναισθηνομένας καρδίας ἀμφοτέρων τῶν φύλων ἢ ἀνάγνωσις τοῦ ὥραιου τούτου μυθιστορήματος» (βλ. περ. *Ἐπτάλοφος*, ἔ. ἀ., σ. 120). Ὁ Σαμαρτσίδης, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, γράφει: «Κάλαμος γλαφυρός, φαντασία ζωηρά, ποικίλη καὶ ἐλαστικὴ, χρωματισμὸς φυσικὸς τῶν εἰκόνων καὶ μαγευτικὴ ἀφέλεια — ἰδοὺ τὰ ἐξωτερικὰ κοσμήματα τοῦ ἄνωθι πονήματος [δηλαδὴ τοῦ *Φρικτοῦ Λάθους*], τοῦ ὁποίου ὁ συγγραφεὺς, νέος εἰσέτι καὶ καρδίαν φέρων πλήρη πατριωτισμοῦ, ἠθικῆς ἀναπτύξεως καὶ ποιητικῆς καλαισθησίας, ἀπέπτυ πρὸ πολλοῦ, κακῆ μοίρα, ἀπὸ τὰς φάλαγγας τῶν ζώντων πρὸς μεγίστην θλίψιν τοῦ ποιητικοῦ ὀμίλου τῆς νέας Ἑλλάδος, τῆς πεπαιδευμένης τοῦ ἔθνους μερίδος καὶ τῶν εὐαισθητῶν καρδιῶν τοῦ λαοῦ... Ἡ εἰσαγωγή, ἢ πλοκὴ καὶ τὰ καθαρὸν ἐλληνισμόν ἀποπνέοντα ἐπεισόδια καὶ τέχνην οὐχὶ τυχαίου καλάμου, ἐφελκύουσι τὴν προσοχὴν παντὸς εὐαισθητοῦ» (βλ. περ. *Ἐπτάλοφος*, ἔ. ἀ., σ. 74). Ὁ Ἀμπελαῖς, τέλος, παρατηρεῖ: «Ἴσως μεταξὺ ὑμῶν οἱ πλείότεροι ἤκουσαν ἢ ἀνέγνωσαν τὸ κομψὸν διὰ τε τὸ σχῆμα τῆς βίβλου καὶ τὴν ὕφην καὶ φαντασίαν μυθιστόρημα *Τὸ Φρικτὸν Λάθος*. Θὰ ἐνθυμοῦνται μετὰ ποίας τέχνης ἐν τῷ εὐφραντάστω ἐκείνῳ βιβλίῳ ἐκτυλίσσονται μετὰ τινος ἀξιοπαρατηρήτου ἀλληλουχίας αἱ περιπέτειαι καὶ πῶς προετοιμάζεται καὶ ἐκτελεῖται ἡ λύσις. Τὸ μυθιστόρημα τοῦτο ἔγραψε δεκαεξαετῆς, καὶ ἂν παραβάλλῃ τις τὴν τε ἡλικίαν καὶ τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ἔγραφεν, ὅτε τὸ μεμορφωμένον ὕφος τῆς γλώσσης δὲν ἦτο εὐκο-

16. Βλ. ἔ.ἀ. περ. *Ἐπτάλοφος* 1(1862-1863) 119-122.

17. Βλ. τὴ βιβλιοκρισίαν του στὸ περ. *Ἐπτάλοφος* 2(1863-1864) 74-75.

18. Βλ. ἔ.ἀ., περ. *Ἰλισσὸς* 2(1869-1870) 441-449.

λον παντός ἀπόκτημα, θέλει θαυμάσει τὴν ἐν τῷ νεανίσκῳ ἐκείνῳ γόνιμον εὐφυΐαν» (βλ. περ. Ἰλισσός, ἔ.ἀ., σ. 443-444). Ὡστόσο ὁ Ραφόπουλος, παρὰ τοὺς ἀκριτοὺς ἐπαίνους πού δέχτηκε τότε γιὰ τὸ ἀφήγημά του αὐτό, δὲν ἦταν προικισμένος πεζογράφος: δὲν μπορούσε νὰ ἀφηγηθεῖ πειστικὰ καὶ ἄνετα μιὰ ἱστορία. Ἄν κρίνει κανεὶς καὶ ἀπὸ τὰ ποιήματά του, πού δημοσιεύτηκαν στὸ περιοδικὸ Ἡ *Εὐτέρπη* τὸ 1848 καὶ τὸ 1850¹⁹, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὅσες ἐπιφυλάξεις διατυπώνουν οἱ παραπάνω βιογράφοι του γιὰ ὅλη, τὴ δημοσιευμένη καὶ τὴν ἀνέκδοτη ποιητικὴ του παραγωγὴ, δὲν ἦταν προικισμένος καὶ ὡς ποιητής.

Τὸ *Φρικτὸν Λάθος* εἶναι ἓνα ἐκτενὲς ρομαντικὸ ἐρωτικὸ ἀφηγηματικὸ ἔργο, ὅπου ἓνα τυπικὸ (γιὰ τὸ λογοτεχνικὸ αὐτὸ εἶδος) ζεῦγος ἐρωτευμένων νέων, ὁ Μενέλαος καὶ ἡ Δωροθέα, συναντᾷ μεγάλες δυσκολίες στὴν εὐτυχισμένη ἑνωσή του μετὰ τὸ γάμο — ἐδῶ ἐξαιτίας θρησκευτικῶν λόγων: γιὰ τὸν ὁ Μενέλαος ἦταν χριστιανὸς ὀρθόδοξος καὶ ἡ Δωροθέα καθολικὴ. Τὸ ζεῦγος τελικὰ ἐνώνεται μόνο στὸν ἄλλο κόσμος, πεθαίνοντας μελοδραματικὰ, ἔπειτα ἀπὸ ἀπίστευτες περιπέτειες, ἀπὸ ἀπαγωγὲς τῆς ἡρωίδας, ἀπὸ συμπλοκὰς μετὰ πειρατὲς, ἀπὸ ἀφελεῖς συμπτώσεις, ἀναπάντεχες ἀποκαλύψεις καὶ ὑπερβολὰς στὴν ἐκδίπλωση τῆς δράσης. Συναντοῦμε δηλαδὴ καὶ στὸ ρομαντικὸ αὐτὸ ἀφήγημα τὴν ἐρωτικὴ ἀπελπισία, τοὺς δυστυχισμένους καὶ ἀπελπισμένους ἐραστές, τοὺς συνεχεῖς «στεναγμούς», τὰ «δάκρυα» καὶ τὶς «λιποθυμίες» τῆς ἡρωίδας, καθὼς καὶ τὴν καταστροφικὴ λύση, τὸ «κακὸ» τέλος τοῦ ἔργου, μετὰ τοὺς δυὸ ἐρωτευμένους νὰ ἀνταλλάσσουν μεγάλη λόγια ἀγάπης στὶς ἐπιθανάτιες κλίνες τους. Παραθέτω ἐδῶ τὸ χαρακτηριστικὰ μελοδραματικὸ τέλος τοῦ ἀφηγήματος: « — Πέσε εἰς τὰς ἀγκάλας μου, οὐρανία! καὶ βάλλε τὰ χεῖλη σου εἰς τὰ χεῖλη μου! — Μενέλαε! νυμφίε μου! εἶπεν ἡ Δωροθέα κύπτουσα ἔξω τοῦ θρονίου καὶ θέτουσα τὴν κεφαλὴν εἰς τὸ στήθος τοῦ λοχαγοῦ. Ἰδοὺ ἡμεῖς αἰωνίως συνηνωμένοι... — Εἰς τοὺς οὐρανοὺς... ὅπου θὰ τελεσθῶσιν οἱ γάμοι μας. Ἠκούσθησαν τότε ἐναγκαλισμῶν περιπαθῶν περιπαθεῖς στεναγμοί, καὶ κρότοι φιλημάτων, καὶ ψιθυρισμοὶ ἀπόρητοι καὶ μυστηριώδεις. — Εἰς τὴν αἴθουσαν αὐτὴν ἐγεννήθη, εἰς αὐτὴν καὶ ἀποθνήσκει ὁ ἔρωσ μας... ὁ ἔρωσ μας! Ἡ Δωροθέα καὶ ὁ Μενέλαος, τρυφερὰ ἐνηγκαλισμένοι, δὲν εἶχον πλέον τὰς ψυχὰς των ἐπὶ τῆς γῆς· τὰς εἶχον εἰς τὸν οὐρανόν»²⁰.

Περὶ τίνος ὅμως ἀκριβῶς πρόκειται στὸ *Φρικτὸν Λάθος*; Ἐνας νέος καὶ ὠραῖος Ἀθηναῖος καὶ χριστιανὸς ὀρθόδοξος τὸ θρήσκευμα ἀξιωματικὸς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ὁ Μενέλαος, βρίσκεται στὴν πόλη τῆς Ρόδου γιὰ νὰ ἀναρρώσει ἀπὸ κάποια «δυσίατον ἀσθένειάν» του (σ. 6). Ἐκεῖ γνωρίζει τὴ Δωροθέα, ἐπίσης νέα καὶ ὠραία, ἀλλὰ

19. Βλ. περ. Ἡ *Εὐτέρπη*, τεύχη τῆς 1ης Φεβρουαρίου 1848 καὶ τῆς 15 Ἰουνίου 1850.

20. Βλ. *Τὸ Φρικτὸν Λάθος*, ἐν Σμύρνη 1850, σ. 78.

και πλούσια κόρη καθολικῆς οἰκογένειας· ἀνάμεσά τους ἀναπτύσσεται ἕνας σφοδρός, πλατωνικός και με ὑπερυψωμένους τόνους παρουσιασμένος ἔρωτας. Ὁ ἀμοιβαῖος αὐτὸς ἔρωτάς τους ὡστόσο συναντᾷ ἀνυπέβλητα ἐμπόδια, πού ὀφείλονται στὴ διαφορά τοῦ θρησκευτικοῦ δόγματος· ἔτσι ἡ αὐστηρή και στρυφνή μητέρα τῆς Δωροθέας, ἡ Κωνσταντία Μοράνου, δὲν στέργει με κανέναν τρόπο νὰ συγκατατεθεῖ στὸ γάμο τους, και τὴν ἀπομονώνει κρυφὰ σὲ μιὰ μακρινὴ ἐξοχικὴ τους ἔπαυλη στὸ νησί τῆς Ρόδου. Ὁ Μενέλαος, μετὰ ἀπὸ ἐπίμονες ἀναζητήσεις, τὴ βρίσκει και, ὅταν μαθαίνει πὼς ἡ μητέρα της πρόκειται σύντομα νὰ τὴν παντρέψει με ἕναν πλούσιο ἔμπορο, τὸν Φόσκαρι, ἀναγκάζεται νὰ τὴν ἀπαγάγει με τὴ θέλησή της. Ὅμως ἡ ἀπαγωγή ἀνακαλύπτεται, ἔπειτα ἀπὸ προδοσία, και ἡ Δωροθέα ἀπάγεται ξανὰ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τώρα τοῦ περιβόητου και αἰμοβόρου πειρατῆ Τρομάρα, πού ἀποκαλύπτεται πὼς δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Φόσκαρι. Στὰ κρησφύγετα τῶν πειρατῶν, στὰ μικρασιατικὰ παράλια, ὅπου τὴν ὀδηγοῦν, γίνεται νέα, συγκλονιστικὴ ἀποκάλυψη: ὁ Τρομάρας εἶναι ὁ ἀδελφὸς τῆς Δωροθέας Ἀλφόνσος, ὁ ὁποῖος εἶχε, πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια, ὅταν ἦταν μικρὸ παιδί, ἀπαχθεῖ κι' αὐτὸς ἀπὸ πειρατές. Τὰ σημάδια τῆς ἀναγνώρισης εἶναι ἀδιάψευστα· ἔτσι δὲν τοὺς μένει καμιά ἀμφιβολία πὼς εἶναι ἀδελφια. Τότε φτάνει και ὁ Μενέλαος, ὁ ὁποῖος και τραυματίζει τὸν Φόσκαρι-Τρομάρα, χωρὶς νὰ γνωρίζει ἀκόμα πὼς εἶναι ὁ Ἀλφόνσος. Ἐπειτα ἀπὸ τὶς ἀμοιβαῖες ἐξηγήσεις, τὰ δυὸ ἀδελφια και ὁ Μενέλαος προσπαθοῦν νὰ διαφύγουν με πλοίαριο ἀπὸ τοὺς πειρατές, πού τοὺς καταδιώκουν. Στὴ φονικὴ συμπλοκὴ με πυροβόλα ὅπλα, πού ἐπακολουθεῖ, τραυματίζονται θανάσιμα και οἱ τρεῖς, γιὰ νὰ ἐκπνεύσουν, ὑπὸ μελοδραματικὲς συνθήκες, λίγο ἀργότερα στὴ Ρόδο. Καὶ ἡ κυρία Μοράνου, μετανιωμένη πικρὰ γιὰ τὸ «φρικτὸν λάθος» (σ. 70 και 74) τῆς «μισαλλοθρησκείας» της (σ. 77), παραφρονεῖ και πνίγεται σ' ἕνα πηγάδι.

Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀπίθανα και τὰ ἀπίστευτα ἀκοῦμε πὼς γίνονται ἀπὸ τὴν ἄχαρη ἀφήγηση και τὴν ἐξιστόρηση τοῦ συγγραφέα — δὲν τὰ βλέπουμε νὰ συμβαίνουν με τὴ δράση τῶν προσώπων και τὴν ἀναπαράσταση τῶν περιστατικῶν· δὲν διαδραματίζονται οὔτε ἐξηγοῦνται: ἀπλῶς ἐκτίθενται και ἐξιστοροῦνται. Ἡ περιπέτεια, τὸ περιπετειῶδες στοιχεῖο, δὲν πείθει τὸν ἀναγνώστη, ὅχι μόνο ἐξαιτίας τῶν διαδοχικῶν, παράλογων συμπτώσεων, ἀναγνωρίσεων ἢ ἀποκαλύψεων, ἀλλὰ και γιὰ τὴ ἔκταση, τὴν ὁποία καταλαμβάνει τὸ ἀφήγημα, εἶναι περιορισμένη· λίγες σελίδες μόνο — κυριῶς πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἔργου — δὲν εἶναι ἱκανὲς νὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἀνάπτυξη τῆς περιπέτειας και νὰ αἰτιολογήσουν τὰ τεχνητά, πληθωρικὰ περιστατικά. Πολλὰ πράγματα μᾶς λέει ὁ συγγραφέας ὅτι συμβαίνουν μέσα σὲ λίγες σελίδες, χωρὶς νὰ γίνεται πειστικός: δὲν τὸν βοηθᾷ, ἐξάλλου, και τὸ χάρισμα τοῦ ἀφηγητῆ, πού δὲν τὸ κατέχει. Τὸ Φρικτὸν Λάθος ἀρχίζει με ἀμοιβαῖες ἐρωτικὲς ἐξομολογήσεις και με ἄμετρες ἐκφραστικὲς διαχύσεις τῶν δυὸ ἐρωτευμένων νέων. Καὶ, γενικότερα, τὸ λεξιλόγιο τοῦ

Ραφοπούλου, με τὸ ὁποῖο ἀποδίδονται τὰ ἐξογκωμένα συναισθήματα τοῦ ἥρωα καὶ τῆς ἡρωίδας, εἶναι ἀπὸ τὶς πρῶτες σελίδες μεγάλοστομο, ἀφύσικο, ὑπερ-ρομαντικό. Στὸ ἀφήγημα γίνονται συνεχεῖς ἀναγνωρίσεις προσώπων καὶ συνεχεῖς ἀποκαλύψεις ἄγνωστων προηγουμένως περιστατικῶν. Πέρα ἀπὸ ὅλα αὐτά, καὶ πέρα ἀπὸ τὶς ἀπίστευτες συμπτώσεις, πού προσβάλλουν τὴ νοημοσύνη τοῦ ἀναγνώστη, ἔχουμε ἐδῶ καὶ ἀφέλειες στὰ ἀφηγούμενα ἀπὸ τὸ συγγραφέα καὶ στοὺς διαλόγους τῶν προσώπων. Πρόκειται γιὰ μιὰ ὀλότελα ἀπίθανη ἱστορία με μελοδραματικά καταστροφικὴ ἔκβαση: ὅλα τὰ πρόσωπα τοῦ ἔργου πεθαίνουν στὸ τέλος ὑπὸ δακρύβρεχτες συνθήκες. Στὶς τελευταῖες σελίδες τοῦ *Φρικτοῦ Λάθους*, ἐξάλλου, ὁ συγγραφέας, με ὅσα βάζει στὸ στόμα τῶν προσώπων του, φαίνεται σὰ νὰ θέλει νὰ προπαγανδίσει τὴν ἀνεξιθρησκεία, ἐπιμένοντας νὰ ὑπογραμμίζει καὶ νὰ καταδικάζει τὰ ἄλεθρια «λάθη» καὶ τὶς «φρικτὲς» καταστροφές, πού προκαλεῖ ἡ ἀδικαιολόγητη ἐμμονὴ σὲ στεῖρες διακρίσεις θρησκευτικῶν δογμάτων. Τὸ ἔργο, γενικῶς, δὲν δικαιώνεται οὔτε ὡς ἐρωτικὴ ἱστορία, με τὰ ἐσωτερικὰ συναισθήματα καὶ τὰ πάθη τῶν προσώπων του, οὔτε ὡς περιπετειώδης ἱστορία, με τὰ ἐξωτερικὰ περιστατικὰ καὶ τὴ δράση του.

Ὁ *Εὐτυχὴς Ἐραστὴς καὶ ὁ ἄτυχὸς πατὴρ* (1850) εἶναι ἓνα ἐκτενὲς ρομαντικὸ καὶ ἐρωτικὸ ἀφήγημα 112 σελίδων. Ὁ συγγραφέας του, ὁ Νικόλαος Ζώρας, δὲν ἐμφανίζεται οὔτε στὴν *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* Δ. Γκίνη - Β. Μέξα (1800-1863) οὔτε στὰ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς (1830 - 1870) με ἄλλα δημοσιεύματά του. Ἄρα πρόκειται γιὰ ἐρασιτέχνη, ὁ ὁποῖος περιστασιακὰ καὶ μόνο ἀσχολήθηκε με τὴν ἀφηγηματικὴ πεζογραφία. Ἄλλωστε ὁ ἴδιος δηλώνει ὅτι «καταγίνεται» ἐν στρατιωτικῇ ὑπηρεσίᾳ ἐπιπόνως»²¹. Στὰ ἀσήμαντα «Προλεγόμενά» του (σ. ε' - ζ') ὁ Νικόλαος Ζώρας παραδέχεται πῶς «οἱ πλεῖστοι» ἀπὸ τοὺς φίλους του τοῦ ἀπαγόρευσαν «νὰ ἐπιχειρηθῇ ἔργον ἀνώτερον τῶν δυνάμεών» του (σ. ε'): ὥστόσο αὐτὸς δὲν ἄκουσε τὴ συμβουλὴ τους καὶ προσπάθησε, ὅπως λέει, νὰ εὐχαριστήσῃ τοὺς συνδρομητὲς του «με τὴν ἀσθενῆ μου φαντασίαν, περιγράψας ὑπόθεσιν, τὴν ὁποῖαν φίλος μου τίς, πολὺ περιληπτικῶς μοὶ ἐδιηγήθη» (σ. ε' - στ'). Ἡ ἱστορία τῶν δυὸ ἐρωτευμένων νέων, τοῦ Θεμιστοκλῆ καὶ τῆς Ἑλένης ἐκτυλίσσεται ἐδῶ χωρὶς διαλόγους, χωρὶς δράση, κατὰ ἀφηγηματικὸ καὶ μόνο τρόπο, με ἀνταλλαγὰς ἐπιστολῶν καὶ με ἀναδρομικὰς ἐξιστορήσεις — καὶ προδίδει τὴν ἔλλειψη ὁποιουδήποτε συγγραφικοῦ χαρίσματος ἀπὸ τὸν Ζώρα. Ὁ συγγραφέας ἀφηγεῖται ὀλοένα ἀσήμαντες λεπτομέρειες, χωρὶς ἀφηγηματικὴ χάρη, καὶ ἐκτείνεται σὲ κουραστικὰς κί' ἐνοχλητικὰς περισσολογίαις, προκειμένου νὰ μᾶς ἐξιστορήσῃ ἓνα περιορισμένο, σὲ περιεχόμενο καὶ σὲ ἐνδιαφέρον, ὑλικὸ (πού θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀναπτυχθεῖ,

21. Βλ. Ὁ *Εὐτυχὴς Ἐραστὴς καὶ ὁ ἄτυχος πατὴρ*, ἐν Ἀθήναις 1850, σ. στ'.

με κάποια στοιχειώδη επίτυχία, στα ὄρια ἑνὸς διηγήματος) σὲ 112 σελίδες. Ἔχουμε δηλαδή ἐδῶ πρῶτα πρῶτα περιττή καὶ τεχνητὴ μεγέθυνση ἑνὸς ἀσήμαντου θέματος, πού δὲν προσφέρεται σὲ ἀφηγηματικὴ ἀνάπτυξη· κι' ἔπειτα, τὴ φανερὴ ἔλλειψη ἀνα- παραστατικῆς δυνάμεως τοῦ συγγραφέα: δὲν ὑπάρχει δρᾶση στὸ ἀφηγηματικὸ παρὸν, ἀλλὰ σχοινοτενῆς ἐξιστόρηση περιστατικῶν πού ἔχουν συμβεῖ στὸ παρελθόν.

Τὸ θέμα εἶναι βέβαια καὶ πάλι ὁ κατατρεγμένος ἔρωτας: ἕνας ἀπελπισμένος πλα- τωνικὸς ἔραστής εἶναι τὸ κέντρο τῆς ἱστορίας καὶ τὸ κύριο πρόσωπο τοῦ ἀφηγήματος. Πρόκειται, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, γιὰ τὴν («ἐδικήν μου... ὑπὸ ἀτυχοῦς ἔρωτος καταπλη- γωμένην ψυχὴν») (σ. 17). Ἡ ψυχὴ του πληγώνεται ἀπὸ τὶς δυσκολίες καὶ τὰ ἐμπόδια πού συναντᾷ ὁ ἔρωτάς του πρὸς τὴν Ἑλένη, ἐξαιτίας τῆς κακῆς φήμης πού εἶχε ἡ οἰκογένειά της. Ἔτσι ὁ Θεμιστοκλῆς, μὴν ἔχοντας τὴ συγκατάθεση τῶν γονέων του γιὰ νὰ τὴν παντρευτεῖ, ἀναγκάζεται νὰ ἐγκαταλείψει τὸν τόπο τῆς διαμονῆς του, τὴ Σύρο, καὶ νὰ καταφύγει στὴν Κάρυστο, ὅπου ζεῖ στὴν ἐρημιά, σὲ μιὰ σκηνή. Ὡστό- σο ἡ ἱστορία τοῦ ἀρχικῶς «ἀτυχοῦς» ἔρωτα τοῦ Θεμιστοκλέους συνδυάζεται ἐδῶ, κατὰ τεχνητὸ καὶ ὄχι πειστικὸ τρόπο, μὲ τὴν ἱστορία ἑνὸς ἄλλου «ἀτυχοῦς»: τοῦ «γέ- ροντος» Θεοδοσίου, ἑνὸς ἀκόμα ἐρημίτη τῆς Καρύστου, ὁ ὁποῖος συμπίπτει νὰ εἶναι καὶ ὁ πατέρας τῆς Ἑλένης. Στὴν «ἐρημιά» τῆς Καρύστου τὰ δυὸ αὐτὰ πρόσωπα συ- ναντιοῦνται, γνωρίζονται, συμπαθοῦν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο καὶ ἀφηγοῦνται διαδοχικὰ τὶς ἱστορίες τῆς δυστυχίας τους. Ἡ «δυστυχία» τοῦ Θεοδοσίου συνίσταται στὸ ὅτι οἱ δυὸ γιοὶ του καὶ ἡ σύζυγός του τὸν ἐξεδιώξαν ἀπὸ τὸ σπίτι του, γιατί δὲν ἦταν σύμφωνος μὲ τὶς παράνομες ἐμπορικὰς ἐνέργειες, μὲ τὶς ὁποῖες ἐκεῖνοι πλούτισαν. Σημειώω ἐδῶ, παρεμπιπτόντως, ὅτι καὶ ὁ Θεοδόσιος καὶ οἱ γιοὶ του καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς καὶ ὁ πατέρας του ἦταν εὐκατάστατοι ἔμποροι, ἐγκατεστημένοι στὴ Σύρο. Τὸ τέλος ὡστόσο τοῦ ἀφηγήματος γίνεται «εὐτυχές» γιὰ τὸν «ἐραστή» Θεμιστοκλῆ — ὄχι ὅμως καὶ γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα πρόσωπα τοῦ ἔργου. Ὁ πατέρας τοῦ Θεμιστοκλέους, πεθαίνοντας, τὸν συγχω- ρεῖ καὶ τοῦ δίνει τὴ συγκατάθεσή του νὰ παντρευτεῖ τὴν Ἑλένη· κι' ἔτσι γίνονται οἱ γάμοι τους στὴ Σύρο. Ἀλλὰ ὁ ἀγαθὸς καὶ δίκαιος Θεοδόσιος, πρῶην ἀγωνιστῆς τοῦ 1821, πεθαίνει ἀπὸ τὶς κακουχίες τῆς ἄτυχης ζωῆς του, ἐνῶ ἡ θεία δίκη πλήττει τὰ «κακὰ» πρόσωπα τοῦ ἀφηγήματος: ἔπειτα ἀπὸ ἀλλεπάλληλες οἰκονομικὰς καταστρο- φὰς τοῦ ἐμπορικῆς οἴκου τους, ὁ μικρὸς γιὸς τοῦ Θεοδοσίου Ἀλέξανδρος ἀπώλεσε... τὸ λογικόν του, καὶ ἔκτοτε ὡς παράφρων σιδηροδέσιμος διατελεῖ ἐν τῇ Μηκόνῳ νήσῳ κειμένη Ἀγία Μονῆ τῆς Τουρλιανῆς) (σ. 110)· ὁ μεγαλύτερος Θεόδωρος, «διαφυγὼν τὸν κίνδυνον τῆς παραφροσύνης, περιέπεσεν εἰς ἄκραν μελαγχολίαν καὶ ἀθλιότητα» (σ. 111) καὶ τελικὰ πέθανε· καὶ ἡ μητέρα τους Αἰκατερίνη, «πληροφορηθεῖσα τὴν συμ- φορὰν τῶν τέκνων της, ὑπέπεσεν εἰς ἀθυμίαν» καὶ περὶ τὴν ζωὴ της «ἐνίστε ἀνάισθη- τος καὶ ἄλαλος καὶ πάντοτε κατάκειτος» (σ. 111).

“Όλα αυτά ο Νικόλαος Ζώρας μάς τὰ ἐξιστορεῖ σὲ ὑπερθετικό βαθμό, σὲ ἀκαμπτη καὶ ἀχαρη καθαρεύουσα, μεγαλοποιημένα καὶ ὑπερυψωμένα ἀπὸ ἀμετρεις ἐκφράσεις, μὲ πολλὰ καὶ περιττὰ λόγια, μὲ μελοδραματικούς τόνους, μὲ ἀφθονα δάκρυα καὶ συχνὲς λιποθυμίες τῶν προσώπων του καὶ μὲ σκέψεις αὐτοκτονίας τοῦ ἥρωα καὶ τῆς ἡρωίδας του. Παραθέτω ἓνα μικρὸ δεῖγμα τῆς γραφῆς του, ὅπου ὁ ἥρωάς του Θεμιστοκλῆς, σὲ ἐπιστολὴ του, ἐκφράζει μὲ πολλὴ ἀφέλεια καὶ ἀδεξιότητα τὰ ἐρωτικά συναισθήματά του πρὸς τὴν Ἑλένη: «Ἀφ’ ἧς στιγμῆς σὲ εἶδον», τῆς γράφει, «ἐκτοτε μετακομισθεῖσα πρὸς Σὲ ὀλόκληρος ἡ καρδιά μου, ἀδυνατῶ ὡς ἐκ τῆς δραπετεύσεώς της καὶ ἄρτον, καὶ ὕπνον, καὶ ὑγείαν ν’ ἀπολαύσω εὐαρέστως» (σ. 78). Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἓνα ἀσήμεντο καὶ κακὸ ἀφήγημα, πού τίποτα δὲν δικαιολογεῖ τὴ δημοσίευσή του. Ἡ σύγχρονη ζωὴ, κοινωνικὴ, οἰκογενειακὴ, οἰκιακὴ, καθημερινή, ἀγνωεῖται ὀλότελα ἀπὸ τὸ συγγραφέα, καὶ ὅλα ὅσα ἀκοῦμε — χωρὶς καὶ νὰ τὰ βλέπουμε — ὅτι συμβαίνουν στὸν *Εὐτυχή Ἑραστή*, διαδραματίζονται σ’ ἓνα ἱστορικὸ κενό, παρ’ ὅλο πὺ ἡ ὑπόθεσή του τοποθετεῖται γύρο στὸ 1839 (σ. 108). Ἡ μόνη ἀναφορὰ τοῦ Ζώρα σὲ γεγονότα σύγχρονα μὲ τὴν ἱστορία του εἶναι ἡ ἐπίθεσή του ἐναντίον τῶν Βαυαρῶν, πού διοικοῦν «ἐχθρικῶς» τὴν Ἑλλάδα (σ. 51), ἔχοντας ἀπομακρύνει ἀπ’ αὐτὴν τοὺς φυσικούς ἡγέτες της: τὸν Μαυροκορδάτο, τὸν Κωλέττη καὶ τὸν Μεταξᾶ (σ. 52).

Ὁ Πάνος Ἡλιόπουλος εἶχε ἤδη δημοσιεύσει πρὶν ἀπὸ τὴν *Αἱματομένη Λίμνη* (1853) ἓνα ἀκόμα «μυθιστόρημα πρωτότυπον», ὅπως τὸ χαρακτηρίζει, τὴν *Πολυξένη*, σὲ δυὸ τόμους (ἐν Ἀθήναις 1850 καὶ 1851)²². Ἄρα δὲν ἦταν πρωτόπειρος στὴν ἀφηγηματικὴ πεζογραφία. Στὸν ἴδιο, ἐξἄλλου, ἀναφέρονται καὶ τὰ ἀκόλουθα τρία λήμματα τῆς *Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας* (1800 - 1863) τῶν Δ. Γκίνη καὶ Β. Μέξα: ἀριθ. 4486, *Ψαλμωδία* (1846), ἀριθ. 5078, *Τέσσαρες ἐναντίον ἑνός*, μυθιστόρημα ὑπὸ Κώνσταντος Γουερούλτου, ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ὑπὸ Π. Δ. Ἡλιοπούλου, ἐν Ἀθήναις 1849, καὶ ἀριθ. 6089, *Πρακτικὴ Στενογραφία* (1853). Ὡστόσο, στὰ λογοτεχνικά περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς (1830-1870) δὲν δημοσιεύτηκαν λογοτεχνικά ἔργα του οὔτε, ἄλλωστε, βιβλιοκρισίες γιὰ τὰ δυὸ μυθιστορήματά του. Ὁ Πάνος Ἡλιόπουλος ἔχει κάποια χαρίσματα στὴν ἀφήγηση καὶ στὸ διάλογο, τὰ ὅποια τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ ζωντανεύει ὀρισμένες σκηνὲς τῆς *Αἱματομένης Λίμνης*, πού εἶναι ἓνα ἐκτενὲς ἀφήγημα 101 σελίδων. Ἡ κάποια κλίση του πρὸς τὴ μυθιστοριογραφία (πρβλ. καὶ τὸ μυθιστόρημά του *Πολυξένη*) καὶ ἡ αἴσθησή του τῆς ἀφηγηματικῆς πεζογραφίας ἀποδεικνύονται ἀπὸ τὴν ἀναπαρα-

22. Ἡ *Πολυξένη* ὥστόσο δὲν βρῖσκεται σὲ καμιά δημόσια βιβλιοθήκη τῆς Ἀθήνας ἢ τῆς Θεσσαλονίκης· γι’ αὐτὴν βλ. τὰ λήμματα ἀριθ. 5274 καὶ 5535 τῆς *Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας* (1800-1863) τῶν Δ. Γκίνη καὶ Β. Μέξα.

στατική και τὴν ἀναπλαστική του ἰκανότητα, ποὺ εἶναι ἀξιοσημείωτη. Οἱ διάλογοί του, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅταν μιλοῦν πρόσωπα τῶν λαϊκῶν τάξεων (π.χ. οἱ ληστές, ποὺ παίζουν πρωτεύοντα ρόλο στὴ δράση τοῦ ἔργου), εἶναι γραμμένοι σὲ μιὰ εὐπρόσωπη δημοτική. Ὁ συγγραφέας φαίνεται πὼς εἶχε συνείδηση τῆς διαφορετικῆς γλώσσας, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ διάφορες κοινωνικὲς τάξεις τότε στὴν Ἑλλάδα, καὶ εἰσήγαγε τὴ διάκριση αὐτὴ στὸ μυθιστόρημά του· ἔτσι οἱ λαϊκοὶ τύποι ἐδῶ μιλοῦν στὴ δημοτική καὶ οἱ ἄστοι στὴν καθαρεύουσα· ἔτσι ὁ ληστής Κῶτσος ὅταν, μεταμφιεσμένος σὲ κύριο τῆς «καλῆς κοινωνίας», θέλησε νὰ παραπλανήσῃ τὴν Ἰάνθη, μίλησε «διὰ γλώσσης καθαρευούσης»²³.

Ἡ δράση τοῦ ἀφηγήματος τοποθετεῖται στὴν Ἀθήνα καὶ στὰ περίχωρά της (Δαφνί, Κινέτα, Κακιὰ Σκάλα κ.τ.λ.), καὶ τὰ σπουδαιότερα πρόσωπά του, ποὺ διαγράφονται ἀρκετὰ παραστατικὰ καὶ ἰκανοποιητικὰ, εἶναι τὰ ἀκόλουθα: ἡ πολὺ νέα καὶ ὠραία ἡρώιδα Ἰάνθη, ὡστόσο φτωγὴ, ὀρφανὴ καὶ νόθη· ὁ νέος καὶ ὠραίος ἐπίσης Κλέων, ὁ κύριος ἥρωας, ποὺ ἀνῆκε «εἰς τὴν ἀνωτέραν τῆς Ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, τάξι» (σ. 63)· ἡ ἀδελφὴ του Ἰουλία, «πλάσμα ἀγγελικὸν» (σ. 30)· ἡ μητέρα του κυρία Γαληνοῦ· καὶ ὁ αἰμοβόρος ληστής Κῶτσος, ἀρχηγὸς συμμορίας. Ἡ *Αἱματωμένη Λίμνη* εἶναι ρομαντικὸ μυθιστόρημα μόνον στὸ περιεχόμενό της, ὅχι ὅμως καὶ στὴ μορφὴ της: δὲν ὑπάρχουν ἐδῶ οἱ ρομαντικὲς μεγαλοστομίες, οἱ μελιστάλακτες σκηνῆς καὶ οἱ μελοδραματικὲς ὑπερβολὲς τῶν ἄλλων συγχρόνων της νεοελληνικῶν μυθιστορημάτων — ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ἔργου. Στὸ μυθιστόρημα περιγράφεται ὁ ἀμοιβαῖος, δύσκολος, ἀνεκπλήρωτος καὶ τελικὰ ἄτυχος ἔρωτας ἑνὸς ὠραίου νέου καὶ μιᾶς ὠραίας νέας· ὡστόσο νομίζω πὼς τὸ στοιχεῖο τῆς περιπέτειας, μὲ πρωταγωνιστὲς τοὺς ληστές, ποὺ εἰσάγεται στὴν ὑπόθεση τοῦ ἔργου παράλληλα πρὸς τὸ ἐρωτικὸ, ἀπαλύνει καὶ μειώνει τὸν ρομαντικὸ χαρακτήρα του καὶ ἐξισοροπεῖ τὰ δυὸ στοιχεῖα: τὸ ρομαντικὸ δηλαδὴ καὶ τὸ περιπετειῶδες. Ἡ ρομαντικὴ καὶ συνάμα ληστρική ἱστορία τοῦ ἀφηγήματος εἶναι ἀπίθανη ὡς μῦθος· καί, χωρὶς ἀμφιβολία, τὸ περιεχόμενό του εἶναι ἀνάξιο λόγου: δὲν εἶχε νὰ μᾶς πεῖ κάτι τὸ σημαντικὸ ἢ τὸ οὐσιαστικὸ ἐδῶ ὁ Πάνος Ἡλιοπούλου. Ὅμως ἡ ἱστορία του διαβάζεται σχετικῶς ἄνετα κι εὐχάριστα ὡς μορφή — ὡς ἀφήγημα δηλαδὴ καὶ ὡς διάλογος· καὶ τοῦτο μαρτυρᾷ ὀρισμένες πεζογραφικὲς ἰκανότητες τοῦ Ἡλιοπούλου, στίς ὁποῖες πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ περιγραφική.

Οἱ περιγραφές του ἔχουν παραστατικὴ καὶ κάποια ποιητικὴ ὑποβλητικότητα, εἴτε προσώπων εἶναι αὐτὲς εἴτε τοπίων, ὅπως π.χ. ἡ ὠραία περιγραφή τῆς ὁμορφιάς τῆς Ἰάνθης (σ. 37) ἢ ἡ περιγραφή ἑνὸς ἀγρίου φυσικοῦ τοπίου, ἀπὸ τὴν ὁποία

23. Βλ. *Ἡ Αἱματωμένη Λίμνη*, ἐν Ἀθήναις 1853, σ. 21.

παραθέτω ένα απόσπασμα: «Εἶχον ἐν τούτοις φθάσειν εἰς πετρῶδεις καὶ ἀποκρήμους ἀτραπούς, ἐν μέσῳ ξηρᾶς καὶ ἀγρίας ἐρημίας, ἧς τὴν μυστηριώδη σιγὴν ἐτάραττεν ὁ κροταλισμὸς τῶν πετάλων τῶν ἵππων. Ὁ δὲ κροταλισμὸς ἐκεῖνος, ἀντηχῶν εἰς τὴν ἀντικειμένην πετρῶδη ἀποψιν, κατὰ ταύτην μάλιστα τὴν ὥραν, καθ' ἣν ἡ ἡμέρα παρήρχετο, καὶ ἡ μελαγχολικὴ σκιά τῶν ὁρέων ἡ εἰδοποιούσα τὴν ἔλευσιν τῆς νυκτός, ἐνεποίουν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ὁδοιπόρου φρίκην καὶ θαυμασμόν τινα, ἐνεποίουν μεγαλεῖον τι ἀνεξήγητον» (σ. 94-95). Τὰ καλύτερα πάντως μέρη τοῦ ἔργου εἶναι τὰ ρεαλιστικότερα, ὅσα δηλαδή ἀναφέρονται στὶς λαϊκὲς τάξεις καὶ στοὺς ληστές, τὰ ὁποῖα, ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι γραμμένα στὴ δημοτικὴ, παρουσιάζονται καὶ πιὸ φυσικὰ — καὶ ὄχι τὰ ρομαντικότερα, ὅπου ἀποδίδονται ἡ ζωὴ καὶ οἱ σχέσεις τῶν πλουσίων ἀστῶν, τῆς ἀνωτέρας τάξεως τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας» (σ. 63). Τὸ νέο στοιχεῖο, ποὺ εἰσάγεται μὲ τὴν *Αἱματομένη Λίμνη* στὴ νεοελληνικὴ μυθιστοριογραφία ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, εἶναι ὁ ἔρωτας ἐνὸς νέου καὶ μιᾶς νέας ὁλότελα διαφορετικῶν κοινωνικῶν τάξεων, πράγμα ποὺ δημιουργεῖ καὶ τὶς δυσκολίες καὶ τὰ ἐμπόδια τῆς εὐτυχισμένης τελικῆς ἐνωσῆς τους· αὐτὸς εἶναι ἕνας πλούσιος ἀστὸς κι' ἐκείνη μιὰ ὀρφανή, ἐγκαταλελειμμένη στοὺς δρόμους ὑπηρέτρια (πρβλ. τὰ συναισθήματα τῆς Ἰάνθης, τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν κοινωνικὴ διαφορὰ τῆς μὲ τὸν Κλέωνα, στὴ σ. 54).

Ἡ ἱστορία ἀρχίζει μὲ μιὰ ζωντανὴ σκηνὴ ἀνάμεσα σὲ ληστές στὰ περίχωρα τῆς Ἀθήνας. Ὁ ἄγριος, κτηνώδης καὶ αἰμοβόρος ληστής Κῶτσος, ὁ ἀρχηγὸς τῆς συμμορίας, λέει, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, πὼς μιὰ νέα καὶ ὠραία κοπέλα στὴν Ἀθήνα, ὑπηρέτρια σ' ἕνα καπηλιό, τὸν παρακάλεσε (ὅταν ἦταν μεταμφιεσμένος σὲ ἀξιοπρεπὴ κύριο) νὰ τὴν προσλάβει στὸ σπίτι του· καὶ σκέπτεται νὰ ἐκμεταλλεθεῖ τὴν εὐκαιρία, γιὰ νὰ χαρεῖ αἰσθησιακὰ τὴν κοπέλα, ποὺ εἶναι ἡ Ἰάνθη. Τὴν ἄλλη μέρα ὁ Κῶτσος ἀναζητεῖ τὴν Ἰάνθη, τὴν βρίσκει τυχαῖα, διωγμένη, στοὺς δρόμους, τὴν καταδιώκει καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴν ἀπαγάγει βιαιῶς. Ἐκείνη ἀντιστέκεται ἀπεγνωσμένα καὶ θὰ ὑπέκυπτε, ἀνδρὲν ἐμφανιζόταν ὁ «ἀπὸ μηχανῆς θεός»: ἕνας πολὺ νέος ἄντρας, ὁ Κλέων, ὁ ὁποῖος πυροβολεῖ καὶ τραυματίζει τὸν Κῶτσο, σώζει τὴν Ἰάνθη καὶ τὴν παίρνει μὲ τὴν ἄμαξά του στὸ πλούσιο σπίτι του. Ἐκεῖ ὄλοι (ὁ Κλέων, ἡ ἀδελφὴ του Ἰουλία, ἡ μητέρα τους) τὴν συμπαθοῦν γιὰ τὴν ὁμορφιά τῆς, τὴν καλοσύνη τῆς καὶ τοὺς καλοὺς τρόπους τῆς, καὶ τὴν κρατοῦν ὡς συνοδὸ καὶ σύντροφο τῆς Ἰουλίας. Ὁ Κλέων, ὁ ὁποῖος τῆς μαθαίνει γαλλικὰ, μουσικὴ καὶ χορὸ, ἀρχίζει, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, νὰ τὴν ἐρωτεύεται. Ὁ ἔρωτάς τους εἶναι σιωπηλὸς καὶ μυστικός, ἀλλὰ φλογερὸς καὶ ἀμοιβαῖος. Κάποτε φτάνει ἡ στιγμή τῆς ἐξομολόγησής: ὁ Κλέων τῆς λέει πὼς δὲν μπορεῖ νὰ ζήσει χωρὶς ἐκείνην καὶ πὼς θέλει νὰ τὴν παντρευτεῖ· ἐκείνη διστάζει καὶ ἀμφιταλαντεύεται, γιὰτὶ σκέπτεται τὴ διαφορὰ τῆς κοινωνικῆς τους τάξεως. Κατόπι, ὅταν ἡ οἰκογένειά του δὲν συγκατατίθεται στὸ γάμο, προτείνει στὴν Ἰάνθη νὰ κλεφτοῦν καὶ νὰ παντρευτοῦν

άλλοῦ· ἐκείνη ἀρχικά ἀρνεῖται, ἀλλὰ τελικά ὑποχωρεῖ, γιατί ὁ Κλέων τὴν ἀπειλεῖ ὅτι θὰ αὐτοκτονήσει. Στὸ δρόμο ὡστόσο πρὸς τὸ Λουτράκι, ὅπου κατευθύνονται ἔφιπποι, ὁ Κῶτσος μὲ ἓναν σύντροφό του ἀπάγουν, μὲ δόλο, τὴν Ἰάνθη καὶ τὴν ὀδηγοῦν στὴν «αἰματωμένη λίμνη» — στὸ κρησφύγετό τους (τὴν ὀνόμαζαν ἔτσι γιατί τὰ νερά της, ἀπὸ τὶς ροδοδάφνες, ἔπαιρναν ἓνα βαθὺ κοκκινωπὸ χρῶμα). Ὁ Κλέων ὅμως, ὀδηγούμενος ἀπὸ τὶς φωνές βοήθειας τῆς Ἰάνθης, καταφθάνει καὶ πυροβολεῖ τὸν Κῶτσο· κι' ἐκεῖνος, προτοῦ ἐκπνεύσει, γιὰ νὰ ἐκδικηθεῖ, μαχαιρώνει τὴν Ἰάνθη. Τέλος μελοδραματικό, ποὺ γίνεται μελοδραματικότερο ἀπὸ ὅσα γράφει ἐκεῖ, τελειώνοντας τὸ ἔργο του, ὁ συγγραφέας, τὰ ὁποῖα παραθέτω: «— Κλέων μου! ἐλθέ... φίλησέ με τὸ τελευταῖον φίλημα... τὸ ἔσχατον... α! ὁ ληστής μ' ἐμαχαίρωσεν εἰς ἐκδίκησιν. Ὁ Κλέων ἀφῆκε κραυγὴν λυγροῦ ψυχικοῦ ἄλγους, ἐνηγκαλίσθη μετὰ θερμῆς ἀγκάλης· ἔκλεισε τὸ στόμα τῆς νεάνιδος διὰ τοῦ στόματός του, ἵνα μὴ ἀφήσῃ τὴν ἔξοδον τῆς ψυχῆς... ἀλλ' ἡ ψυχὴ τῆς νέας ἐπέταξεν εἰς ἄλλας χώρας!» (σ. 101).